

Godina XXV/2006

Broj 1-2

ISSN 0350-2694

UDK 343

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Mr Zoran Stevanović

Izdavački savet

- Professor Derral Creatwood
- Professor Marc Cools
- Prof. dr Ramo Masleša
- Prof. dr Đorđe Ignjatović
- Prof. dr Vladimir Krivokapić
- Prof. dr Božidar Banović
- Dr Vladan Joldžić
- Dr Marina Blagojević
- Dr Jovan Ćirić
- Dr Zlatko Nikolić
- Dr Mila Nikolić-Alečković
- Dr Branislava Knežić

Uređivački odbor

- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
- Mr Maja Savić
- Mr Slađana Jovanović
- Doc. dr Goran Knežević
- Prof. dr Snežana Soković
- Mr Dušan Davidović

Sekretar redakcije

- Mr Biljana Simeunović-Patić

Tehnički urednik

- Zoran Jovanković

*Kompjuterska
obrada teksta*

- Biljana Krasić

asopis izlazi dva puta godišnje

Journal of the
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

- Editor-in-chief*
- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editor*
- Zoran Stevanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Consultants*
- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
 - Professor Marc Cools, University of Bruxelles
 - Professor Ramo Masleša, University of Sarajevo
 - Professor Đorđe Ignjatović, University of Belgrade
 - Professor Vladimir Krivokapić, Police Academy, Belgrade
 - Professor Božidar Banović, Police Colledge, Zemun
 - Dr. Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Jovan Ćirić, Institute of Comparative Law, Belgrade
 - Dr. Zlatko Nikolić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Mila Nikolić-Alečković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Board*
- Professor Dobrivoje Radovanović, University of Belgrade
 - Maja Savić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Slađana Jovanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Goran Knežević, University of Belgrade
 - Professor Snežana Soković, University of Belgrade
 - Dušan Davidović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Secretary of the Editorial Board*
- Biljana Simeunović-Patić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Managing Editor*
- Zoran Jovanković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Computer Design*
- Biljana Krasić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

Štampa
„Čigoja štampa“

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXV / broj 1-2 / 2006

S A D R Ź A J

Danka M. Radulović SAVREMENE KONCEPCIJE MORALNOG RAZVOJA OD ZNAČAJA ZA PREVENCIJU MALOLETNIČKE DELINKVENCije	7
Miroslav Ivanović O UTICAJU RELIGIOZNOSTI NA KRIMINALITET	29
Vesna Gojković, Stanislav Fajgelj FAKTORSKA STRUKTURA „TAMNE BROJKE KRIMINALA“	41
Aleksandra Bulatović RESENTMENT AND TERRORISM: ROOTS AND FRUITS	63
Zlatko Nikolić TRGOVINA DROGOM	93
Branislava Knežić ZA DOSTOJANSTVO NASTAVNIKA	107
Zoran M. Stevanović ISKUSTVA U PRIMENI TRETMANA U OTVORENIM ZATVORIMA U SRBIJI	117

Olivera Pavićević MITSKA I EPSKA PROŠLOST ANTIHEROJA	143
Marija Lukić KLJUČNE TAČKE NEOPHODNE SARADNJE I USAGLAŠAVANJA KRIVIČNOPRAVNE I GRAĐANSKOPRAVNE ZAŠTITE OD NASILJA U PORODICI U REPUBLICI SRBIJI	165
Leposava Kron O NEKIM PSIHOLOŠKIM PROBLEMIMA ROMA – RATNIH IZBEGLICA	185
Dragan Jovašević, Zoran M. Stevanović REHABILITACIJA I PRAVNE POSLEDICE U KRIVIČNOM PRAVU	195
Zlatko Nikolić "BEZBEDNA ŠKOLA" KAO VID PREVENCIJE PRESTUPNIŠTVA MLADIH	205

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 7-28

Originalni naučni rad
UDK: 343.971
343.91-053.6

SAVREMENE KONCEPCIJE MORALNOG RAZVOJA OD ZNAČAJA ZA PREVENCIJU MALOLETNIČKE DELINKVENCije

Danka M. Radulovi
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Moralni razvoj ima veoma važnu ulogu u etiologiji delinkvencije. Rezultati brojnih empirijskih studija dosledno, pouzdano potvrđuju da je defektan moralni razvoj veoma značajan faktor antisocijalnog i kriminalnog ponašanje uopšte, posebno povezan sa ranom delinkvencijom koja je jedan od najboljih prediktora odraslog honičnog kriminalnog ponašanja. Do danas nije postignut konsenzus oko mehanizama koji leže u osnovi moralnosti, te da bismo uspešno prevenirali delinkvenciju moramo uzeti u razmatranje različita objašnjenja moralnog razvoja. U ovom radu prikazana su najznačajnija psihološka gledišta moralnog razvoja relevantna za prevenciju maloletničke delinkvencije i kriminala uopšte. Neka od njih nisu prisutna u našoj literaturi (Morashova, Haanova, Warrenova) iako služe kao osnov novijim teorijama delinkvencije. Uspešni preventivni programi morali bi integrisati varijable iz različitih teorija moralnosti kako bi se osnažili faktori zaštite važni za dostizanje moralne zrelosti (empatija, orijentacija na druge i sl.) i redukovali faktori rizika odgovorni za defektnu i inverznu moralnost (prokriminalni uzori i sl.).

KLJUČNE REČI: *moralni razvoj / maloletnička delinkvencija / psihološka objašnjenja*

1. UVOD

Empirijska istraživanja u području psihologije kriminala pokazala su da je amorálnost u čijoj varijansi dominira primarni faktor identifikovan kao prokriminalni sistem vrednosti u najvećoj neposrednoj vezi sa delinkventnim ponašanjem (Momirović i dr. 1996; Vučinić i dr. 1996). Studije su, takođe, pokazale da su punoletni kriminalci kojima je kao maloletnicima izrečena neka sankcija za počinjena krivična dela znatno amorálniji od kriminalaca kojima je neka sankcija za počinjena krivična dela izrečena tek kada su bili punoletni (Momirović i dr. 1995; Momirović i dr. 1996). U istraživanju Radulović i dr. (1997) analizirane su razlike u stepenu amorálnosti 176 maloletnih delinkvenata kojima su za počinjena krivična izrečene institucionalne sankcije i jednog uzorka od 362 punoletna kriminalca osuđena na kaznu zatvora i utvrđeno je da su maloletni delinkventi značajno i znatno amorálniji od punoletnih kriminalaca. U ovom kao i u nizu drugih istraživanja dokazano je da je intenzitet amorálnosti značajan indikator rane sklonosti ka delinkventnom ponašanju (Blair, 1995; Momirović, 2002). Iako nema sumnje da je povišen stepen amorálnosti jedan od značajnih indikatora rane i trajne sklonosti ka kriminalnom ponašanju, moguće je postaviti veoma različite čak i suprotstavljene hipoteze u pokušaju da se takav nalaz objasni. Ovo unosi priličnu konfuziju u oblasti prevencije maloletničke delinkvencije, a da i ne pominjemo da se u našoj literaturi gotovo i ne sreću neka savremena shvatanja o razvoju moralnosti, na primer ona u čijoj je osnovi dimenzija „orijentacija na druge”. Zato ćemo, ne ulazeći u širu raspravu o poreklu i prirodi moralnosti, uz opštepoznate savremene teorije, prikazati i neke novije psihološke koncepcije moralnosti relevantne za prevenciju kojima se u kriminološko-psihološkoj literaturi objašnjava delinkventno ponašanje.

2. SAVREMENE PSIHOLOŠKE KONCEPCIJE MORALNOG RAZVOJA OD ZNAČAJA ZA DELINKVENCIJU

Kognitivni pristup razvoju moralnosti

U teorijskom objašnjenju moralnog razvoja dugo je primat imala psihoanalitička orijentacija prema kojoj je moralnost produkt superego strukture, čije su funkcije moralna savest (savest), samokontrola i stvaranje ideala. Za razliku od psihoanalitičara većinu savremenih, empirijski orijentisanih teoretičara prevashodno zanima kognitivni aspekt moralnosti. Otuda je pažnja istraživača moralnog razvoja primarno usmerena na moralno suđenje i moralno rezonovanje. Piaget (1948) je među prvima proučavao kako simbolizujemo i organizujemo socijalna pravila i pravimo suđenja zasnovana na takvoj organizaciji. On je smatrao da se moralnost razvija kroz seriju koraka, od kojih svaki stupanj zavisi od onog prethodnog i od intelektualnih sposobnosti i socijalnih očekivanja pojedinca.

Razvojni psiholog Lawrence Kohlberg (1984) je suštinski revidirao Piagetovu teoriju i oživeo interes za istraživanje moralnog razvoja. Njegova kognitivističko razvojna teorija moralnosti, jedna je od najuticajnijih, a takođe se odnosi na moralno suđenje kao najvažniji aspekt moralnog ponašanja. Karakteristike, kvalitet i stepen razvoja moralnog rasuđivanja zavise od nivoa razvoja kognitivnih unutrašnjih struktura, koje oblikuju spolja vidljivo ponašanje. Te kognitivne strukture pojavljuju se u nepromenljivim, diskontinuiranim stupnjevima razvoja, a povezane su sa univerzalnim stupnjevima razvoja kognicije (koji leže u osnovi promena u moralnom rezonovanju). Pojedinac mora razviti karakteristike i veštine nižeg moralnog stupnja, pre nego što dostigne viši stupanj. Moralni razvoj, po Kohlbergu, prolazi kroz tri primarna stupnja: prekonvencionalni, konvencionalni i postkonvencionalni. Svaki primarni stupanj podeljen je na subsekvence, rane i kasne, a ukupno ih je šest: orijentacija ka kazni i poslušnosti zbog moguće kazne, naivni instrumentalni hedonizam, konformizam koji traži odobravanje drugih (moralnost "dobrog dečaka ili divne devojčice", koji uspostavljaju dobre odnose i postižu odobravanje), moralnost proistekla iz respekta autoriteta, moralnost sporazumevanja

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

(tzv. "kontraktualna"), moralnost vezana za poštovanje individualnih prava i demokratski prihvaćenih zakona i moralnost proistekla iz individualnih principa zasnovanih na savesti pojedinca.

U fazi ranog prekonvencionalnog stupnja, individua se ponaša jedino tako da obezbedi nagrade i izbegne kazne. Ona još uvek nije razvila pojam o dobrom i lošem i zbog toga je u suštini amoralna. Takva orijentacija karakteriše decu ispod sedam godina, ali se sreće i kod odraslih kriminalaca. Tokom kasnijeg prekonvencionalnog stadijuma, ispravnom akcijom smatra se ona kojom se zadovoljavaju vlastite potrebe, pa i ta faza reflektuje sebičnu orijentaciju, koja razmatra potrebe drugih samo do stepena do koga će im to biti vraćeno. Po Kohlbergu (1984), međuljudski odnosi na ovom stadijumu se posmatraju kao na tržištu, isključivo su motivisani težnjom da se od drugih nešto pribavi. U relacijama sa ljudima u potpunosti izostaju lojalnost, zahvalnost ili pravednost, a jedini cilj je korišćenje drugih. Osoba razvija izvesno razumevanje da, kako bi pribavila nagrade mora raditi sa drugima, ali je naglasak još, veoma mnogo, na zadovoljenju vlastitih potreba.

Rani maloletni delinkventi se u moralnom pogledu nikada ne razviju dalje¹ od prekonvencionalnog stadijuma. Po Kohlbergu, inače, ljudi

¹ U fazi ranog konvencionalnog stadijuma "dobrog dečaka ili divne devojčice", ponašanje je usmereno ka sticanju socijalnog priznanja i prihvatanja, posebno od grupe. Dete se konformira za stereotipnom slikom onog što većina članova vršnjačke grupe smatra prihvatljivim ponašanjem. Da bi pribavila socijalne nagrade i izbegla kazne, osoba će biti "dobra i divna". Tokom ovog stadijuma pojavljuje se savest i sposobnost da se oseća krivica. Na kasnom konvencionalnom stadijumu, osoba čini stvari zbog dužnosti i respekta prema autoritetu. Kasni konvencionalni stipanaj često je kategorisan kao moralnost "zakona i reda", zbog njegovog snažnog naglaska na bespogovornom poštovanju autoriteta, konvencionalizmu i rigidnim pravilima ponašanja. Poslednji i najviši stupanj moralnog razvoja, postkonvencionalni, dostigne samo mali broj ljudi. Da bi se dostigao ovaj stupanj, osoba mora imati kognitivne sposobnosti da apstahuje i opaža iznijansirano, a ne crno-belo. Tokom ranog prekonvencionalnog stupnja korektne akcije i postupci određeni su principima koji reflektuju cenjenje opštih pravila pojedinaca, kao i standarda koji su bili kritički ispitani i dokazani od strane društva. To zahteva balansiranje prava pojedinca i društva. Uz uzimanje u razmatranje onog što je demokratski, rana postkonvencionalna moralnost počiva na ličnim vrednostima u razmatranju

napreduju kroz stadijume po različitim stopama i dostižu ih na različitim uzrastima u životu. Razvoj moralnog suđenja zavisi od intelektualnih sposobnosti i životnog iskustva pojedinca. Tako neko može imati kognitivne sposobnosti neophodne za razvoj viših stadijuma moralnosti, ali mu može nedostajati socijalno iskustvo. S druge strane, uprkos adekvatnog moralnog odgajanja, pojedincu može nedostajati kognitivna sposobnost da apstrahuje i generalizuje moralne principe, koji su uključeni u više stupnjeve. Nejasno je, međutim, šta je to što čini adekvatno moralno odgajanje ili adekvatno životno iskustvo. Kohlberg je ustanovio da većina maloletnih delinkvenata u moralnom pogledu ostaje na ranom ili kasnom prekonvencionalnom stupnju.

Iz njegovih postulata proizilazi da je defektna moralnost kao osnov za pojavu delinkvencije rezultat individualnog kognitivnog razvoja pojedinca kao i učenja pod dejstvom okruženja. Značajan broj istraživanja pružio je podršku vezi između delinkvencije i moralnog razvoja (Raine, 1993). Ali, uprkos tome, kritičari tvrde da Kohlbergova teorija ima probleme sa validnošću postuliranih koncepata. Npr. Kohlberg protežira ideju o univerzalnoj moralnosti, što je veoma kritikovan koncept. Takođe, on sumnja da devijantna subkultura utiče na moralni razvoj, dok drugi istraživači za to pružaju evidenciju. I što je najvažnije, po mišljenju mnogih autora, kognitivni modeli, sami za sebe, ne mogu objasniti odsustvo moralnog

ispravnog i neispravnog ponašanja, koje ne moraju da se slažu sa vrednostima društva. Naglasak je na "zakonskoj tački gledišta", ali sa razumevanjem da treba menjati nepravedne zakone. Kasni postkonvencionalni stadijum, dostižu osobe koje postupaju prema odlukama savesti i prema vlastito izabranim etičkim principima, koji se odlikuju logičkom razumljivošću, univerzalnošću i konzistencijom (Kohlberg, 1977). Moralni principi su visoko apstraktni i etični, odslikavaju univerzalne principe pravednosti, reciprociteta i jednakosti ljudskih prava.

Kohlberg nije pretpostavio da je većina moralnih suđenja ljudi ograničena na jedan stadijum. Pre veruje da ljudi najčešće pokazuju širok opseg moralnih suđenja, koje se grupišu oko jednog stadijuma, što znači da uvažava činjenicu da situacioni faktori mogu uticati na trenutno suđenje osobe. Kohlbergova teorija posebno ističe racionalnost osobe u ponašanju, zbog čega ono što posmatraču može izgledati neetično ili antisocijalno ponašanje, iz perspektive aktera, ne mora zvučati tako. Zato, prema autoru teorije, treba pokušati da se razumeju namere, pre nego što se donesu zaključci o nečijem ponašanju.

ponašanja delinkvenata koji nisu intelektualno hendikepirani s obzirom na normalnu populaciju.

Koncepcije koje po ivaju na dimenziji "orijentacija na druge"

Istraživači kao što su Haan (1978), Gulligan (1982) i Morash (1983), Kohlbergovim univerzalnim moralnim principima kao prilično apstraktnim pravilima, zasnovanim na pravednosti i fer odnosu, pridodaju dimenziju orijentacije na druge. Gilligan to naziva "kontekstualni relativizam", Haan "interpersonalna moralnost", a Morish "rezonovanje orijentisano na druge". Bez obzira na naziv, svaka od ovih kategorija fokusira se na stepen do koga osoba razvija odgovornost, brigu i zanimanje za druge, odnosno dimenziju orijentacije na druge.

Umesto da objašnjavaju delinkventno ponašanje kao neadekvatno apstraktno moralno rezonovanje ili nedostatak osećanja za fer odnose, oni ga određuju uz pomoć dimenzije orijentacije na druge, stavljajući naglasak na stepen do koga je osoba razvila empatiju. Empatija predstavlja bazu moralnosti, a moralnost se sastoji od osećanja obaveze da se staramo, ne samo za vlastitu dobrobit, već i za dobrobiti drugih. Empatija kao osnovni unutrašnji diktat, određuje istinsku moralnost, pre nego postupci sračunati na sticanje nagrada ili na izbegavanje kazni. Što je više osoba empatična, manje je violentna i manje pozleđuje druge. Istraživači koji su se bavili proučavanjem dimenzije orijentacije na druge, iznose zanimljive nalaze. Izgleda, na primer, da dečaci razvijaju empatiju i brigu za druge na docnijem uzrastu nego devojčice, obično posle adolescencije (Morash, 1983). Hoffman (1977) sugerise da je, u stvari, empatija bolje razvijena kod žena nego kod muškaraca na svim stadijumima, ali ga drugi autori kritikuju da je takav zaključak posledica korišćenog metoda merenja (jer se npr. muškarci ustežu da priznaju da brinu o drugima). Potrebno je još mnogo istraživanja da se ustanovi da li zaista postoje polne razlike u empatičnosti, a ako postoje to bi pomoglo da se objasni disproportionalno visoka stopa muškog violentnog kriminala u odnosu na ženski.

Na ovom stupnju znanja jasno je da je kvalitet porodičnog okruženja, kritičan u razvoju amoralnosti, kao bitnog aspekta u etiologiji maloletničke

delinkvencije. Morash (1983) primećuje da je porodica posebno važna u razvoju brige, empatije i orijentacije na druge kod svojih najmlađih članova. Dezorganizovane, nestabilne porodice, sa roditeljima čije vlastito osećanje pravednosti i empatije nije visoko razvijeno, verovatnije će razviti buduće generacije sa sličnom orijentacijom prema drugima. A takvih porodica ima u svim ekonomskim slojevima. Čak i kada roditelji nisu kriminalci, njihova komunikacija može diskretno promovisati delinkventno ponašanje, npr. poručujući: “kad god možeš, uzmi sve što možeš, ne osvrćući se na druge”. Takva porodica ne ohrabruje i ne potkrepljuje empatično ponašanje svojih mladih članova. Niti omogućava da se kod njih razviju emocije vezana za odnos prema drugima, na kojima se temelji moralnost, kao što su: saosećanje, altruizam, praštanje, osećanje krivice, odnosno griže savesti i sl. Zbog manjkavosti u socijalnim emocijama, u moralnom rasuđivanju prevladava nezrela, egoistično-hedonistična orijentacija na vlastite potrebe i potpuno zanemarivanje drugih, nepostojanje nelagodnosti zbog takvog odnosa prema drugima, a da i ne govorimo o nespremnosti na žrtvu i odricanje u korist drugih, što sve rezultira kršenjem socijalnih i zakonskih normi još u fazi maloletništva.

Vredan doprinos razumevanju pojave moralnosti kod male dece, pružio je eksperimentalni rad Kagana (1981, prema Bartol, 1995), Hoffmana (1984) i Turiela (1983).

Kagan je eksperimentalno dokazao da su deca između 18 meseci i dve godine senzitivna na standarde odraslih i sposobna da ih u ponašanju zadovolje, a svesna su i vlastite pozicije u vezi sa onim šta smeju i šta ne smeju da učine. U to vreme stečeni standardi povezani su sa čistoćom, integritetom vlasništva i nanošenjem imovinske štete, povredom i nanošenjem štete drugima i higijenskim navikama. Usvojeni standardi su biološki korisni i od pomoći su deci u inhibiranju agresivnih impulsa, npr. prema braći i sestrama. Konsekventno tome, kod budućih delinkvenata, već na uzrastu od dve godine dolazi do neadekvatnog razvoja unutrašnjih standarda i razvija se sklonost ka agresivnom i opozicionom ponašanju.

Među mnogim razvojnim modelima koji postuliraju hipotezu o neposrednoj ulozi empatije i drugih socijalnih emocija, kao preduslova za moralno ponašanje je i Hoffmanov (1991) koncept moralnog razvoja.

Po njemu su čak i veoma mala deca u biološkom smislu, pripremljena da uče moralno ponašanje, budući da su selektivno osetljivi na emocionalne reakcije drugih – posebno na njihovu tugu, žalost i patnju. Hoffman je otkrio da posmatranje tuge kod drugih aktivira reakciju empatije kod veoma male dece. Otuda on moralno ponašanje vezuje za pojam tzv. "empatijskog afekta", biološki zasnovanog motiva, nastalog prirodnom selekcijom, kroz evoluciono prilagođavanje ljudi (Hoffman, 1991). Osnovna funkcija empatijskog afekta je da se bude pouzdan i prosocijalno orijentisan. Urođeni odgovori "empatijskog žaljenja", registruju se u detinjstvu, čak i pre nego što deca imaju kognitivni kapacitet da razlikuju druge od sebe samih. U skladu s tim, svako instrumentalno ponašanje, koje služi da redukuje žalost drugih, takođe, služi i da olakša vikarijsku žalost deteta.² Tako, veoma malo dete može naučiti da ispolji prosocijalno ponašanje, znatno pre nego što je u stanju da konceptualizuje njegove efekte na druge. Tendencija pojedinca da se uključi u prosocijalno ponašanje, izgleda da je prilično stabilna od ranog uzrasta³ poput suprotne tendencije budućih delin-

² Hoffmanov model prosocijalnog ponašanja donekle je sličan Hirshleiferovom (1987) i Guarantorovom i Frankovom (1988) modelu razvoja emocija: redukcija anksioznosti koja usledi kao rezultat kooperativnog i prosocijalnog ponašanja, potkrepljuje takvo ponašanje. S druge strane, da bi izbeglo porast anksioznosti koji kroz generalizaciju stimulusa, usledi nakon antisocijalnog ponašanja, pred pretnjom da će biti kažnjeno, dete redukuje antisocijalne postupke ili misli.

³ U prvoj godini, deca reaguju na tugu, patnju i žalost kod drugih, kao da se ona dešava njima samima. U drugoj godini, kada već imaju svest o tome da su drugi odvojeni od njih, oni su u stanju da osete simpatiju, i da nude komfor drugima. Takvi postupci još uvek su neadekvatni i sugerišu da deca opažaju emocije drugih kao da su njihove. Kada drugi mališan plače, dete apeluje na svoju majku da mu ugoditi, čak i kada je majka detata koje je tužno, prisutna. Oko treće godine u igri dolazi do pružanja uloga i dete je tada u stanju da shvati da se osećanja drugih mogu razlikovati od njegovih. U četvrtoj godini empatička tuga rezultira time da dete nudi odgovarajuću pomoć. U srednjem detinjstvu vide se dalje promene u empatiji. Deca tada više saosećaju sa onima koji su sličniji njima, nudeći manje pomoći "autsajderima". Međutim, kada je patnja drugih prevelika, oni pokazuju tendenciju da se povuku. Osim toga, na tom se uzrastu deca zanimaju za posledice produžene dugotrajne žalosti i patnje drugih ljudi, čak i nepoznatih, dalekih grupa ljudi kao što su žrtve rata.

kvenata, da se uključe u antisocijalno ponašanje. A šta će biti dominantna sklonost, zavisi od toga da li je ostvaren prelaz sa empatičkog afekta na simpatijsku reakciju. Naime, shodno Hoffmanovom modelu, motivacija za rano prosocijalno ponašanje je egocentrična. Proizilazi iz potrebe deteta da redukuje vlastita averzivna osećanja pobuđenosti i patnje. Kako dete raste, povećava se opseg signala i stimulusa koji mogu pobuđivati "vikarijsku tugu", a uvećavanje "vikarijske patnje" posledica je klasičnog i operantnog uslovljavanja. Eventualno, kada dete razvije kognitivne sposobnosti da "igra uloge" ili da sagleda stvari iz druge perspektive, empatijska patnja se okreće u "simpatijsku patnju", koja motiviše na prosocijalno ponašanje i tek ona se može interpretirati kao intencionalno, altruističko i moralno ponašanje. Rani delinkventi nikada ne dostignu fazu "simpatijske tuge", zbog čega kod njih dominira egocentrična orijentacija. Oni postupaju intencionalno nekooperativno i prevarantski, jer nisu postigli takav stepen kognitivnog razvoja, na kome je moguće uvažavati emocije drugih, odnosno nisu kao deca, prešli sa od empatijskih na simpatijske odgovore. Ovaj prelaz, po Hoffmanu (1975), započinje da se dešava, već tokom druge godine kada dete počinje da shvata da i drugi ljudi imaju svoja mentalna stanja (misli, percepciju i osećanja), drugačija od njegovih vlastitih, a neki autori ga nazivaju "teorija razuma".

Turiel (1983) je empirijski ustanovio da su deca, čak pre uzrasta od četiri godine u stanju da naprave razliku između moralnosti i konvencije. Konvencija je definisana kao bihevioralna uniformnost koja služi da harmonizuje socijalne interakcije i, sama po sebi je određena socijalnim sistemom. Npr. u većini škola konvencija je da se učiteljica oslovljava prezimenom, a ne imenom. Postupci tog tipa su arbitrarni i mogu biti promenjeni, ako se postigne konsenzus. Ustanovljeno je da deca razumeju logiku konvencije. Kada je Turiel (1983), na primer, pitao decu da li bi bilo pogrešno zvati učiteljicu njenim imenom, čak i sasvim mala deca su odgovarala: "ne". Nasuprot tome, moralnost se tiče suđenja o pravednosti, ispravnosti, pravilnosti i dobrobiti, o tome kako bi ljudi trebalo da se ponašaju jedni prema drugima, bez obzira na socijalni kontekst. Smatra se da se takva suđenja pojavljuju direktno iz socijalnih interakcija, uključujući i povređivanje drugih i kršenje njihovih prava.

Turiel (1983) je ustanovio da mlađa deca kao celina gledaju na pravila kao da su više fiksirana, a starija ih bolje razumeju i lakše uhvate smisao koji im leži u osnovi, ali sva deca, već oko četiri godine prave razliku između pravila moralnosti i pravila konvencije. Empirijsku proveru Turelovih nalaza obavio je Blair (1995), polazeći od teze da se kod ljudi, analogno mehanizmu koji je ustanovljen kod životinja (npr. psa), razvija mehanizam inhibicije nasilja (VIM). James Blair (1995) hipostazira da se VIM aktivira uz pomoć neverbalne komunikacije patnje. Mehanizam inhibicije nasilja je, po njegovom mišljenju, preduslov za razvoj tri aspekta moralnosti: a) moralnih emocija (kao što su simpatija, osećanje krivice, kajanja i empatija), b) inhibicije violentnog ponašanja i c) uspešnog pravljenja distinkcije između moralnog i konvencionalnog. Blair je pretpostavio da najopasnijim delinkvenima nedostaje funkcionalni mehanizam inhibicije nasilja, te oni ne prave razliku između moralnih i konvencionalnih prekoračenja pravila ponašanja. U svom istraživanju, istina, nije potvrdio tezu o mehanizmu inhibicije nasilja, ali je dokazao neuspeh ozbiljnih, habitualnih ranih delinkvenata da razlikuju konvencionalno od moralnog i ustanovio da oni smatraju da je u redu da čine moralna prekoračenja i da je za njih to isto kao da ne poštuju konvencionalna pravila. Rani delinkventi, znači, tretiraju moralna pravila kao da su konvencionalna.

Bandurina koncepcija socijalnog u enja moralnosti

Bandura (1977) zastupa gledište da se moralno ponašanje stiče i modifikuje kroz imitativne i opservacione procese učenja, uključujući modele u porodici, ali i moćne uticaje vršnjaka. Nema sumnje da vršnjaci zaista snažno utiču na adolescente. Ali, ne zaboravimo da stepen vršnjačkog uticaja zavisi od individualnog stupnja moralnog razvoja. Vršnjaci mogu imati najsnažniji uticaj na pojedince na konvencionalnom stupnju razvoja, a daleko manji uticaj na prekonvencionalnom i postkonvencionalnom stupnju. A većina maloletnih delinkvenata budućih psihopata, nalazi se na prekonvencionalnom stupnju, što je sugerisao i sam Kohlberg, a što se mora imati u vidu pri oceni Bandurine teza o uticaju vršnjaka na formiranje defektne moralnosti kao podloge za hronično delinkventno ponašanje. Bandurin (1991) pristup moralnosti, zapravo

počiva na tezi o postojanju složenih kognitivnih mehanizama koji se nalaze u osnovi moralnog ponašanja (tzv. samoregulacionih mehanizama). Samoregulacioni mehanizmi funkcionišu u skladu sa situacionim faktorima, na bazi tri operacije: a) ponašanja samo posmatranja (self monitoringa); b) suđenja o ponašanju pod uticajem ličnih standarda i sredinskih okolnosti; i c) afektivne samo-reakcije. Važno je primetiti da Bandurini samoregulacioni kognitivni mehanizmi "ne proizvode invarijantni kontrolni mehanizam unutar jedinke... kao što podrazumevaju teorije internalizacije koje koriste pojmove kao što su savest, ili superego, pojmove koji koriste unutrašnje strukture koje neprestano nadgledaju ponašanje..." (Bandura, 1991).

Po Banduri (1991) u kriminalu maloletnika važnu ulogu ima odsustvo moralnog ponašanja koje nastaje zbog njegovog razdvajanja od moralne kontrole. Do toga dolazi na nekoliko načina: rekonstrukcijom ponašanja (putem moralnog opravdavanja ili eufemističkog označavanja), zamućivanjem uzročnosti (kroz premeštanje odgovornosti ili stvaranja difuzije odgovornosti), ili zanemarivanjem posledica ili stvaranjem pogrešnih predstava o štetnim posledicama (minimiziranjem ili ignorisanjem posledica), pripisivanjem krivice žrtvi, njenim obezvređivanjem i dehumanizovanjem.

Eysenckova koncepcija moralnosti

Eysenck postulira tezu da je moralnost faktor nižeg reda, preciznije modalitet ili jedan od stabilnih indikatora psihoticizma kao bazične dimenzije ličnosti (Eysenck., Zuckerman, 1976). Visok psihoticizam uz izrazitu agresivnost, impulsivnost, traganje za uzbuđenjem, mrzilačko raspoloženje prema ljudima, odsustvo anksioznosti, bezosećajnost i otuđenje, karakteriše i odsustvo moralnih normi i osećanja krivice. Odsustvo moralnosti i s tim u vezi pojava delinkventnog ponašanja, posledica je bilo odsustva disciplinovanja dece, odnosno izostanka procesa uslovljavanja, putem koga se formira savest (shvaćena kao uslovna reakcija straha na pojavu aspekata ponašanja koje je bilo kažnjavano), bilo nemogućnosti formiranja savesti (tj. uslovnog refleksa) zbog karakteristične

bazične strukture ličnosti (koju odlikuju visoki ekstraverzija, neuroticizam i psihoticizam) ili postojanja negativnih socijalizacijskih uticaja.

Odgovarajući na pitanje zašto se ljudi ponašaju kriminalno, Eysenck (1998) kaže da je tako postavljeno pitanje, sasvim pogrešno, jer se u njemu zanemaruje lanac uzročnosti i “stavljaju kola ispred konja”. On tvrdi: “Savršeno je racionalno da se čovek ponaša u vlastitom interesu i da uzima šta god da zaželi ili mu treba. Bebe i mladi ljudi sigurno tako i čine, a tako čine i životinje.” Stvarno pitanje je pre: “Zašto se većina nas ponaša na socijalno poželjan način?”, ali “nije lako da se na nje-ga odgovori”. Jedan od odgovora bio bi: “Zbog policajaca sa pali-cama i sudije na klupi, ali nije u tome smisao, iako je to delimično tač-no”. Eysenck sugerše da se mi u stvari ponašamo dobro “da ne bismo imali nevolje zbog svoje savesti”. Međutim, priroda i poreklo “misterije savesti” su u kontekstu Eysenckove teorije sasvim različiti u odnosu na konvencionalno, psihoanalitičko ili religiozno značenje te reči.

Savest je, smatra Eysenck, uslovljeni odgovor stečen prema Pavlovlje-vim principima klasičnog uslovljavanja. Svaki put kada prekoračimo norme ponašanja kažnjeni smo od svojih roditelja, učitelja, vršnjaka, a kada reagujemo na socijalno prihvatljiv način, mi smo pohvaljeni ili na-građeni. Reakcija sredine služi da potkrepi i osnaži naše dobro ponaša-nje, odnosno socijalno poželjne postupke i da nas navede da ne radi-mo ono što ne treba, što nije poželjno. Ovaj “ogroman iznos uslovljava-nja”, konstatuje Eysenck (1998), “mi konceptualizujemo kao savest i ko-ristimo jezik da generalizujemo i povežemo ova različita iskustva”.

Zašto onda nalazimo razlike među ljudima u stepenu socijalno prihvatlji-vog ponašanja? Postoje tri mogućnosti koje su uzajamno isključujuće:

1. Nedostajalo je iskustvo uslovljavanja. Zahvaljujući popustljivosti, na primer, roditelji propuštaju da pruže detetu šansu da razvije savest. Po-što ne omogućavaju da dete stekne savest, oni ne ispunjavaju ade-kvatno svoju roditeljsku dužnost. Nedostatak uslovljavanja se dešava i onda kada roditelji, vršnjaci i učitelji ostavljaju dete bez odgovarajućih potkrepljenja;
2. Potkrepljivana su pogrešna, loša iskustva. Neki roditelji podstiču svoju decu da se ponašaju agresivno, da krađu, da se postupaju antisocijalno.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)

Takva ohrabrenja i podsticaji su bez sumnje, sada prisutniji nego što bi smeli biti i nego što je podnošljivo i uobičajeno, što se obavezno mora uzeti u obzir u analizi ozbiljnog rasta maloletničke delinkvencije.

3. Treća mogućnost je vezana za prevashodno biološki utemeljena svojstva ličnosti. Niska pobuđenost čini manje verovatnim da se desi uslovljavanje, nego što je to uobičajeno, tako da će maloletnici sa visokom ekstraverzijom i visokim psihoticizmom, izloženi podjednakom iskustvu uslovljavanja kao i oni sa niskom ekstraverzijom i niskim psihoticizmom, imati problem da "sakupe ovo iskustvo u prikladno funkcionisanje savesti". Otuda će oni imati manju otpornost na aktualne izazove i neće otići dalje od naše animalne prirode, već će rano manifestovati antisocijalno i prestupničko ponašanje.

Paradigma uslovljavanja mora se, naravno, posmatrati zajedno sa pomenutom socijalnom realnošću u životu dece, kao što je nedostatak iskustva uslovljavanja ili pogrešno iskustvo uslovljavanja u detetovom životu.

Po Eysencku (1998), roditelji, nažalost, sve više prihvataju filozofiju odgajanja dece u duhu permisivnosti. - Napustili su praksu da se ponašaju kao potkrepljivači socijalno poželjnog ponašanja, pa ne iznenađuje što je antisocijalno i kriminalno ponašanje sada mnogo prisutnije. Društvo svesno izbegava da sprovodi u praksi one mehanizme, koji bi osigurali konformiranje socijalnim normama kod velike većine dece. Otuda je mnogo slabija savest, postala zajednička odlika čitavog društva.

Govoreći o tome šta, za dobrobit društva, psihološke studije mogu učiniti da bi se redukovali delinkvenciju i recidivizam, Eysenck napominje da su resocijalizacija i rehabilitacija kriminalaca kao jedan od glavnih ciljeva krivičnog prava, postale prazne, "ukaljane reči" (Eysenck, 1998), upravo zahvaljujući činjenici da su u praksi ignorisana znanja iz psihologije, pa je tokom 1970-tih godina rašireno uverenje da se ništa ne može učiniti.

Generalno uzevši, smatra Eysenck, (1977), može se konstatovati da je i moderna penalna praksa, obično, u suprotnosti sa onim što bi psiholozi preporučili. Efekti zatvora zavise od istorije uslovljavanja na kriminal i to je do sada manipulirano u smeru koji je većinom garantovao nižu preventivnu korist od hapšenja i zatvaranja. Primera radi, veoma mladi

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

prestupnici su nedodirljivi za zakon. Umesto da su kažnjeni, mladi prestupnici su upozoreni nebrojeno puta. Njima se, obično, nekoliko puta izriču druge mere uslovnog oslobađanja kazne (probacije), pre nego što bivaju poslati u zatvor.

Drugim rečima, proces uslovljavanja odigrava se, u takvim okolnostima da nema nikakve efektivne kazne, pa se zapravo učvršćuje kriminalno ponašanje, time što izostaje kazna uprkos neodolevanju kriminalnim izazovima. U tim uslovima (u odsustvu odgovarajuće, pravovremene kazne) nikada, zapravo i nije bilo pokušaja da se izgradi savest, niti će biti moguće da do toga dođe i ako docnije uslede kazne. Stanje, naprotiv, samo postaje još ozbiljnije. Naime, Eysenck smatra da postoji dovoljno dokaza za "latentnu inhibiciju", a ona u suštini govori da, kada uslovni stimulus nije praćen prikladnim bezuslovnim odgovorom, biće mnogo teže da se formira adekvatna veza docnije. Zato preporuka koju daje Eysenck, u ime psihologa, glasi: da, u većini slučajeva, "Treba dati samo jedno upozorenje, posle prvog prestupa, ali da bi, docnije, za sledeći prestup, trebalo da sledi ozbiljna kazna. Današnja limitirana korist od zatvora u rehabilitaciji je razumljiva posledica ranije, pogrešne popustljivosti.

Eysenckovu teoriju su, kada je u pitanju moralno ponašanje, precizirali Flowes i Gray (1998) u svom modelu oslabljenog sistema bihejvioralne inhibicije (BIS). BIS je neurofiziološki sistem čija je uloga da kontroliše reakcije organizma, u situaciji anticipacije kazne ili pojave signala buduće kazne ili u situaciji osujećenja (izostanka nagrada). Prema Flowes i Grayovom modelu, sistem bihejvioralne inhibicije igra presudnu ulogu u nastanku delinkventnog ponašanja, već na maloletničkom uzrastu. Nedostatak kontrole i impulsivnost su posledica neefikasnosti mehanizama inhibicije ponašanja, tj. stvaranja uslovne reakcije straha. Pored ovog sistema, važan je i sistem za kontrolu reakcija na buduće nagrade, nazvan sistem bihejvioralne aktivacije (BAS). Ponašanje maloletnih delinkvenata je uslovljeno u najvećoj meri slabim, dezinhibiranim bihejvioralnim sistemom u potrazi za nagradom. Zbog nesposobnosti BIS pojavljuje se manjkavost anticipatorne anksioznosti i impulsivnost, što govori da je amoral delinkvenata pre rezultat BIS, nego što je posledica impulsivnosti, tj. snažne bihejvioralne aktivacije (BAS).

I-teorija

Objašnjenje moralnog razvoja nudi još jedna, relativno dobro prihvaćena teorija, koju su prvi predložili Sullivan, Grant i Grant (1957), a nazvana je teorija interpersonalne zrelosti. Zahvaljujući naporu Warrena i drugih (1983) god, ona je priznata kao psihološka teorija delinkventnog ponašanja. Poznata je i kao I-teorija, pa ćemo je ovde ukratko skicirati. Razvoj ličnosti se, po I-teoriji odvija u sedam stadijuma interpersonalne zrelosti. Važne faze u razvoju amoralna delinkvenata su grupisane oko početna tri (1-2, 1-3, i 1-4) stadijuma. Deca i odrasli na nivou zrelosti 1-2, zahtevaju da okolina brine o njima. Druge vide primarno kao one koji ih izdržavaju ili kao isporučioce kazni i nagrada. Nisu u stanju da objasne, razumeju ili predvide ponašanje ili reakcije drugih. Nisu zainteresovani za stvari izvan njih samih, izuzev ako ih opažaju kao pogodan izvor za upotrebu. Na nivou zrelosti 1-3, pojedinci vide svet na previše pojednostavljen način, nisu sposobni da razumeju potrebe, osećanja i motive drugih, ni zašto bi se oni razlikovali od njihovih vlastitih. Socijalno okruženje opažaju samo kao arenu u kojoj se manipuliraju ljudima da bi ostvarila lična korist. Svako je slobodan da manipuliraju svakim drugim. Rani maloletni delinkventi se, uglavnom, u moralnom pogledu i ne razvijaju dalje, a Warren upozorava da je manje od 1 % maloletnih prestupnika nepsihopatskog sklopa na nivou interpersonalne zrelosti, odnosno moralnog razvoja, preko 1-3. A taj 1% dostiže sledeći nivo, 1-4 kada se primarno brinu za svoj status i na njih snažno utiču oni koji im se dive. Otuda su posebno podložni uticajima modela, vide stvari dihotomizirano, ili kao dobro ili kao loše, bez ikakvih nijansi između. Zbog rigidnih standarda i pravila skloni su osećanju krivice i samo-kriticizmu, kada ne zadovolje primitivna i rigidna pravila ponašanja. Kao i Kohlbergova teorija, I-teorija dokazuje da je kognitivni razvoj rezultat interakcije između kognitivnih sposobnosti, sa kojima je pojedinac rođen i njegovog iskustva u socijalnom okruženju. Iz ove interakcije maloletnik razvija konzistentan set očekivanja, koji čini širok segment mentalnih komponenti ličnosti. Dobrim delom, teorija interpersonalne zrelosti, zasnovana je na tome, kako pojedinac opaža svet i ljude u njemu. Na ranim stupnjevima razvoja, roditelji i porodična pozadina, igraju važniju ulogu u formiranju očekivanja u međuljudskim interakcijama, a samim tim i na formiranje defektnog morala, kao važnog preduslova za nastanak delinkventnog ponašanja u fazi maloletnika.

Koncepcije o inverznoj moralnosti

Među novijim koncepcijama o razvoju moralnosti relevantnim za prevenciju delinkvencije valja pomenuti one koje se baziraju na ideji paranoidno-narcističkog spektra poremećaja ličnosti pri čemu je za ranu delinkvenciju prognostički najrelevantniji psihopatski poremećaj. Tako recimo, Richards (1998) integriše nekoliko različitih gledišta psihopatskog poremećaja i rezultate značajnijih empirijskih istraživanja i predlaže da se psihopatija dijagnostički tretira kao distinktivan takson, lociran unutar spektra paranoidno-narcističkih poremećaja. Poremećaji u tom spektru imaju fenomenološke i bihejvioralne sličnosti zajedničke etiološke veze sa patološkim narcizmom i zajedničko, opšte strukturalno oslanjanje na agresivnost kao centralni organizacioni princip. U najtežim slučajevima u ovom spektru, u slučaju psihopatije, normalno osećanje krivice i adekvatna samoprocena su retke, ako se ikada i dožive. Umesto toga, prisutne su patološke identifikacije sa negativnim agresivnim i destruktivnim uzorima, odricanje objektnih odnosa i to na svesnom nivou i sistem verovanja i vrednosti koji služi kao potpora namerama usmerenim na agresivnost i destruktivnost.

Namera zla ili maliciozno htenje postaje suštinsko, esencijalno za unutrašnju samokoheziju maloletnog delinkventa sa psihopatskim poremećajem. Maloletne delinkvente psihopate se mogu dijagnostikovati na osnovu inverzije normalne savesti u savest koja kažnjava dobre namere, a nagrađuje zle postupke, akcije i intencije (Švrakić i dr., 1991). Takav poremećaj htenja, značajno umanjuje slobodu mladih da „bira život” nad destruktivnošću.

U integrativnom modelu uvažava se koncept Švrakića i dr. (1991) koji polazi od teze da za razliku od narcističkog poremećaja, superego maloletnih psihopata nije bio zatočen na stupnju superega prethodnika, već je pre u potpunosti razvijeni organizator koji glorifikuje destruktivna ponašanja i kažnjava pozitivna ponašanja. Takav superego je najbolje opisan kao „slika u ogledalu normalnog superega”. Ovim se može objasniti činjenica da identifikacija sa negativnim herojima podržava i povećava samoprocenu kod mnogih antisocijalnih osoba.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

Koncept inverzne savesti maloletnih delinkvenata, tj. savesti koja na-
građuje destruktivne fantazije i akte, jedan je od esencijalnih dijagno-
stičkih indikatora u integrativnom modelu. Dijagnostički relevantni po-
kazatelji takve savesti su represivni odbrambeni mehanizmi, dovoljni
da spreče upliv realnog selfa: projektivne identifikacije i acting out.

Richardsov integrativni model zasniva se na gledištu da je kriminalna
psihopatija semantogenički poremećaj – tj. poremećaj koji se poja-
vluje na ranom uzrastu iz nerazumevanja i pogrešnog konstruisanja
evaluativnog, afektivnog i u krajnjem, moralnog značenja. Abnormal-
no emocionalno procesiranje, tj. nedostaci u sferi afektivnog učenja,
kao što su izostajanje odgovora straha i oštećeno učenje pasivnog iz-
begavanja (Newman & Wallace, 1993), pojavljuju se rano u životu psi-
hopata i verovatno su rezultat interakcije nasleđa i kvaliteta roditeljske
brige. Ove abnormalnosti kulminiraju u teška, ozbiljna ograničenja u
razvoju konsenzualnog značenja i emocija povezanih sa socijalnim ve-
zivanjem kao što su empatija, vrednosti i moralnost.

Zbog navedenih deficita, takvoj deci nemoguće je da tolerišu emoci-
onalnu i evaluativnu realnost njihovih roditelja i relevantnih drugih,
zbog čega su ona od najranijeg uzrasta obeležena kao nametljiva i
nemilosrdna, pa im se upućuju prekori i sprovode kazne nad njima. Iz
tog razloga, agresivne introjkcije i identifikacije počinju, sve više da
zamenjuju introjkcije i identifikacije zasnovane na idealima roditelja.
To je prvi kritični korak u razvoju inverzne savesti. Ako su, eventualno,
neke identifikacije sa vrednostima roditelja i inkorporirane u najranijoj
fazi, one su docnije podređene inverznoj savesti ili su u potpunosti od-
bačene. Zaokret od modela roditelja vodi ka veličanju modela moć-
nih agresivnih i destruktivnih srodnika, ili osoba izvan porodičnog kruga,
iz grupe vršnjaka, starije omladine i kriminalnih mentora. Na docnijem
uzrastu, uz pomoć operantnog učenja (sticanjem nagrada i predno-
sti), fiksiraju se i učvršćuju mehanizmi manipulativnog ponašanja, vara-
nja i destruktivnosti. Na interpersonalnom nivou svesne, proračunate
prevare i s njima povezan stav prezira prema drugima, zbog uspeha u
varanju i obmanama, počinju da prevladavaju nad drugim vrstama
interakcija maloletnika. Kroz proces projektivne identifikacije, takvi de-
linkventi se čitavog života ponašaju kao da im je posao da varaju,

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

omalovažavaju, eksploatišu, proganjaju, muče, terorišu druge, proterujući na taj način, u stvari, sva unutrašnja iskustva koja rezultiraju iz perspektive normalnog: pažnju, brigu, staranje, odgovornost i afektivnu vezanost. Rečju, sve što je za njih nedostižno, neshvatljivo (pogotovu emocionalna vezanost), ali istovremeno provokativno, privlačno, no uvek frustrirajuće i prognano.

3. UMESTO ZAKLJU KA

Nema sumnje da postoje značajne razlike među ljudima u pogledu individualne involviranosti u kriminal, a one se ne retko manifestuju još na ranim uzrastima (Eysenck, 1977; Momirović, Popović, 2002; Radulović, 2006). Nesporno je da je deo ovih razlika posledica stabilnih varijacija među pojedincima u pogledu njihove sklonosti da se uključe u kriminal. A sklonost pojedinca da se ponaša na nezakonit način povezana je sa određenim kognitivnim i emocionalnim karakteristikama koje umnogome određuju stepen njegove (a) moralnosti (Knežević, 2003; Momirović i dr. 1995). Moralnost je moguće definisati u terminima evaluativne funkcije događaja u svetu (Farrington, 2002; Moffitt, 1993). Ona podjednako uključuje ono o čemu pojedinac brine, o čemu vodi računa i koliko snažno to čini, kako misli da bi trebalo da se odnosi prema drugim ljudima i šta smatra ispravnim, a šta pogrešnim, baš kao i osećanja koja su sa tim povezana kao što su krivica i empatija. Moralnost je primarno rezultat internalizovanih normi i socijalnih veza pojedinca i ona bitno utiče na njegovu sposobnost da ostane otporan prema izazovima da se ponaša nezakonito. Moralnost ima očigledne implikacije na to kako neko još kao dete ili adolescent vidi različite opcije i koju vrstu opcija bi on mogao uzeti u razmatranje. Neka deca i mladi ne bi nikada ili bi veoma retko razmatrali mogućnost da prekrše zakonska pravila; druga ne bi imala problema da o tome razmišljaju, a neka idu dotle da do detalja razrađuju kako da izvedu kriminalne akte. Iz prikazanih savremenih teorija moralnosti vidimo da još ne postoji konsenzus među teoretičarima šta je u osnovi takvih razlika među maloletnicima. Otuda možemo pretpostaviti da bi optimalna strategija prevencije maloletničke delinkvencije morala obuhvatiti sve teorijski identifikovane i empirijski izolovane činioce u razvoju moralno-

sti kod dece i mladih. Uspešni preventivni programi morali bi integrisati biopsihosocijalne varijable iz različitih teorija moralnosti, kako bi se osnažilo delovanje faktora zaštite važnih za dostizanje moralne zrelosti (empatija, orijentacija na druge, regularno potkrepljenje socijalno poželjnog ponašanja i sl.) i oslabilo ili anuliralo delovanje faktora rizika odgovornih za pojavu defektna i inverzne moralnosti (npr. prokriminalni uzori, nedoslednost u disciplinovanju dece, težak temperament i sl.).

LITERATURA

- (1) BANDURA, A. (1977), *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- (2) BANDURA, A. (1991), Social Cognitive Theory of Moral Thought and Action. In: W. Kurtines and Gewitz (Ed.), *Handbook of Moral Behavior and Development*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 45-103.
- (3) BARTOL, C. (1995), *Criminal behavior: A psychosocial Approach*, New Jersey, Prentice Hall.
- (4) BLAIR, R.J. (1995), A cognitive development approach to morality: Investigation the psychopath, *Cognition*, 57, 1-29.
- (5) EYSENCK, H. J., ZUCKERMAN, M. (1976), *Psychoticism*, file:///A:/psychoticism, psychosis and psychopathy. htm. London Hodder/ Stoughton.
- (6) EYSENCK, H.J. (1976), The biology of morality. In T. Linckona, *Moral development and behavior*. New York. Holt, Rinehart and Winston.
- (7) EYSENCK, H.J. (1977), *Crime and Personality*, (sec. ed., first 1964), London: Routledge & Kegan Paul.
- (8) EYSENCK, H.J. (1998), Personality and crime. In: T. Millon, E. Simonsen, M. Briket-Smith and R. Davis, *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, 40-50, New York & London: Guilford Press.
- (9) FARRINGTON, D.P. (2002) Human Development and criminal careers. In M. Mc Guire, R., Morgan & R. Rainer (Eds) *The Oxford handbook of criminology* (657-701) Oxford, Uk, Clarendon Press.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)

- (10) GILLIGAN, C. (1982) *In different voice* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (11) HAAN, N. (1977), *Coping and defending: process of self – environment organization*. New York. Academic Press.
- (12) HAAN, N. (1978), Two moralities in action contexts: Relations to thought, ego regulation and development, *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 286-305.
- (13) HOFFMAN M. (1977), Sex differences in empathy and related behaviors, *Psychological Bulletin*, 84,712-722.
- (14) HOFFMAN, M.L. (1991), Empathy, Social Cognition and Moral Action. In: W. Kurtines and J. Gewitz (Ed), *Handbook of Moral Behavior and Development*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates 275-302.
- (15) KOHLBERG, L. (1984), *The psychology of moral development: Essays on moral development*, (Vol. 2), San Francisko: Harper and Row.
- (16) KNEŽEVIĆ, G. (2003), *Koreni amoralnosti*, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju.
- (17) MOFFITT., T.,E. (1993), Adolescence – limited and life course – persistent antisocial behavior: A development taxonomy. *Psychological Review*, 1000 (4) 674-701.
- (18) MOMIROVIĆ, K., POPOVIĆ, B.V, HOŠEK, A., VUČINIĆ, B. (1995), Amoralnost i kriminal: Argumenti za jednu odbačenu hipotezu. U: *Moralnost i društvena kriza*, 240-253. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- (19) MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A., RADOVANOVIĆ, D., RADULOVIĆ, D. (1996), Osobine ličnosti recidivista određene pod nelienarnim kanoničkim modelom. U: D. Radovanović, *Psihologija kriminala*. 3, 13-24. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (20) MOMIROVIĆ K., POPOVIĆ, D. (2002), *Psihopatija i kriminal*, Leposavić, Univerzitet u Prištini, Centar za multidisciplinarna istraživanja Fakulteta za fizičku kulturu.
- (21) MORASH, M. (1983), An explanation of juvenile delinquency: The integration of moral reasoning theory and sociological knowledg.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)

In: W.S. Laufer & J.M. Day (Eds) *Personality theory, moral development and criminal behavior*. Lexington, MA: Lexington Books.

- (22) NEWMAN, J.P. WALLACE, J.F. (1993), Psychopathy and cognition. In: P. Kendall & K. Dobson (Eds), *Psychopathology and cognition* (298-349), New York: Academic Press.
- (23) RADULOVIĆ, D., VUČINIĆ, B., GOJKOVIĆ, V. (1997), O stepenu amoralnosti maloletnih i punoletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1-2, str.101-114.
- (24) RADULOVIĆ, D. (2006), *Psihologija kriminala - psihopatija i prestupništvo*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (25) RAINE, A. (1993), *The psychopathology of crime: Criminal behavior as a clinical disorder*. San Diego, CA: Academic Press.
- (26) RICHARDS, J. (1993), *Therapy of substance abuse syndromes*. Northvale, NJ: Jason Arson.
- (27) RICHARDS, J. (1998), Evil Intent: Violence and disorders of the Will, In: T. Millon, E. Simonsen, M. Briket-Smith, and R. Davis, *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, 69-94. New York & London: Guilford Press.
- (28) SULLIVAN, C., GRANT, M.Q. & GRANT, J.D. (1957), The development of interpersonal maturity: Application to delinquency, *Psychiatry*, 20, 272-282.
- (29) SULLIVAN, H.S. (1953), *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- (30) ŠVRAKIĆ, D., MCCALLUM, K. & POPOVIĆ, M. (1991), Development, structural and clinical approach to narcissistic and antisocial personalities. *American Journal of Psychoanalysis*, 51, (4), 413-432.
- (31) TURIEL, E. (1983), *The development of Social Knowledge: Morality and Convention*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (32) VUČINIĆ, B., RADOVIĆ, B., MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A. (1996), Uticaj amoralnosti na intenzitet i modalitete devijantnog i delinkventnog ponašanja. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 34, 3:5-18.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

- (33) WARREN M.,Q.(1983), Applications of interpersonal –maturity theory of offender populations. In: W.S.Lauffer & J.M.Day (Eds) *Personality theory, moral development and criminal behavior*. Lexington, MA: Lexington Books.
- (34) WIKSTROM., P.O., SIMPSON R.J., Social Mechanisms of Community Influences on Crime and Pathways in Criminality In: B.B. Lahey, T.E. Moffitt, A. Caspi, *Cousis of conduct disorder and Juvenile delinquency*, The Guilford Press, New York London, 118-148.

CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF MORAL DEVELOPMENT RELEVANT FOR PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY

Moral development has very important role in etiology of juvenile delinquency. Results of number empirical studies reliably confirm that the defect moral development (some authors calls it amoral) has the great significance for antisocial and criminal behavior in general, especially for the early delinquency which is one of the best predictor of adult hronically criminal behavior. Nowadays we have no consesus about psychological mechanism which lay upon morality, so we have to take to account various explanations of moral development in order to prevent delinquency successfully. In this article we consider the most important psychological theoretical views of moral development relevant for prevention of juvenile delinquency and criminal in general. Some of them are not present in our literature (Morach's, Haan's, Warren's), nevertheless they are bases for newer theory of delinquency. Successfully prevention programs need to integrate variable from the various conceptions of morality in order to enhace protective factors important for mature moral integrity (empathy, orientation toward others etc) and to reduce risk factors responsible for the defect and inverse morality (procriminal models etc.).

*KEY WORDS: moral development /juvenile delinquency /
psychology explanations*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 29-39

Originalni naučni rad
UDK: 343.97:2-184.2/.3
316.74:2

O UTICAJU RELIGIOZNOSTI NA KRIMINALITET

Miroslav Ivanovi
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Razmotrili smo uticaj religioznosti na kriminalitet s funkcionalističke tačke gledišta. Empirijska evidencija koja je skupljena u nizu istraživanja davala je protivrečne rezultate. Prihvatljivo objašnjenje jeste da religioznost smanjuje kriminalitet samo unutar takozvanih „moralnih zajednica” dok to nije slučaj u sekularizovanom društvu. Disfunkcionalnost religioznosti je prikazana na primeru sekti i u vezi s tim su formulisani osnovni problemi.

KLJUČNE REČI: religioznost / kriminalitet / funkcionalizam / sekte

1. UVOD

O mogućem uticaju religioznosti na kriminalitet raspravljano je u literaturi i to nije neispitano polje socijalne stvarnosti. Odgovori na problem definisan naslovom nisu jednoznačni, a pokušaji empirijskog odgovora, dakle, istraživanja o datom problemu, bili su često dijametralno suprotni. Oni su se kretali od potpunog poricanja uticaja religioznosti na kriminalitet, do priznavanja da je ovaj uticaj vidljiv. Pre nego što izložimo neke rezultate, biće potrebno objasniti pojmovni okvir unutar kog se tražio odgovor na postavljeno pitanje, a potom ćemo formulisati i

izložiti neke probleme koji su po našem mišljenju značajni i otvoreni, a u vezi su sa našom temom.

Pojmovni okvir ove teme obuhvata pre svega tematizovanje ključnih pojmova, a to su religioznost i kriminalitet. Da bi se odgovorilo u kakvom uopšte odnosu mogu biti ove dve kategorije socijalne stvarnosti počecemo sa njihovom eksplikacijom redom.

Religioznost je relativno stabilna i stalna osobina nekih aktera u društvu. To je stanje pojedinaca koji su usvojili određeni pogled na svet, sistem vrednosti i određeni tip ponašanja u skladu s religijom kojoj pripadaju. Samo unutar širokog fenomena religije možemo odrediti smisao i značenje religioznosti kod socijalnih aktera. Sama religija je kompleksan fenomen koji može biti izučavan s više aspekata, to jest unutar različitih disciplina. Pre svega teologija izučava na specifičan i najuži način religiju kao takvu, ne interesujući se mnogo za njene relacije prema drugim fenomenima, društvenim, psihološkim, antropološkim itd. Religija se može proučavati s psihološke ili pak filozofske tačke gledišta. I konačno, religija se može posmatrati i proučavati i kao sociološki fenomen što je najrelevantnije za religioznost kao činilac koji se doводи u vezu s kriminalitetom.

2. FUNKCIONALIZAM KAO TEORIJA RELIGIJE

Sada ćemo izložiti neke elemente socioloških teorija da bismo došli do jasnije predstave šta je to religija kao društveni fenomen, kako se oblikuje i ustanovljava religioznost društvenih aktera. Jedno od najuticajnijeg gledišta na religiju jeste *funktionalizam* Emila Dirkema koji je on razvio u svom delu *Elementarni oblici religijskog života* iz 1912. godine (Dirkem, 1982). Po njemu sva ljudska društva dele svet na dve kategorije "svetu" (sakralnu) i "svetovnu" (profanu) i religija se utemeljuje upravo na ovoj podeli. "Religijska verovanja su predstave koje izražavaju prirodu svetih stvari i odnose koje one odražavaju bilo jedne s drugima, bilo s profanim stvarima. (Ibid, p.39). Premda ovo sveto može biti različito od društva do društva, ono je u razvijenim religijama shvaćeno kao bog i kao takvo se poštuje.

Poštujući sveto, to jest neki simbol koji predstavlja boga, čovek poštuje i društvo jer su bog i društvo po Dirkemu jedno. Proizilazi stoga da društvo postaje *pravi* predmet verskog obožavanja. Zbog čega je potreban ovaj zaobilazni put, zašto čovek odmah ne poštuje društvo? Dirkemov odgovor glasi, zato što je čoveku lakše da vizualizuje i usmeri svoja osećanja prema simbolu nego prema nečem tako složenom kao što je društvo.

Budući da je društveni život nemoguć bez zajedničkih uverenja i moralnih vrednosti koje čine “kolektivnu svest”, religija ima funkciju da ojača ovu svest i spone koje vezuju društvo koje bi se u protivnom raspalo. Ovakva zajednička deoba vrednosti i moralnih uverenja, kao i zajedničko učestvovanje u religioznim ritualima učvršćuju društvene spone. Ovakva elementarna analiza je svakako primenjivija na takozvane primitivne zajednice, ali uz određena usloznavanja važi i za moderna društva koja su zapravo kompleksne celine sa mnoštvom različitih religijskih zajednica, institucija i praksi, te etničkih grupa. Sam termin funkcionalizam ukazuje upravo na funkciju koju religija vrši u društvu.

I Bronislav Malinovski zastupa funkcionalističko stanovište. I za njega je religija sredstvo za jačanje društvenih normi i vrednosti, te unapređenje društvene solidarnosti. On, za razliku od Dirkema, ne smatra da religija odražava društvo kao celinu, niti religiozni obred izražava poštovanje društva kao celine. Po njemu, religija je usmerena samo na određena područja religijskog života i to pre svega na situacije emocionalnog stresa koje ugrožavaju društvenu solidarnost.

Ovakve situacije su “životne krize”, granične situacije kao što su rođenje, pubertet, brak i smrt. U svim društvima ovakve situacije su praćene religioznim ritualom. Na primer, smrt izaziva strah i strepnju, a odlazak jednog člana iz društva jeste destruktivan događaj u odnosu na grupu. Da bi se ublažila ovakva osećanja i društvo reintegrisalo postoji ceremonija sahrane gde se ožalošćenima pruža podrška i jača društvena kohezija.

Osim ovih događaja “životnih kriza”, još jedan aspekt društvenog života podleže praksi religijskih rituala. To su delatnosti vezane za privređivanje. Na primer, to može biti ribolov, što je Malinovski zapazio na svojim istraživanjima na Trobriandskim ostrvima. Dok se riba lovi na bezbednom mestu u laguni nema nikakvih rituala, međutim, izlazak na

otvoreno more je skopčan s rizikom i zato se vrše religijski rituali da bi se zadobilo samopouzdanje i osećaj kontrole.

Sledeći Malinovskog i razvijajući njegove ideje, Parsons je dao svoj doprinos funkcionalističkom razumevanju religije. Po njegovom mišljenju religiozna verovanja integrišu društvene norme. Na primer, jedna religiozna zapovest "Ne ubij" integriše više različitih normi kao što su briga o starim osobama, rešavanje imovinskih i drugih sporova, ponašanje u saobraćaju itd. Na taj način religija nudi opšte smernice za ponašanje u životu. Ona time doprinosi opštem konsenzusu među članovima društva, što doprinosi redu i stabilnosti u društvu.

I po Parsonsovom gledištu, religija je usmerena na određene probleme koji se pojavljuju u društvu. Probleme sa kojima se ljudi susreću možemo podeliti u dve kategorije. Jedni su oni događaji koje ne možemo predvideti, niti ih kontrolisati; na primer prerana i iznenadna smrt je jedan takav događaj. Parsons smatra da religija ima ulogu u odgovoru na ovakve događaje i služi ponovnom uspostavljanju normalnog života. Druga vrsta događaja jeste područje "neizvesnosti" koje obuhvata poduhvate i ljudsku delatnost u koju je uloženo mnogo truda, ali gde nepoznati činioci ili oni koji su van naše kontrole mogu ugroziti uspešan ishod. I ovde Parsons vidi ulogu religije kao one koja doprinosi mirenju s takvim situacijama, održava društvenu stabilnost, ublažuje napetost i frustracije. Jedan primer ove vrste događaja jeste uticaj vremenskih prilika na poljoprivredne useve.

Uopšte, religija pruža smisao i "racionalizuje" čitav niz događaja koji bi nam se mogli učiniti apsurdnim i neprihvatljivim. Na primer, to su pitanja u vezi s ljudskom oskudicom, trpljenjem, patnjom, nepravednim stradanjem i nepravednim sticanjem dobara. Religija nam odgovara da to može biti iskušenje za pojedinca, da će pravednici dobiti nagradu na drugom svetu a grešnici kaznu i tome slično. "Parsons stoga shvata bitnu funkciju religije kao davanje značenja i smisla događajima koje čovek ne očekuje, ili za koje oseća da se ne bi smeli dogoditi, događajima koji frustriraju i koji su protivrečni." (Haralambos, 1989). Sve to potpomaže racionalno i emocionalno prilagođavanje, a ono sa svoje strane doprinosi poretku i stabilnosti društva.

Ovim smo prikazali funkcionalističko gledište na religiju koje, međutim, nije jedini teorijski model. Ovaj model je, po našem mišljenju, najpogodniji za uspostavljanje veze sa kriminalitetom i za istraživanje uticaja religioznosti na njega. Drugi modeli i gledišta nisu nužno u suprotnosti sa funkcionalizmom. Zapravo, kao i svaki složeni fenomen, religija može da se posmatra sa različitih aspekata, pa i unutar sociologije, a ovi različiti aspekti su pre kompatibilni nego isključujući. Premda funkcionalističko gledište možemo posmatrati kao prilično operativno, ne treba zanemariti neka njegova sadržinska ograničenja. Ono, na primer, naglašava isključivo pozitivne aspekte religije, a zanemaruje disfunkcionalne. Na primer, religija je takođe i izvor podela unutar jednog društva, a naglašavanje ovih podela može voditi sukobima i raspadu društva. Brojni su primeri za ovo, a osim već klasičnog primera permanentne netrpeljivosti između katolika i protestanata u Severnoj Irskoj, možemo navesti i primer bivše Jugoslavije gde je sukob triju konfesija doveo do cepanja i raspada društva, mada ovo nije bio jedini i osnovni uzrok raspada.

U razumevanju uloge religije u savremenim društvima potrebno je ukazati na pojam *sekularizacije*. Ovim pojmom se označava proces slabljenja društvenog značenja religije. U kojoj meri je ovaj proces realan? Na ovo pitanje nije lako egzaktno odgovoriti i navesti nepobitno svedočanstvo. U svakom slučaju, kada upoređujemo društva srednjovekovne Evrope s današnjim, skloni smo uverenju da je slabljenje religijskog uticaja evidentno. Možda nam ovde nisu ni potrebni strogi pokazatelji. Ipak, neka istraživanja kao što je ono koje je V. M. Vilson proveo u Engleskoj, pokazuju da poseta crkvi ni pre četrsto godina nije bila velika kao što bismo očekivali. Ovakva istraživanja nas upućuju na oprez u donošenju zaključaka o tobožnjoj snažnoj religioznosti naših predaka iz prethodnih vekova. Činjenica je, ipak, da su moderna društva preuzela na sebe deo funkcija koji je nekada pripadao crkvi, kao na primer briga o starima ili siročadi. Ukoliko je proces sekularizacije nesporan, a generalno on to nije, onda je i uloga religioznosti u savremenim društvima bitno izmenjena. Pri svakom pokušaju interpretacije uloge religioznosti u društvenim procesima savremenog sveta o ovome je potrebno voditi računa.

3. DEVIJANTNOST, DELINKVENCIJA, KRIMINALITET

Kao i o religiji, tako i o kriminalitetu postoje različite teorije koje se ne isključuju nužno, a ponekad su kompatibilne. Kriminalitet je pojam koji se po definiciji vezuje samo za razvijena društva koja imaju razrađen pravni sistem uključujući i krivično pravo. Ali, istorijski gledano nisu sva društva imala pravni sistem kako on danas izgleda gotovo na svakom kutku planete. Još na početku dvadesetog veka bilo je zajednica od Australije i Polinežanskih ostrva, do prašuma Brazila gde su živela različita plemena bez pravnog sistema u modernom smislu reči. Ako idemo dublje u istoriju čovečanstva onda možemo doći do tačke kada nigde nije bilo pravnog sistema na zemaljskoj kugli. Međutim, društva su vrlo rano imala pojam o devijantnosti. Organizovana društva su uvek imala sistem normi čije kršenje je nailazilo na odgovor. Ovaj odgovor nije uvek označavao sankcionisanje nepoželjnog ponašanja, ono je moglo biti i tolerisano. Zatim, moguća je moralna osuda i tek potom složen pravni postupak sankcionisanja nepoželjne delatnosti što je moguće tek u razvijenom društvu s izgrađenim pravnim sistemom. Tek u ovoj fazi možemo jedno ponašanje označiti kao kriminalitet i definisati ga u odnosu na neki krivični zakonik.

Već iz skicirane geneze pojmova od devijantnosti do kriminaliteta, jasno je da je ljudsko ponašanje uvek bilo uslovljeno i odmeravano spram određene vrste normi i verovanja. Tako je odnos religioznosti prema devijantnom ponašanju postojao na strukturalno sličan način kao što danas postoji prema kriminalitetu.

Jedan oblik ponašanja, delinkvencija, zaslužuje da bude spomenut uz devijantnost i kriminalitet. Delinkvencija i kriminalitet se ponekad sinonimno upotrebljavaju, a češće se između njih povlači razlika na osnovu težine dela. Delinkvencija bi se tada odnosila na dela koja se prekršajno kažnjavaju, a kriminalitet na ona dela za koja se krivično odgovara. Neki autori pojam delinkvencije primenjuju na prestupništvo maloletnika. U ovom slučaju uzima se u obzir status subjekta koji je ispoljio neprihvatljivo ponašanje, to jest njegov uzrast.

U svakom slučaju, istraživanje kriminaliteta u modernim društvima počiva na dobro definisanoj situaciji – kriminalci su populacija koja je svoj

status zadobila time što su pravovaljano osuđeni u krivičnom postupku. Sva statistička istraživanja vode računa o pitanju: Da li su svi “kriminalci” uhvaćeni? Budući da znamo da mnogi zločini ostaju nekažnjeni zato što počinio ne izlaze pred lice pravde, moramo voditi računa i o “tamnoj brojki” onih slučajeva koji nisu registrovani.

Što se tiče samih teorija kriminala, one se pre svega bave odgovorom na pitanje zašto neko čini krivična dela. Odgovori na ovo pitanje mogu biti veoma različiti i kreću se od bioloških teorija, biološke uslovljenosti kriminalnog ponašanja, psiholoških teorija, do socioloških teorija subkulture, strukturne uslovljenosti, klasne deprivacije itd. Nećemo zalaziti u odgovore na već pomenuto pitanje. Premda se teorije mogu veoma razlikovati po odgovoru na ovo pitanje, svi se uglavnom slažu oko toga koje ponašanje zaslužuje kvalifikaciju kriminalnog.

4. EMPIRIJSKI ODGOVOR

Potrebno je zapaziti da se pitanje o uticaju religioznosti na kriminalitet može postaviti samo unutar religiozno nehomogenih društava, a pre svega unutar društava zahvaćenih procesom sekularizacije. Sva moderna društva su zahvaćena ovim procesom u određenoj meri. Unutar jednog društva gde bi gotovo svi članovi bili religiozni, pitanje bi bilo bespredmetno.

U literaturi o relaciji između religioznosti i kriminaliteta mogu se naći saopštenja o empirijskim istraživanjima čija je glavna strategija bila da se odgovori na pitanje da li religioznost smanjuje stopu kriminaliteta ili ne. Početna hipoteza je bila da smanjuje – to bi bilo za očekivanje ako se usvoji da religioznost promovise i učvršćuje moralni stav u ponašanju. Međutim, kada je ova logična i naizgled tačna hipoteza empirijski proverena, nije bila potvrđena. Ovo se pokazalo u istraživanju koja su preduzeli Hirschi i Stark (1969). Ovaj rad je zbunio kriminologe jer se utvrdilo da religioznost nije u korelaciji s delinkventnim ponašanjem. Oni koji su verovali da grešnike čeka pakao, bili su jednako delinkventni, kao i oni koji nisu imali ovakva verovanja.

Ovaj rezultat je potvrdilo i istraživanje Burketta i Whitea (1974), te je pomenuta korelacija i dalje smatrana „izgubljenom” korelacijom. Međutim,

dva pokušaja koja su kasnije izvršena (Higgins and Albercht, 1977; Albrecht et al., 1977.) dali su sasvim različite rezultate. Došlo je do konfuzije o ovom problemu u literaturi jer su rezultati bili protivrečni.

Trebalo je objasniti ove protivrečne nalaze i pojavila se sledeća sugestija. Istraživanja koja su dala protivrečne rezultate su vršena u različitim regijama, te je ovde trebalo naći ključ rešenja zagonetke. Ispostavilo se da su nalazi koji su potvrdili hipotezu o nepostojanju korelacije između religioznosti i delinkvencije izvršeni u visoko sekularizovanim zajednicama Zapadne obale SAD. Nasuprot tome, rezultati koji su govorili suprotno nađeni su u zajednicama gde je uticaj religije bio značajniji – „moralnim zajednicama” kako bi rekli američki autori. Dakle, moralna klima zajednice ima važan uticaj na razmatranu korelaciju.

Religioznost u ovom slučaju ne treba posmatrati kao subjektivno stanje individue, nego je dominantno to da li je religioznost postala norma ponašanja koja važi za grupu kojoj pojedinac pripada. Onda se, dakle, postavlja sledeća hipoteza. Ukoliko imamo visoko religioznu zajednicu postoji veza između religioznosti i delinkvencije. Naime, pojedinci koji su visoko religiozni manje su skloni delinkventnom ponašanju nego nereligiozni pojedinci. Ako, pak, imamo visoko sekularizovanu zajednicu nema korelacije između religioznosti i delinkvencije. I religiozni i nereligiozni su podjednako delinkventni. Ovu hipotezu su razradili Stark, Doyle i Kent (1980) i u obimnom istraživanju koja su obavili, ona je potvrđena.

I sam sam proveo jedno istraživanje koje je, prilagođeno našim uslovima, trebalo da proveriti hipotezu o uticaju religioznosti na kriminalitet. Ispitivanje smo proveli testirajući zatvorenike u Požarevcu i Kragujevcu. U ovom drugom slučaju radi se o zatvorenicima koji su na izdržavanju kazne do godinu dana, što znači da se radi o lakšim oblicima krivičnih dela. Zatvorenici su testirani posebno konstruisanim testom (RELS)¹ koji je trebalo da testira religiozne stavove i time markira religioznost ili njeno odsustvo. Rezultati nisu dali nikakve značajnije korelacije.

Premda nismo dobili u ovom vlastitom ispitivanju značajnije statističke parametre, da li to znači da nema nikakvog uticaja religioznosti na kriminalitet? Po svemu sudeći ovo samo ide u prilog Stark-Doyle-Kentove

¹ Rezultati ovog istraživanja nisu publikovani ali će se uskoro pojaviti u obimnijoj studiji.

hipoteze, to jest da u zajednicama koje nisu sekularizovane, gde je religioznost na visokom stupnju, ona ima uticaja, a gde je sekularizacija dominantna, religioznost ne utiče na stopu kriminaliteta. Naše društvo se može smatrati visoko sekularizovanim.

Empirijski odgovori koje dobijamo strogim ispitivanjem često su u rasporaku sa intuitivnim predstavama. Tako, na primer, autor J. Ćirić (1998) zaključuje svoj rad sledećim pasusom. „Nisu zato bez osnova ona razmišljanja koja bi išla za tim da jedan deo odgovora na pitanje o krizi morala i krizi porasta kriminala u našem društvu potraže u zapostavljanju tradicionalnih, patrijahalnih, religijskih pravila ponašanja, u dugogodišnjem ateizmu, koji je ukinuvši Boga ukinuo svaki uzvišeni princip”. Očigledno da bi u svetlu empirijskih istraživanja koja smo naveli ovaj odgovor morao biti dopunjen klauzulom o potrebi da se konstituišu „moralne zajednice” u kojima je jedino evidentna manja stopa kriminaliteta.

5. DISFUNKCIONALNOST RELIGIJE

Do sada smo razmatrali problem s tačke gledišta koja religiju posmatra kao funkcionalni odgovor na potrebe društva. No, kao što smo pomenuli, postoji i disfunkcionalni aspekt koji ne bi trebalo zanemariti u razmatranju ovog problema. Može li, dakle, religioznost biti i izvor kriminaliteta a ne samo brana protiv njega? Očigledno da je to moguće i sada ćemo razmatrati neke aspekte vezane za disfunkcionalnost religioznosti u odnosu na celinu društava.

Ova disfunkcionalnost ne upada u oči direktno, ali povremeni drastični slučajevi skreću pažnju široj publici na ovaj aspekt. Na primer, godine 1977. u Gvajani je 900 članova Kultra narodnog hrama izvršilo kolektivno samoubistvo. Gotovo dve decenije docnije 69 članova Kultra nebeskih vrata takođe je izvršilo samoubistvo u Švajcarskoj. Potom japanska sekta Aum Šinrikjo vrši pravi teroristički akt trovanjem gasom u tokijskom metrou. Razmere disfunkcionalnosti su daleko veće ali ne upadaju u oči kao ovi drastični primeri.

Postalo je uobičajeno da se ovo vezuje za „delatnost sekti”. Opširnije o ovome može se takođe videti u drugom delu već pomenutog rada

J. Ćirića. Problem sekta je dobro analiziran u sociološkoj literaturi, a u vezi s kriminologijom potrebno je provesti mnogo detaljnija istraživanja ne samo kod nas, već i u svetu. Uvešćemo stoga samo neke distinkcije i postaviti probleme.

Potrebno je pre svega imati na umu razliku između *tradicionalnih* religija i sekta. Tradicionalne religije su tokom vekovnog procesa ukorenjivanja postale sastavni deo dotičnih društava i disfunkcionalnih aspekti su minimalni. S druge strane sekte su često kratkotrajne tvorevine a neretko se formiraju u žestokom opiranju vrednostima zatečenog društva. Ipak, bilo bi pogrešno sve sekte jednako tretirati. One čine veoma nehomogenu lepezu grupa koje se mogu drastično razlikovati. Nužno je stoga, za potrebe kriminologije, razlikovati *destruktivne* sekte (kao što je Satanina crkva) od ostalih.

Problemi koji se pojavljuju su sledeći. Da li je tendencija zakonskog izjednačavanja svih verskih organizacija opravdana? Ova tendencija, koja neće zaobići ni našu zakonsku regulativu, bazira se na jednom principu liberalnog društva, a to je poštovanje slobode savesti, te dakle i religioznog udruživanja. Pitanje koje iz ovog dalje proizilazi jeste sledeće: da li je nužno apsolutno uvažavati ovaj apstraktni princip čak i kad empirijske činjenice u nekim slučajevima govore protiv „slobode” savesti određenih grupacija. U slučaju Satanine crkve ima dosta materijala koji svedoče o destruktivnom karakteru ove organizacije.

Drugi problem nije normativnog karaktera, već činjeničkog. Da li se u slučaju nekih sekta susrećemo sa problemom bolesti zavisnosti? Ovo je empirijski problem za psihologiju i psihijatriju. Ovde nemamo dovoljno strogih ispitivanja koja nije lako ni izvršiti budući da su sekte po definiciji zatvorene zajednice koje dopuštaju pristup samo svojim članovima koji su prošli inicijaciju. Ovaj drugi, činjenički problem, svakako bi mogao imati posledice po normativnu sferu.

Postoji naravno i čitav niz drugih problema od kojih su mnogi izvedeni iz ova dva. Ovde nam je bio cilj samo da ukažemo i na postojanje disfunkcionalnog aspekta pri uticaju religioznosti na kriminalitet. Svaka medalja ima dve strane.

LITERATURA

- (1) Albrecht, S.L., Shadwick, B.A. & Alcorn, D.S. (1980), „Religiosity and deviance: Application of Attitude. Behavior Contingent Consistency Model”. *Journal for the Scientific Study of Religion*. (16/3): 263-274.
- (2) Burkett, S.R. & White, M (1974), „Hellfire and Delinquency: Another Look”, *Journal for the Scientific Study of Religion*. 13 (4): 455-462.
- (3) Ćirić, J. (1998), „Religija i kriminalitet”. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, LIV: 93 -111.
- (4) Dirkem, E. (1982) *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- (5) Haralambos, M. (1989), *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus.
- (6) Hirschi, T., Stark, R. (1969), „Hellfire and Delinquency”, 1969, *Social Problems*, 17 (2): 202-213.
- (7) Stark, R., Doyle, D.P. & Kent, L. (1980), „Rediscovering Moral Communities: Church – Membership and Crime”, In: Hirschi, T. and Gottfredson, M. Eds., *Understanding Crime*, Beverly Hills, Calif.: Sage – pp.43-52.

THE IMPACT OF RELIGIOSITY ON THE CRIMINALITY

We are considered the impact of religiosity on the criminality from functionalistic point of view. The empirical evidence collected in some researches was contradictory. The acceptable explanation is that the religiosity reduces criminality only inside so called “moral communities”, but it is not case in the secularized society. Nonfunctionality of religion is presented on the example of sects and in relation to it are formulated the basic problems.

KEY WORDS: religiosity / criminality / functionalism / sects

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 41-62

Originalni naučni rad
UDK: 343.95:159.923.01
343.91-056.83

FAKTORSKA STRUKTURA „TAMNE BROJKE KRIMINALA“

Vesna Gojkovi
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Stanislav Fajgelj
Filozofski fakultet, Novi Sad

Istraživački rad Faktorska struktura „tamne brojke kriminala“ deo je jedne šire studije koja izučava relacije između tipova nasilničkog kriminala i osobina ličnosti. U ovom saopštenju, osnovni problem bio je da se faktorskom analizom rezultata koji su dobijeni na testu TBR utvrde latentni oblici devijantnog i delinkventnog ponašanja, koji generišu nasilničke delikte. Cilj rada bio je da se otkrije da li postoji razlika u strukturi kriminala kada se on definiše kao presuđeni kriminalitet, odnosno kada se analiza vrši na osnovu neotkrivenih krivičnih dela. Naša je pretpostavka bila da će ta razlika biti definisana uticajem narkomanske adikcije osuđenika. Skalom za merenje neotkrivenih krivičnih dela TBR ispitano je 356 muškaraca koji su osuđeni za ubistvo, razbojništvo, nanošenje teških telesnih povreda ili silovanja. Faktorskom analizom ekstrahovano je sedam glavnih faktora, ali i pored toga što je utvrđeno značajno prisustvo narkomanske zavisnosti, procenat objašnjene varijanse ne dozvoljava da se naučno opravdano potvrdi postavljena hipoteza.

KLJUČNE REČI: narkomanska adikcija / faktorska analiza / nasilnički kriminalitet

UVOD

Delinkventno ponašanje je u većini istraživanja u okviru oblasti psihologije kriminala, definisano krivično-pravnim pristupom ovom problemu. Ono se određuje kao presuđeni kriminalitet - ponašanja koja su inkriminirana u legalnom sistemu i kao takva podležu sankcijama. Ovakav pristup uslovljen je prvenstveno praktičnim razlozima koji su najčešće vezani za izučavanje strukture ličnosti kriminalaca, predikcije i prevencije kriminalnog ponašanja, kao i jednostavnijom primenom dobijenih nalaza u konkretnom radu sa osuđenima.

Međutim, da bi **problem** kriminalnog ponašanja bio adekvatno određen, moraju se uzeti u obzir i ona **krivična dela koja su osuđenici počinili, ali koja nisu bila otkrivena**.

"Tamna brojka kriminala" je u psihologiji kriminala najčešće istraživana kada su u pitanju bili juvenilni delinkventi, a kao osnovna metoda korišćena je metoda samoiskaza. Jedna od najpoznatijih studija jeste ona koju su sačinili i *Farrington* (1971) i saradnici. Oni su utvrdili postojanje značajne korelacije između stepena agresivnosti i oficijelne delinkvencije, s tim što je kod dečaka koji nisu bili osuđivani takođe utvrđena visoka agresivnost. Razlika je uslovljena stepenom socijalne deprivacije, koja je bila izraženija kod delinkvenata (primarna porodična patologija, naročito vezana za figuru majke i neslaganje u porodici). Autori su zaključili da se delinkvencija javlja na ranom uzrastu, ukoliko uz agresivnost postoji i određeni nivo socijalne deprivacije.

Slično tome, neotkrivena krivična dela su bila česta varijabla u istraživanjima uticaja socioekonomskog statusa na vršenje prestupništva (Hošek, 1989, 1995). Rezultati su pokazali da imovinske delikte vrše uglavnom adolescenti iz porodica koje su imale viši ekonomski i obrazovni status. Wolf, B. i saradnici (1988, 1995) su izučavajući latentno devijantno, delinkventno i antisocijalno ponašanje utvrdili značajnu povezanost između ranih oblika devijantnog i kasnijeg delinkventnog ponašanja, pri čemu su konstruisali i poseban upitnik za merenje neotkrivenog ponašanja TBR, koji je inače korišćen i u ovom radu.

Mrić-Petrović, N. i saradnici (1995) su saopštili da se faktorskom analizom manifestnog kriminalnog ponašanja mogu ekstrahovati latentne

ličnosne osobine koje generišu takvo ponašanje. Oni su izolovali 9 faktora, od kojih je svaki bio definisan određenim tipom kriminalnog ponašanja: nasilni kriminal, sitni kriminal, sklonost ka prevarama uz izraženo nasilničko ponašanje, imovinski kriminal, nasilni kriminal narkomana, kriminal alkoholičara, imovinski kriminal maloletničkih bandi, drugorazredni privredni kriminal i krađa u trgovini i pripadnost maloletničkim bandama.

Momirović, K. i Hošek, A. (1998) su pod diskretnim linearnim modelom regresijske analize utvrdili relacije između devijantnog i delinkventnog ponašanja kriminalaca i osobina ličnosti, a korišćeni su kako podaci o presuđenom kriminalu, tako i podaci o neotkrivenim krivičnim delima. Tom prilikom je ustanovljeno četiri modela kriminalnog ponašanja koja su ostvarila visoke kanoničke koeficijente korelacija sa latentnim ličnosnim strukturama: devijantno ponašanje, dela nasilničkog kriminaliteta, imovinskog kriminaliteta i krivična dela vezana za narkomansku adikciju. Multipla korelacija sa devijantnim ponašanjem iznosila je $R=0.88$, dela počinjena nasiljem bilo je moguće prognozirati sa multiplom korelacijom $R=0.92$, multipla korelacija sa imovinskim deliktima iznosila je $R=0.89$, dok je krivična dela povezana sa narkomanijom bilo moguće prognozirati sa multiplom korelacijom od $R=0.93$.

Istraživanje tamne brojke kriminala koje je predmet ovog rada deo je jedne obimne studije¹, koja izučava relacije između osobina ličnosti i nasilničkog kriminaliteta, i mi ćemo prikazati rezultate faktorske analize podataka koji su dobijeni upitnikom TBR.

Cilj rada je dakle, pokušaj da se faktorskom analizom neotkrivenih krivičnih dela utvrde latentne osobine devijantnog i delinkventnog ponašanja, odnosno struktura kriminalnog ponašanja.

Pri tome, **pretpostavljamo** da će analiza neotkrivenih krivičnih dela proizvesti klasifikaciju tipova kriminala drugačiju od legalno – zakonodavne definicije.

Naša je premissa da će razlika biti prvenstveno uzrokovana *uticajem narkomanije* na vršenje nasilničkog kriminala. Drugim rečima, mi pretposta-

¹ To je doktorska disertacija V. Gojković, pod nazivom „Kibernetički model dimenzija ličnosti i tipovi kriminalnog ponašanja“.

vljamo da će faktorska analiza neotkrivenih krivičnih dela detektovati poseban oblik nasilničkog ponašanja koji je baziran na narkomanskoj adikciji.

U kriminologiji postoje različite klasifikacije krivičnih dela, a ona koja se najčešće koristi jeste podela usvojena krivično – pravnim zakonodavstvom. U našem saveznom i republičkom krivično pravnom sistemu, usvojena je podela prema grupnom objektu krivično – pravne zaštite, prema kojoj sledi jedna obimna klasifikacija. Mi smo se za potrebe istraživanja opredelili za užu klasifikaciju koja obuhvata samo oblike nasilničkog kriminaliteta, jer ovaj vid zločinačkog ponašanja proizvodi najteže posledice, kako sa aspekta žrtve i počinioca, tako i sa aspekta društva u celini.

Nasilnički kriminalitet se određuje kao kategorija dela kod kojih se radi postizanja nekog cilja koristi napad na žrtvu, ili se njime preti (prema Ignjatović, 2000). Ovaj kriminalitet se deli na tri osnovne grupe:

1. dela tradicionalnog nasilničkog kriminaliteta, a to su ubistva i nanošenje teških telesnih povreda
2. silovanja
3. razbojništvo i razbojnička krađa

Međutim, iako ne postoje zvanične statistike o tome da postoji veliki broj narkomanskih zavisnika u zatvorima, naše iskustvo kao istraživača, kao i ranija istraživanja Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, pokazala su da je to problem o kome se ne govori mnogo, a koji zahteva hitne intervencije. Takozvane nove, moderne vidove nasilničkog kriminaliteta definiše prvenstveno narkomanska zavisnost ili činjenje prestupa pod uticajem opijata. Osnovna odlika ovih kriminalaca je izuzetna surovost, nemotivisana destrukcija i potpuna nepredvidljivost tog ponašanja, a radi se o krivičnim delima koja nisu decidirano definisana Krivičnim Zakonom Srbije.

Po našem mišljenju, kriminal narkomana je strukturalno izmenjen, i kao takav podrazumeva modifikacije u pravosudnom i penološkom tretmanu. To znači, da prilikom procesuiranja, donošenja presude, a posebno prilikom klasifikacije osuđenika i psihološkog rada sa njima, treba imati u vidu struktura ličnosti osoba koje su počinili zločin a pri tom su narkomani.

METODOLOGIJA

Uzorak

Istraživanje iz koga je proisteklo ovo saopštenje, obavljeno je u Zavodima za izvršenje zatvorskih sankcija u Sremskoj Mitrovici i Požarevcu (tokom 2005. godine), i obuhvatilo je 356 osuđenika, koji su izvršili neko od sledećih krivičnih dela:

1. Ubistvo - član 47 KZS podrazumeva krivično delo teškog ubistva, tj protivpravno lišenje života drugog lica, praćeno nekom okolnošću koje mu daje teži oblik. Okolnosti koje obično ubistvo čini teškim, odnose se na način izvršenja, pobude izvršenja, okolnosti izvršenja i pasivna svojstva subjekta koji se lišava života.

Tako su obuhvaćena ubistva na svirep i podmukao način, ubistva iz koristoljublja, radi prikrivanja nekog drugog dela, iz krvne ili bezobzirne osvete ili drugih niskih pobuda. Takođe, tu su i ubistva pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju, ubistvo kojim se dovodi u opasnost život još nekog lica, i ubistvo više lica.

2. Teške telesne povrede – član 53 KZS, stav 2, podrazumeva najteže povrede telesnog integriteta ili teško narušavanje zdravlja drugog lica. Osobito teška telesna povreda postoji u sledećim slučajevima: kada je usled telesne povrede doveden u opasnost život povređenog; ako je uništen, trajno ili u znatnoj meri, oslabljen važan deo tela ili važan organ povređenog koji više ne može da vrši svoju funkciju; kada je telesnom povredom prouzrokovana trajna nesposobnost za rad povređenog; ako je telesnom povredom prouzrokovano trajno i teško narušenje zdravlja povređenog; ako je nanesena teška telesna povreda koja ima za posledicu unakaženost povređenog.

Član 53, stav 3, je teži kvalifikovani oblik osobito teške telesne povrede. Kvalifikatornu okolnost predstavlja teža posledica – smrt lica kome je povreda nanesena. Za ovakvu kvalifikaciju dela, mora postojati umišljaj, između teške telesne povrede i smrti mora postojati uzročna veza, i u odnosu na posledicu smrti učinilac se ponaša nehatno (bio je svestan da može da izazove smrt).

3. Razbojništvo – teški slučajevi razbojništva član 169 KZS postoje u sledećim slučajevima: ako je pri izvršenju razbojničke krađe nanosena teška telesna povreda (stav 1) ili ako je pri izvršenju razbojničke krađe neko lice sa umišljajem lišeno života (stav 2); ako je razbojništvo izvršeno u sastavu bande ili grupe (stav 1).

4. Silovanje - član 103 KZS je definisan kao prinuda na obljubu ženskog lica² sa kojim se ne živi u bračnoj zajednici, upotrebom sile ili pretnjom da će se neposredno napasti na život ili telo njemu bliskog lica (stav 1). Teži slučajevi silovanja (stav 2 i 3) kvalifikovani su težim posledicama silovanja ili okolnostima pod kojima se delo vrši. To su sledeći slučajevi: kada je usled silovanja nastupila teška telesna povreda ženskog lica, pri čemu se i prekid trudnoće kao posledica silovanja smatra teškom telesnom povredom; ako je silovanje izvršeno od strane dva više lica; ako je silovanje izvršeno na izuzetno svirep ili naročito ponižavajući način (kada se nanose teške fizičke i psihičke povrede, emocionalno poniženje, silovanje u prisustvu drugih lica – članova porodice, itd.); ako je izvršeno silovanje maloletnog lica ili je usled izvršenja nastupila smrt ženskog lica.

Nakon preliminarne obrade podataka, 40 ispitanika je eliminisano (nepotpuni ili neadekvatno rešeni testovi), tako da su statistički obrađeni i interpretirani rezultati dobijeni na uzorku od 316 ispitanika.

U Sremskoj Mitrovici ispitano je 164 osuđenika (51,9%) a u Zabeli 152 osuđenika (48,1%), a njihove osobine su, radi bolje preglednosti, prikazane u sledećim tabelama:

Tabela 1
Struktura ispitanika prema mestu ispitivanja

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
Zabela	152	48,1	48,1	48,1
Mitrovica	164	51,9	51,9	100,0
Ukupno	316	100,0	100,0	

² Tek nedavno je u Parlamentu usvojen Zakon po kome se može odgovarati i za silovanje muškog lica, identično kao i kada su u pitanju ženska lica. Zakon je stupio na snagu od početka 2006. godine.

Tabela 2
Struktura ispitanika prema vrsti krivičnog dela³ za koje su presuđeni

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
ubistvo	118	37,3	37,3	37,3
tt.povrede	32	10,1	10,1	47,5
razbojništvo	117	37,0	37,0	84,5
silovanje	49	15,5	15,5	100,0
Ukupno	316	100,0	100,0	

Tabela 3
Struktura ispitanika prema kriterijumu recidivizma u činjenju krivičnih dela

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
primarni	168	53,2	53,2	53,2
povrat	148	46,8	46,8	100,0
Ukupno	316	100,0	100,0	

Tabela 4
Struktura ispitanika prema stepenu obrazovanja

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
8 razreda	126	39,9	39,9	39,9
10 razreda	83	26,3	26,3	66,1
12 razreda	90	28,5	28,5	94,6
14 razreda	8	2,5	2,5	97,2
16 razreda	9	2,8	2,8	100,0
Total	316	100,0	100,0	

³ Moramo objasniti šta znači kriterijum - krivično delo za koje su presuđeni: česta je pojava da su lica koja su izvršila prestup inkriminisano delo počinili zajedno sa još nekim krivičnim delom, na primer, razbojništvo koje uključuje i nanošenje teških telesnih povreda i slično. Iz tih razloga, od ispitanika je traženo da navedu samo ono krivično delo za koje su dobili zatvorsku kaznu, a koje se nalazi na prvom mestu. Tako se najmanji broj ispitanika našao u grupi onih koji su izvršili samo ili prvenstveno krivično delo nanošenja teških telesnih povreda. Oni su najmanje zastupljeni i u ukupnom broju osuđenih lica.

Tabela 5
 Struktura ispitanika prema vrsti zanimanja

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
seljak	14	4,4	4,8	4,8
radnik	188	59,5	64,6	69,4
zanat	41	13,0	14,1	83,5
administ	39	12,3	13,4	96,9
fakultet	9	2,8	3,1	100,0
Ukupno	291	92,1	100,0	
nedost	25	7,9		
Ukupno	316	100,0		

Tabela 6
 Struktura ispitanika prema varijabli bračnog statusa

	frekvencija	procenti	validni procenti	kumulativni procenti
nikad se ženio	92	29,1	29,1	29,1
oženjen	87	27,5	27,5	56,6
vanbra no	58	18,4	18,4	75,0
razveden	65	20,6	20,6	95,6
udovac	14	4,4	4,4	100,0
Ukupno	316	100,0	100,0	

Tabela 7
 Starosna struktura ispitanika

starost		
N	Valid	316
	Missing	0
Aritmetička sredina		36,39
Medijana		34,00
Mod		28
Standardna devijacija		10,312
Varijansa		106,341
Skjunis		,782
Standardna greška za skjunis		,137
Kurtozis		,121
Standardna greška za kurtozis		,273

Znači, ispitanici su u proseku stari 36 godina, ali vidimo da je frekvencija činjena krivičnih dela najveća na uzrastu od 28 godina. Najviše ih je sa osmogodišnjom školom i najčešće su po zanimanju - radnici. U skoro jednakoj razmeri zastupljeni su oženjeni i oni koji se nisu ženili. Većina ispitanika potiče iz porodica sa skromnim materijalnim mogućnostima.

Ispitivanje je trajalo četiri meseca, a ispitanici su bili podeljeni u manje grupe (15-20 ljudi), jer se radilo u specifičnim uslovima koji važe za osuđenike koji su izvršili najteža krivična dela. Treba imati u vidu da su značajnu većinu uzorka činili ljudi koji su za počinjeni zločin dobili najteže kazne, neki i do 40 godina zatvora, i da mnogi od njih retko primaju posete ili imaju prilike da budu u kontaktu sa osobama iz „spoljašnjeg“ sveta.

Ispitivanje je podrazumevalo princip dobrovoljnosti, tako da osuđenici koji iz bilo kog razloga nisu želeli da učestvuju u testiranju, mogli su bez problema da napuste prostoriju, ili da kasnije odustanu. Iz razumljivih razloga, ispitivanjima je prisustvovala odgovarajuća služba obezbeđenja. Međutim, prostor je bio primeren zahtevima istraživanja, što znači da je svaki ispitanik imao dovoljno mesta i vremena za pisanje odgovora.

Instrumenti

U istraživanju je korišćen upitnik za merenje neotkrivenih krivičnih dela TBR, koji su konstruisali Wolf, B. i Singer, M., verzija D. Radovanovića. Upitnik se sastoji od 27 ajtema, od koji se 11 odnosi na devijantna, a 18 na delinkventna ponašanja. Ispitanici zaokružuju pozitivan ili negativan odgovor, a ispitivanje je bilo anonimno.

Metrijske karakteristike testa su izračunate⁴ na našem uzorku, i one su sledeće:

⁴ Urađena je ajtem analiza, MATRIX programom koji su kreirali Knežević – Momirović, verzija S. Fajgelja.

Tabela 8
 Osnovna merna svojstva testa

Pouzdanost koeficijenta	Reprezentativnost MSA	Prose na korelacija (preko Fisherovog z)
0.9103	0.8974	0.2767

Statisti ka obrada podataka i prikaz rezultata

Primenjen je postupak faktorske analize koja je za inicijalno faktorisanje koristila metodu maksimalne verodostojnosti. Rezime inicijalnog faktorisanja prikazan je u sledećoj tabeli.

Tabela 9
 Varijansa faktora

Faktor	Inicijalna varijansa			Suma kvadrata varijanse		
	Total	% Varijanse	Kumulativ%	Total	% Varijanse	Kumulativ %
1	8,411	31,153	31,153	3,580	13,258	13,258
2	1,486	5,503	36,656	5,167	19,137	32,395
3	1,413	5,232	41,888	,950	3,519	35,914
4	1,314	4,866	46,754	,713	2,641	38,555
5	1,198	4,437	51,191	,769	2,848	41,403
6	1,088	4,030	55,221	,746	2,764	44,167
7	1,072	3,972	59,193	,573	2,120	46,287

Guttman-Kaiserov kriterijum sugerise zadržavanje sedam faktora koji objašnjavaju 46% varijanse. Iz tabele se može uočiti da su prva dva faktora maksimalne verodostojnosti najjača i da oni sami nose 32% varijanse. Ipak, s obzirom na eksplorativnu prirodu rada, odlučili smo se da zadržimo i rotiramo svih sedam faktora. Primenjena je kosa *promax* rotacija. Sklop, struktura, interkorelacije i dužine finalnih faktora prikazani su u narednim tabelama. Poslednja dva reda u matrici sklopa sadrže sumu kvadrata faktora (dužinu) i relativni procenat od ukupne objašnjene varijanse (%).

Tabela 10
 Matrica sklopa

	Faktor						
	1	2	3	4	5	6	7
tbr8	,749				,165		
tbr7	,737			-,197			
tbr20	,645	-,150					,186
tbr14	,511				-,147	-,130	,164
tbr1	,436	,199		,219			-,142
tbr12	,411		-,109	,166	-,128	,233	
tbr9	,397				,270		
tbr17	,369					,310	
tbr2	,366	,173		,261			
tbr4	,280	-,114	,215				
tbr13		,918				-,106	,152
tbr15		,678				,152	
tbr3	,381	,387					-,177
tbr16	,180	,243	,183			,121	
tbr27	,122		,940	-,100			
tbr22		,219	,577	,156			
tbr26	,145		,484			,142	
tbr6	,117			,589			
tbr23	-,141			,538		,262	
tbr24	-,336		,244	,480	,258		,124
tbr10	,135			,411	,295		
tbr5	,287			,363			
tbr11					,997		
tbr18				,146		,756	
tbr19		,187		-,145		,365	
tbr21	,452						,520
tbr25		,172				,131	,510
6.73	5.21	5.07	4.56	3.50	3.29	1.36	29.72
%	22.65	17.53	17.06	15.34	11.78	11.07	5.48

Nakon rotacije učešće prvog faktora u objašnjenju varijansi je 22,65%, dok je učešće najslabijeg faktora 5,48%. Na osnovu relativnog doprinosa faktora, moglo bi se zaključiti da sedmi faktor suvišan, odnosno da je rešenje “prefaktorisano”.

Tabela 11
 Matrica strukture

	Faktor						
	1	2	3	4	5	6	7
tbr8	,689	,382	,380	,358	,410	,289	,172
tbr7	,686	,419	,434	,294	,358	,295	,189
tbr20	,658	,328	,413	,362	,296	,362	,358
tbr9	,628	,489	,461	,482	,529	,396	,103
tbr1	,592	,511	,407	,501	,292	,259	
tbr17	,576	,416	,425	,370	,300	,524	,236
tbr12	,557	,410	,314	,427	,193	,449	,168
tbr2	,537	,457	,345	,487	,247	,286	
tbr14	,493	,311	,301	,276	,115	,143	,272
tbr4	,368	,227	,338	,286	,189	,200	
tbr13	,426	,794	,465	,327	,299	,264	,191
tbr15	,482	,721	,440	,338	,342	,448	,141
tbr3	,622	,650	,465	,434	,370	,385	
tbr16	,562	,577	,542	,463	,367	,432	,154
tbr27	,540	,502	,886	,372	,310	,369	,137
tbr22	,466	,558	,704	,476	,302	,264	,148
tbr26	,506	,451	,636	,362	,365	,413	,183
tbr6	,357	,233	,264	,571	,204	,132	,152
tbr10	,444	,340	,311	,563	,487	,236	,161
tbr24	,259	,332	,443	,557	,450	,234	,217
tbr5	,444	,282	,342	,490	,244	,181	
tbr23	,183	,179	,143	,452	,143	,308	
tbr11	,482	,427	,397	,433	,996	,263	,146
tbr18	,346	,279	,285	,329	,157	,738	,168
tbr19	,226	,323	,276	,120	,210	,426	
tbr21	,584	,324	,372	,406	,245	,242	,635
tbr25	,221	,215	,175	,149	,166	,235	,519

Interpretacija i analiza strukture izolovanih faktora će biti navedena u sledećem poglavlju.

Tabela 12
Matrica interkorelacija faktora

Faktor	1	2	3	4	5	6	7
1	1,000	,621	,592	,584	,452	,480	,257
2	,621	1,000	,603	,504	,431	,454	,096
3	,592	,603	1,000	,499	,428	,406	,223
4	,584	,504	,499	1,000	,435	,356	,178
5	,452	,431	,428	,435	1,000	,298	,132
6	,480	,454	,406	,356	,298	1,000	,141
7	,257	,096	,223	,178	,132	,141	1,000

Uočljivo je da korelacije faktora opadaju sa rednim brojem faktora. Korelacije prva tri faktora su oko 0,60, dok su korelacije sedmog faktora niske.

Analiza rezultata i interpretacija

S obzirom da su inicijalnim faktorisanjem dobijena dva glavna faktora, čija se dužina kosom rotacijom „razliva” na još pet glavnih faktora, može se reći da je predmet merenja ovog instrumenta zaista dvofaktorski – devijantno i delinkventno ponašanje. Dalje analize učinile su nam dostupnim informacije o tome koja od ovih prestupničkih ponašanja generišu, strukturiraju izolovane faktore, odnosno, kako se grupišu i formiraju posebne tipove delinkvencije. Na taj način, utvrđene su latentne strukture merenih, manifestnih varijabli.

Prvi faktor (23% ukupne objašnjene varijanse), je u gotovo ravnopravnoj meri određen varijablama delinkventnog i devijantnog ponašanja. Na pozitivnom polu se nalaze siledžije, koje su imale vlastitu bandu, koji su učestvovali u tučama i pri tom su konzumirali marihuanu. Kao deca su bežali od kuće, ali i iz škole, a bavili su se svim vidovima nasilničkog kriminala. Isto tako, bavili su se skitnjom i besposličanjem, obijali su i krali kola, a onda i otimali novac i prebijali ljude do smrti (ubistva i teške telesne povrede). Koristili su i droge kao što su heroin, morfijum, kokain ili opijum, ali i psihodelične droge, kao što je LSD.

Drugi faktor (18% ukupne objašnjene varijanse) dominantno je određen varijablama krivična dela krađe i razbojništva. Na pozitivnom polu se nalaze “stručnjaci za motorna vozila”, koji su bežali iz škole i kuće, bavili se skitnjom i besposličijem.; pretežno su samostalno “delovali”, izbegavali su upotrebu fizičke sile prema ljudskim žrtvama; siledžijsko ponašanje su iskazivali lomljenjem i uništavanjem tuđe imovine, koristili su marihuanu, kokain, morfijum i opijum, iako ne u obimu kao kod prethodnog faktora (još manje je zastupljena konzumacija LSD).

Treći faktor (17% ukupne objašnjene varijanse) je u najvećoj meri zasićen delinkventnim ponašanjima kao što su krađa novca ili robe vršenjem provale, pljačke i slično. Na pozitivnom polu su zavisnici od marihuane, a nešto manje od kokaina, opijuma ili heroina i najmanje od LSD.

Četvrti faktor (5.% ukupne objašnjene varijanse) u najvećoj meri je određen prestupima vezanim za nabavku droge. Na pozitivnom polu ovog faktora su klasični kriminalci narkomani. To podrazumeva opijanje i drogiranje u društvu ili bez njega, i pljačkanje da bi se došlo do novca. Usput se siluje. Evidentno je korišćenje svih narkotika, ali prvenstveno zavisnost od psihodeličnih supstanci, LSD.

Peti faktor (12% ukupne objašnjene varijanse) je dominantno određen narkomanskom zavisnošću. Na pozitivnom polu su narkomanski zavisnici (kokain, heroin, opijum) koji iskazuju sva ponašanja struktuirana narkomanskom devijantnošću. Prestupi koji visoko zasićuju peti faktor su siledžijsko ponašanje, razbojništvo kojim bi došli do novca za drogu. Razlika u odnosu na prethodnu grupu narkomana – prestupnika je u tome što su u prvoj grupi dominantni psihodelični zavisnici, dok su u ovoj grupi kokainski i heroinski zavisnici.

Šesti faktor (11% ukupne objašnjene varijanse) je dominantno određen delinkvencijom, kao što su: namerno paljenje tuđe imovine, uništavanje imovine, siledžijsko ponašanje i to uglavnom u grupi, otimanje para i kola. Na pozitivnom polu ovog faktora se u mnogo manjoj meri mogu detektovati narkomanski konzumenti.

Sedmi faktor (5% ukupne objašnjene varijanse) je dominantno određen nanošenjem teških telesnih povreda. Formulacija ova dva ajteta, mali relativni doprinos ovog faktora i njegove niske interkorelacije sa

ostalim faktorima, sugerišu da bi on mogao biti artefakt uslovljen sličnošću teme koja se ajtemima ispituje.

Skrećemo pažnju na dužine inicijalnih faktora (maksimalne verodostojnosti), koje sugerišu da bi “pravo” rešenje moglo biti sa dva faktora. U tom smislu, izvršili smo rotaciju ova dva faktora, što je prikazano u sledećoj tabeli.

Tabela 13
 Matrica sklopa

	Faktor	
	1	2
tbr20	,759	-,119
tbr8	,753	
tbr21	,635	
tbr7	,631	
tbr12	,544	
tbr9	,507	,203
tbr10	,485	
tbr17	,447	,189
tbr11	,442	,159
tbr14	,414	
tbr6	,396	
tbr1	,380	,256
tbr5	,375	,111
tbr2	,345	,234
tbr25	,282	
tbr4	,248	,157
tbr18	,236	,202
tbr23	,190	
tbr22	-,109	,786
tbr27		,716
tbr13		,697
tbr15		,586
tbr16	,196	,516
tbr26	,147	,511
tbr3	,252	,457
tbr19		,386
tbr24	,103	,370

Dakle, dobili smo prilično prihvatljivo rešenje u skladu sa tradicionalnim očekivanjima. Naime, prvi faktor bismo mogli nazvati devijantno nasilničko ponašanje - obuhvata narkomaniju, nasilničko ponašanje, udruživanje u gangove i sl., a drugi faktor bismo mogli nazvati klasično delinkventno ponašanje jer ga zasićuju uglavnom ajtemi imovinskog kriminala.

Prvi faktor je određen nasilničkim ponašanjem, kao što su tuče, razbijanje stvari i materijalnih objekata, siledžijsko ponašanje i udruživanje u kriminalne grupe, ali i konzumacija svih vidova narkotika – od marihuane, do opijata i tzv. “teških” droga. Drugi faktor je zasićen u najvećoj meri ponašanjima kao što su obijanje kola i provalne krađe.

Ako imamo u vidu prethodno rešenje sa sedam faktora i procenat varijanse koji oni zahvataju, kao i dobijeno rešenje sa dva faktora, jasno je da se na osnovu analize neotkrivenih krivičnih dela mogu diferencirati dve vrste kriminalaca: oni koji su narkomanski zavisnici i koji vrše teška krivična dela za koja su i presuđeni, a koji u svojoj kriminalnoj karijeri imaju isti tip prestupa. Drugi tip su kriminalci koji su presuđeni za teška krivična dela nasilništva, ali nisu skloni konzumaciji narkotika i u svojoj biografiji beleže krivična dela iz oblasti klasičnog imovinskog kriminala.

To znači da faktorska analiza tamne brojke kriminala ukazuje na dva zaključka:

1. Postoji ozbiljna indicija da osuđenici skloni narkomanskoj adiciji (u većoj meri od ostalih prestupnika) čine teža krivična dela.
2. Sklonost ka tome da teška krivična dela ponavljaju (kriminalna karijera) ukazuje na to da se radi o strukturanim načinima ponašanja. Ovo je posebno važno, jer se radi o najtežim krivičnim delima.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Faktorska struktura neotkrivenih krivičnih dela ukazuje da se podela tipova nasilničkog kriminala ne razlikuje u fenomenološkom smislu od krivično-pravne definicije, jer su obuhvaćena sva četiri krivična dela: ubistvo, nanošenje teških telesnih povreda, razbojništvo i silovanje. Prema proporciji varijanse (dužini faktora), najveći deo osuđenika je učinilo upravo ona krivična dela koja su najviše zastupljena u ukupnom broju osuđenih lica, a to su razbojništvo i ubistvo.

Činjenica da osuđenici ponavljaju isti tip krivičnog dela (kada se uporede otkrivena i neotkrivena krivična dela) govori o tome da je vršenje kriminala strukturiran način ponašanja. Takođe, to potvrđuje Ajzenkovu tezu da se nasilnički kriminalitet može smatrati crtom ličnosti (kao što je inteligencija, na primer).

Pored toga, faktorskom analizom postaju vidljivi svi delinkventni i devijantni faktori koji čine ove tipove kriminala, iz čega proizilazi da postoje ozbiljne **indicije korelativnog odnosa između devijantnog ponašanja i kasnije delinkvencije** (prvi faktor, koji ima najveći procenat varijanse). Bežanje od kuće i škole, skitnja, besposličenje, druženje sa sileđijama ili bandama, često se nalaze u kriminološkoj anamnezi i to se mora imati u vidu kada govorimo o prevenciji ovog vida ponašanja.⁵

S druge strane, ono što se razlikuje od operacionalne definicije nasilničkog kriminaliteta, jeste faktor devijantnog ponašanja koji je iskazan kroz **narkomansku zavisnost**. Činjenica je da se u svim grupama ispitanika koji su izolovani faktorskom strukturom, kao jedan od glavnih odrednica uobičajenog stila ponašanja javlja i konzumacija narkotika. Razlika između grupa je negde prema vrsti droge koju su prestupnici najčešće koristili, ili prema stepenu zavisnosti. Četvrti i peti faktor učestvuju 27% u ukupnoj objašnjenjanoj varijansi, a prvenstveno se mogu definisati narkomanijom, odnosno kriminalnom narkomana. Međutim, četvrti faktor, koji je nešto duži od petog, definisan je nasilničkim ponašanjem koje nije uslovljeno samo narkomanskom adikcijom, nego i destrukcijom koja je sama sebi cilj. Oni koriste psihodelične droge, prvenstveno LSD i vrše pljačke, razbojništva i silovanja. Nalaz ukazuje na to da kriminal ovog tipa treba razlikovati od kriminala koji se najčešće vezuje za narkomane. Taj drugi tip narkomanskog kriminala, strukturira peti faktor (koji je nešto kraći od prethodnog) i podrazumeva klasičan narkomanski kriminal. Ovi prestupnici prvenstveno koriste kokain i heroin i pljačkaju da bi došli do droge. Naravno, ova distinkcija nije toliko stroga, niti znači da je narkomanima koji pripadaju drugoj grupi strano izvršenje i nekog drugog nasilničkog delikta.

⁵ U ranijim istraživanjima su ove relacije utvrđene i smatra se da se devijantna i delinkventna ponašanja u jevenilnom periodu mogu smatrati relevantnim prediktorima kasnijeg delinkventnog ponašanja (Simović-Hiber, 1995, Hošek, 1995, itd.).

Tačno je da Zakon razdvaja posebna krivična dela koja se odnose na nabavku i preprodaju droge, ali jasno je da se narkomanija treba predefinisati kao deo grupe nasilničkog kriminaliteta. To nisu samo krivična dela vezana za klasični narkomanski kriminal – nabavka sredstava da bi se došlo do droge, nego i **nasilje koji narkomani vrše nezavisno od zadovoljenja svoje zavisnosti**. Treba imati u vidu da su svi osuđenici presuđeni za neko od najtežih krivičnih dela iz oblasti nasilničkog kriminaliteta, a ne za dela koja Zakon određuje kao krivična dela vezana za nabavku i preprodaju droge.

Naši nalazi govore o tome da se definisao novi tip nasilničkog kriminala, koji se ne može izjednačiti sa dosadašnjim statusom narkomanije i krivičnih dela vezanih za ovu bolest zavisnosti u okviru postojećeg legalno-pravnog sistema. Naime, prema Krivičnom pravu Jugoslavije (Lazarević, 1995), dela vezana za narkomaniju određena su u podgrupi Krivična dela protiv zdravlja ljudi i definišu se kao “neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga (član 245 KZJ), odnosno omogućavanje uživanja opojnih droga (član 246 KZJ)”. U ovoj knjizi se navodi da je u savremenom krivičnom zakonodavstvu opšte prihvaćeno rešenje da se za uživanje opojnih droga krivično ne odgovara, jer se radi o bolesti zavisnosti, te se takve osobe upućuju na lečenje ili se preduzimaju preventivne mere (kao i kad je alkoholizam u pitanju). Kaznoma zatvora zaprećeno je licima koje navode druge osobe na konzumaciju droge, posebno ako je reč o maloletnicima ili ako je u pitanju više lica, kao i onim koji proizvode ili distribuiraju narkotička sredstva.

Međutim, analize ukazuju na to da se i te kako treba orijentisati na one koji “uživaju opojna sredstva” (iako u većini slučajeva oni i distribuiraju drogu) jer se radi o posebnim tipovima ličnosti koji zahtevaju i specifične mere, bilo terapijskog, bilo preventivnog karaktera. Povezanost devijantnih i delinkventnih oblika ponašanja, kao i nasilništva i narkomanske adicije, potvrđuje naše mišljenje da se ne može govoriti samo o klasičnom narkomanskom kriminalu. Činjenica je da oni vrše dela iz oblasti nasilničkog kriminaliteta (u tom smislu oni “nisu izmislili” ništa novo), tj. ubijaju, siluju, vrše razbojništva i nanose teške telesne povrede, ali se razlikuju po stepenu i načinu ispoljavanja destrukcije.

Ovo tvrđenje potkrepljujemo rezultatima koji su dobijeni u našem ranijem istraživanju⁶, a koje se takođe bavilo istraživanjem teških oblika kriminala i kojim je utvrđeno da se u polju kriminalnog ponašanja jasno razlikuju dve grupe narkomana: oni koji krađu da bi imali sredstva za drogu i koji su po svojoj strukturi introvertni, anksiozni i amoralni tipovi; drugu grupu su činili narkomani nasilnici, koji su prvenstveno silovali i ubijali, koji uopšte nisu vršili dela iz oblasti imovinskih delikata, niti su vršenjem kriminala želeli da obezbede narkotike. Oni su vršili nasilje radi samog nasilja, i po svojoj strukturi su bili analno agresivne psihopate koji su funkcionisali na nivou hipotalamusa, bez ikakve kortikalne kontrole. Pri tom nisu imali slabija kognitivna postignuća u odnosu na prethodnu grupu.

U članku "Faktorska struktura kriminalnog ponašanja" (Wolf, Radovanović, Radulović, 1995) može se pročitati da je analiza latentne strukture modaliteta kriminalnog ponašanja (podaci su dobijeni istim instrumentom i istom tehnikom koja je primenjena i u našem istraživanju) pokazala da postoji 9 glavnih komponenti kriminalnog ponašanja, koje su zatim rotirane u oblimin poziciju i dobijeno je faktorsko rešenje od 9 faktora. Prvi faktor pokriva najveći deo varijanse (36,1%) i odnosi se na nasilnički kriminalitet. Ostali faktori su: sitni kriminal, sklonost ka prevarama uz izrazito nasilničko ponašanje, imovinski kriminal, nasilni kriminal narkomana, kriminal alkoholičara, imovinski kriminal maloletničkih bandi, drugorazredni privredni kriminal i krađe u trgovini i pripadnost maloletničkim bandama. Faktor nasilni kriminal narkomana pokriva 4% varijanse.

Ove rezultate smo uporedili sa analizom naših rezultata, iako je značajna razlika u pogledu uzorka (u navedenom istraživanju ispitivani su i maloletni delinkventi i odrasli, a obuhvaćene su sve vrste krivičnih dela, dok su u našem istraživanju ispitivani samo odrasli delinkventi i samo nasilnici). Prvo, mi smo već rekli da se u svim izolovanim faktorima nalaze varijable koji ukazuju na korišćenje različitih narkotičkih supstanci, i da je u zatvoreničkoj populaciji upotreba marihuane jednaka kao i

⁶ Projekat Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja „Teški oblici kriminala”, a rad pod nazivom „Psihološki sklop narkomana-prestupnika” je u pripremi za štampu.

upotreba duvana, na primer. Ipak, i pored toga, izolovana su dva opisana faktora koji se definišu isključivo zavisnošću od narkotika.

Možemo zaključiti da su nalazi komplementarni i da se mora imati u vidu da je problem narkomanskog kriminala prisutan i kod juvenilnih delinkvenata, što potvrđuje mišljenje da treba na drugačiji način (i u pravnom i u psihološkom smislu) pristupiti ovom problemu. Posebno upozorava činjenica da postoji vrlo malo naučnih projekata (po našem saznanju nema ni jednog) koji bi proverili karakter korelativnih veza između narkomanije i kriminala, odnosno strukture ličnosti narkomana i vrste kriminala koji oni čine, i koji bi formulisali osnove za predikciju i prevenciju tog ponašanja.

Ukoliko bi se nasilnički kriminalitet sagledao kroz prizmu narkomanske adikcije, možda bi se razlikovao program prevencije kriminaliteta, ali bi svakako omogućilo drugačiji, moderniji, efikasniji i pouzdaniji terapijski pristup osuđenima, odnosno potpuno drugačiji princip individualne resocijalizacije.

Znači, analiza “tamne brojke kriminala” u ovom slučaju, nije imala za cilj da se utvrdi precizan broj vršenja krivičnih dela. Prema vrsti delinkventnog i devijantnog ponašanja koji čine sadržaj svakog od izolovanog faktora, vidimo da se osuđenici **razlikuju prema vrsti nasilja koju ispoljavaju, kao i prema vrsti ili stepenu narkomanske adikcije.**

Drugo, **potvrđena je hipoteza da narkomanija vrši značajan uticaj na vršenje nasilničkih krivičnih dela**, a da nije adekvatno locirana u pravosudnom sistemu. I pored toga što se konzumiranje narkotika evidentira kao jedno od devijantnih ponašanja većine ispitanika (postoji zastupljenost u svim izolovanim faktorima), mora se imati u vidu da peti faktor, koji je skoro u potpunosti struktuiran varijablom - narkomanija, objašnjava relativno mali procenat ukupne varijanse kao samostalni faktor (11.%), pa ne bi bilo naučno opravdano svrstati narkomaniju kao samostalni oblik kriminalnog ponašanja.

Na osnovu iznetih zaključaka, smatramo da bi problem nasilničkih delinkvenata koji su i narkomanski zavisnici, bilo poželjno istražiti posebnim nacrtom istraživanja.

LITERATURA

- (1) ANDREWS, D.A. & BONTA, J. ANDERSON (2003): *The Psychology of Criminal Conduct*, Publishing Co, Cincinnati, Ohio.
- (2) FARRINGTON, D.P. AND WEST, D.J. (1971): A comparison between early delinquents and young aggressives, *The British journal of criminology*.
- (3) FAJGELJ, S. (2003): *Psihometrija - Metod i teorija psihološkog merenja*, II izdanje, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- (4) HOŠEK, A., OBRETKOVIĆ, M., MOMIROVIĆ, K. (1995): Relacije devijantnog i delinkventnog ponašanja kriminalaca u doba maloletstva, *Psihologija kriminala*, Beograd, IKSI.
- (5) HOŠEK, A., RADOVANOVIĆ, D., MOMIROVIĆ, K. (1993): Prilog poznavanju odnosa između otkrivenog i neotkrivenog delinkventnog ponašanja maloletnika, Beograd, *Zbornik IKSI*.
- (6) HORGA, S., IGNJATOVIĆ, I., MOMIROVIĆ, K., GRDELJ, M. (1982): Prilog poznavanju strukture konativnih karakteristika,
- (7) LAZAREVIĆ, LJ. (1995): *Krivično pravo Jugoslavije*, posebni deo, Beograd, Savremena administracija.
- (8) MOMIROVIĆ, K., POPOVIĆ, D.A. (2002): *Psihologija i kriminala*, Leposavić, Univerzitet u Prištini.
- (9) MOMIROVIĆ, K., WOLF, B., DŽAMONJA, Z. (1998): *Kibernetička baterija konativnih testova KON6*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
- (10) MRVIĆ-PETROVIĆ, N., NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ, V., WOLF, B. (1995): Faktorska struktura neotkrivenog kriminalnog ponašanja u doba maloletništva, *Psihologija kriminala*, Beograd, IKSI
- (11) RADOVANOVIĆ, D. I SARADNICI (1991): Uticaj razvoja, socijalnih i personalnih medijatora na kriminalno ponašanje, Beograd, *Zbornik IKSI*.
- (12) RADOVANOVIĆ, D., RADULOVIĆ, D., MOMIROVIĆ, K., HRNJICA, S. (1995): Cognitive and conative characteristics of criminals, *Psihologija kriminala*, Beograd. IKSI.
- (13) WOLF, B., MOMIROVIĆ, K., DŽAMONJA, Z. (1998): *Baterija testova inteligencije KOG3*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.

- (14) WOLF, B., RADOVANOVIĆ, D., RADULOVIĆ, D. (1995): Faktorska struktura kriminalnog ponašanja, *Psihologija kriminala*, Beograd IKSI.

THE STRUCTURE OF THE FACTORS REFERRING TO “THE DARK FIGURES OF THE CRIME”

The research on The structure of the factors referring to “the dark figures of the crime” is a part of a wider study that deals with the relation of the type of the violent crime and the personality of the criminal. In this report, the main task was to use the factors’ analysis results of the TBR test to find the latent ways of deviant and delinquent behavior that produce violent delicts. The aim of the research was to find out whether there was a difference in the structure of the crime when it was defined as a judgment criminality, that is, when the analysis was conducted on the basis of the undiscovered crimes. We supposed that the difference would be defined by the influence of the drug addiction of the convicts. 356 men convicted of murders, robbery, causing aggravated assault and battery and rapes were interrogated using the scale for measuring the undiscovered crimes TBR. Seven main factors were extracted by the factors’ analysis, but although the important existence of the drug addiction was confirmed, the percentage of the solved variance doesn’t allow us to prove the stated hypothesis scientifically.

KEY WORDS: drug addiction / factors’ analysis / violent crime

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 63-91

Originalni naučni rad
UDK: 343.97:343.341

RESENTMENT AND TERRORISM: ROOTS AND FRUITS

Aleksandra Bulatovi
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

This paper is presenting concepts of resentment defined within the wide scope of feelings such as bitterness, disliking, jealousy, envy, etc., in the context of ongoing international and national efforts to conceive an adequate response to terrorist attacks and fear from terrorism. Although there is a lack of agreement between scholars and policy-makers marking the contemporary discourse in relation to determination whether resentment is the cause or it is the consequence of terrorism, resentment is typically referred to as the key concept to understand terrorism. By outlining several different approaches to resentment concept frameworks, author is trying to point out that in research oriented towards phenomenon of terrorism and designing of efficient and sustainable anti-terrorist policy, multidisciplinary approach is needed.

KEY WORDS: terrorism / resentment / social relationships / policy

High-profile terrorist incidents, such as the event of 9/11, lead to attempts by national governments and international governing bodies to re-direct efforts against terrorism in function of political objectives.

Sociologists have, by and large, neglected the study of terrorism and counter-terrorism. The history of terrorism and counter-terrorism as topics of sociological reflection is straightforward. Until recently very few scholarly studies of terrorism and related issues had been conducted in the sociological community (Beck, U., 2002; Deflem, M., 1997; Etzioni, A., 2002; Webb, 2002). Most terrorism-related research was conducted in other social sciences, especially political science, international studies, and law. Social control and counter-terrorism are complex realities, comprised of a multitude of dimensions which are not necessarily in tune with one another.

Continued relevance that terrorism may be expected to have in our era should stimulate the development of new sociological ideas. Political scientists have focused on the relationship between terrorism and political rights and on policies against terrorism in relation to foreign policy. Terrorism has intellectually also connected with the interests of international studies scholars, who have investigated terrorism and counter-terrorism in terms of the manifold interconnections between nations and other localities. Scholars of law, finally, have approached problems of terrorism and counter-terrorism in the specialty areas of international law and criminal law. There is no doubt that insights on terrorism in these social-science disciplines are highly relevant, but a distinctive tradition of a sociology of terrorism is sadly missing, despite the occasional exceptions (Gibbs, J. P., 1989).

Terrorism scholarship also comprises the study of counter-terrorism, defined as the whole of policies and practices responding to terrorism. Counter-terrorism, however, has been relatively much less addressed than terrorism, mirroring a differential concern related to power and authority which sociologists have often noted. The existing literature focuses on counter-terrorism mostly as one aspect of a broader focus in terms of national legislation and international policy. Whatever its causes, the relative neglect of research on the institutional dimensions of counter-terrorism has *de facto* led to an important omission in scholarship.

The aim of this paper has been less to provide definite answers than to introduce an intellectual scaffolding with which to tentatively challenge rigidity some scholarships have towards combining disparate disciplines

as at this time we might do well to learn from our neighbouring academic fellows. Perhaps, it is even as ambitious as to instigate more enthusiastic approach in theoretical correlations among disciplines in order to be able to provide comprehensive answer to the issue raised with the title of this paper. We would do well not to close the door in face of the unfamiliar; let us embrace it instead as the fresh hope, instilled in a seemingly hopeless situation that permits a possibility for change (Fisher, R., 1996; Cohen, R., 1996; Hopmann, T. P., 1995). There is an obvious practical dimension in such intellectual effort - in the context of policy making, models created by intellectual efforts might provide policy makers with some feeling for the implications of various policy options. Just how much we can actually apply scientific discovery and mathematical models to political theory, or psychological studies to international relations and fight against terrorism, is not clear. However, an introduction of fresh thought is always a hope for a brighter future. If there is a chance for a more stable and equitable state of affairs in the world threatened by growing terrorist violence, in order to provide redefinition of current strategies, scholars should jump at the occasion to explore its possibilities. Critical thinking and interdisciplinary research can be helpful in the development of new frameworks for internationally adopted approach to promote lasting success. Continued improvement in the practice of dealing with terrorism must always be sought.

DIFFERENT POLICY RESPONSES TO TERRORISM

The United States has based it's *National Strategy to Combat Terrorism* on several steps:

1. Defeat terrorists and their organizations:
 - (i) Identify terrorists and terrorist organizations.
 - (ii) Locate terrorists and their organizations.
 - (iii) Destroy terrorists and their organizations.
2. Deny sponsorship, support and sanctuary to terrorists;
 - (i) End the state sponsorship of terrorism.
 - (ii) Establish and maintain an international standard of accountability with regard to combating terrorism.

- (iii) Strengthen and sustain the international effort to fight terrorism.
 - (iv) Working with willing and able states.
 - (v) Enabling weak states.
 - (vi) Persuading reluctant states.
 - (vii) Compelling unwilling states.
 - (viii) Interdict and disrupt material support for terrorists.
 - (ix) Eliminate terrorist sanctuaries and havens.
3. Diminishing the underlying conditions that terrorists seek to exploit:
- (i) Partner with the international community to strengthen weak states and prevent (re)emergence of terrorism.
 - (ii) Win the war of ideals.
4. Defend United States citizens and interests at home and abroad:
- (i) Implement the Nation Strategy for Homeland Security.
 - (ii) Attain domain awareness.
 - (iii) Enhance measures to ensure the integrity, reliability, and availability of critical physical and information-based infrastructures at home and abroad.
 - (iv) Integrate measures to protect U.S. citizens abroad.
 - (v) Ensure an integrated incident management capability.

Operative definition of terrorism in the United States foreign policy is framed by Federal Criminal Code. Chapter 113b of Part I of Title 18 of the Code defines terrorism and lists the crimes associated with terrorism. In Section 2331 of Chapter 113b, terrorism is defined as:

“(...) activities that involve violent (...) or life-threatening acts (...) that are a violation of the criminal laws of the United States or of any State and (...) appear to be intended (i) to intimidate or coerce a civilian population; (ii) to influence the policy of a government by intimidation or coercion; or (iii) to affect the conduct of a government by mass destruction, assassination, or kidnapping; and (...) if domestic (...) occur primarily within the territorial jurisdiction of the United States (...) if international (...) occur primarily outside the territorial jurisdiction of the United States (...)”.

Although there is no one international definition of terrorism accepted, it appears it would not be a controversial idea to define terrorism as an act

of openly voiced antagonism, with developed resonance in use of aggression, deception and coercion.

In the wake of the 11 March 2004 Madrid train bombing, Romano Prodi, President of the European Commission, said, "It is clear that force alone cannot win the fight against terrorism." Prodi was hardly the first continental leader to implicitly criticize United States policy as short-sighted and to suggest that there are clear and compelling alternatives to America's strategy in the war on terror. Soon after 9/11 itself, French Prime Minister Lionel Jospin traced terrorist acts to "tension, frustration, antiradicalism," which in turn "are linked to inequality," which would have to be addressed. In 2002, France's foreign minister famously termed US policy toward terrorism "simplistic" precisely because it did not look to root causes, the situations, poverty, injustice. Norway's Prime Minister, Kjell Bondevik, insisted that "fighting terrorism should be about more than using your military and freezing finances," and convened two international conferences on the root causes of terrorism in 2003.

DIFFERENT THEORETICAL RESPONSES TO TERRORISM

Prominent British author Mary Kaldor is among scholars who have criticised the "War on Terrorism" as counterproductive. She believes the problem is broader than this and that we should be worried about is the rise of extremist religious and nationalist/ethnic networks, composed of both state and non-state actors, who deliberately inflict large-scale violence against civilians (genocide, massacres, population displacement, communal riots, suicide bombers) and who are often engaged in all kinds of illicit activities (drug trade, human trafficking, money laundering, illegal arms sales, and so on). Although most public attention is focused on Islamic groups, this phenomenon can be found in all major world religions (Christian, Jewish, Hindu, Sikh and Buddhist) and also among many national or ethnic groups. According to Kaldor, a balanced model of response to terrorism and international violence by utilizing non-military as well as military tools. Non-military tools are the following:

(i) Education, as universal primary education would be very important in reducing the incentive to send children to religious schools. Education of girls is especially important. Above all, the most important challenge is

cognitive; how to take seriously the principle that all human beings are equal.

(ii) Media, as there needs to be much greater investment in global public (but not state) radio and TV. Independent community radio is especially important in countering extremist propaganda.

(iii) Welfare, as the decline in social services has provided openings for humanitarian NGOs who also bring with them a political message.

(iv) Jobs, as unemployed or criminalized young men are the main breeding ground for these ideologies. Development needs to give priority to legitimate ways for these young people to make a living. Above all, the most important challenge is cognitive; how to take seriously the principle that all human beings are equal (Kaldor, M., 2006),

Neil J. Kressel thinks that study of international conflict must go beyond "the psychology of attitudes, perceptions, and group dynamics," he also discusses how these latter components must nonetheless be included in the analysis and balanced equally among the economic, military. (Kressel, N.J., 2002).

Diane Perlman claims we need to replace war with "metaforce" - complex strategies that combine non-violent forms of force including economic, educational, political, psychological, social, moral, spiritual, and physical forms of force. She suggests systematic strategies, including reducing the opponent's fear, avoiding cornering the opponent, avoiding retaliating, satisfying just grievances, understanding the meaning of their attack, removing pressures, using mediators, designing win-win solutions, etc. including some harsher non-violent approaches when the more positive ones don't work. If we are to prevent the spiral of terrorist violence, we need to move into a post-military paradigm as other options - negotiations and conflict resolution seem ineffective in dealing with brutal regimes (Perlman, D., 2006).

Political science must be at least partially inclusive of psychological exploration, for "all social behaviour," Talcott Parsons writes, "including the 'policies' of the most complex collectivities like nation-states, is ultimately the behaviour of human beings" (Parsons, T., 1978). The fundamentals of basic human relations provide initial footing to those

international, which can then be understandable in terms of the motivation of “unique individuals, albeit perhaps millions of them.

TERRORISM AND JUSTIFICATION: THE CONTENT OF FEELINGS

As contemporary international order is conceived on the idea that “joint security can be ensured only by cooperative efforts to advance their common interests”, one may ask herself/himself if it is possible to reach sustainable agreement upon primary issues only after finding an answer to the question: What is the meaning of terrorist attacks?

Nothing is more telling about the terrorist attacks in the United States than the nature of their targets. The Twin Towers in New York City represented the future, modernity, America's optimistic outlook of the world and, more recently, of globalization. The terrorist attacks constitute a direct hit against those values, which is the main reason why the whole Western world immediately rallied in support. But that's not the whole story. Many people around the world outside the traditionally defined Western nations showed profound consternation, but others clearly did not. Many citizens of Third World nations did not jump out in solidarity with America and most of those governments, even when outwardly supportive, were less than wholeheartedly committed to their words.

In order to analyse the nature of the responses, for or against supporting the United States, and explore their meaning, we need to focus on the elemental role of resentment - re-thinking resentment as a cause and/or consequence of terrorism explored in this paper is aimed at to be the base on examining possibilities for “empathetic understanding” among individuals to be used as “domain of validity” for reaching mutually acceptable solutions to be found in order for there to be any sustainable approach to deal with terrorism. The religious motivation of the terrorist is transparent and, on its own terms, irrefutable, since by definition its sacred inspiration and goal are exempt from all forms of human inquiry; its sanctions transcend all worldly jurisdiction, descending from a hieratic point of reference beyond the pale of human tribunals. Pre- or post-political in the sense of being unavailable to worldly negotiation, its

violence is sacred in all that the latter term denotes as absolute, beyond appeal, unanswerable to human reason.

Seen from afar, many observers thought that the attacks, as bloody and heinous as they might be, were justified. Their views ranged from the specific to the abstract, but all coincided in at least one factor: they evidenced a profound resentment, if not hatred, against the United States. What these observations have in common is that they show a deep misunderstanding of the United States, as well as resentment against it. It is needless to argue that those positions immediately led to a very peculiar form of moral relativism. Terrorism is to be condemned, many of them said, but sometimes it may be justified.

Terrorism has as its prime objective not only to destroy and demoralize, but also to foster a sense of chaos. It seeks to destroy the spine of a society by undermining its values and generating forces willing to sacrifice its very democratic nature in order to confront the common enemy. In this sense, as Bin Laden's statements exemplify, the terrorists' main aim is political: they use terror to advance a cause. In this, counter to conventional wisdom, terrorists are absolutely rational: they know what they want and have found a way to advance their interests. What these terrorists may not have counted on is that their own front is not unanimous about their cause. The deep social divisions that are obvious in places such as Algeria, but also in Egypt, are at least as profound as those in Western nations. Given this, it is critical to fight terrorism with weapons that could ultimately defeat it, rather than running the risk of further nurturing it with the wrong measures.

The problems of open and democratic societies are not new. Decades ago, an eminent philosopher, Karl Popper, wrote an exceptional essay about the unique difficulties that liberal societies confront (Popper, K., 1995). In *The Open Society and its Enemies*, Popper argued that in liberal societies there are always remnants of the tribalism from which they come and that the shock of transition to modern society frequently creates reactionary movements that attempt to return to their origins. Modernity and tribalism thus enter into conflict, each trying to have its way. The fanaticism that motivates the terrorist may be explained by

these tensions. What 9/11 proves is that these fights can be extremely bloody and violent.

Self-effacement as a tactic is a recipe for conformity, such as the underground man exhibits in his irreproachable dress code, and the terrorists in theirs. However, its pressures can also, and of necessity, result in eruptions of incivility, such as the underground man recalls in dealing nastily with his clients as a petty bureaucrat. In the desacralised, secularised West, we regularly tend to write off the terrorists as religious fanatics whose motivations are alien to our culture.

Uniquely or narrowly religious explanations do not suffice, as if cognitive mastery were achieved by portraying religion as the other and enemy of rationality and civil society. This is a view stance advocated in the contemporary academic discourse by some authors, whose only point of agreement, perhaps, is the need to expel religion from the councils of those bent on a scientific understanding of human experience. Yet mainstream Islam has unequivocally denounced the events of September 11. The political leader of the Islamic Republic of Iran, President Khatami, has dissociated his religion from such terrorism by labelling it, at a speech at the UN in January 2002, as the work of nihilists with whom no culture can find common ground.

It appears that, in this context, we should think of how to respond anthropologically, dispassionately and scientifically, to the cognitive imperative implied by the Roman adage *homo sum et nihil humani alienum puto*, which remains axiomatic for all inter-human inquiry? In other words, more in line with Friedrich Nietzsche's own phrasing, we should consider how to understand what is all-too-human about this exercise of apocalyptic violence in its appeal to hieratic and unanswerable transcendence.

THE NOTION OF RESENTMENT

Resentment as a structural concept is a powerful tool for understanding human relations. As an affect, a personal experience, it has a mostly negative valence; like envy, it is what we deplore on the part of others, of the losers in a competition we see as free, fair, and open. Within the

global economic system - and the 9/11 events establish irrevocably that we and our antagonists no less than our allies are in a one-world system, all of whose economic and social machinery is in play - the only thing that is open to appropriation on the part of some is the technological means of destroying the game entirely, as justified by raising the stakes to an absolute, transcendent level beyond this-worldly appeal. The very mobility of our technology, as it miniaturizes the means of massive destructiveness, has the inconvenient and ironic result of levelling the playing field, not in terms of economic redistribution but solely in those of colossal destructiveness. In sum, we live in a world, as Robert Kaplan, an author recently mostly associated with the idea of existence of "an empire as the antidote to anarchy, policed by American soldiers holding an assault rifle in one hand and offering candy bars with the other", sums it up, "that is closer and more dangerous than ever". To the extent that a "global village" is in the making, the same principles and techniques of interpretation apply to its analysis as to the relatively more circumscribed and self-contained communities that anthropologists have studied in remoter and more traditional societies. Interpretation would focus on sacrificial practices, as countless earlier studies have done.

The terrorist's vengeful strategy reflects clearly enough the psychology of "loser wins", whereby the winnings at the table are discounted by the loser as worthless by contrast with gains to be won at another, higher, ideal or transcendent level. The pathos of defeat in this world is ennobled by appeal to an eternal, unworldly set of values, much like the underground man's appeal to the "sublime and beautiful" or his pathetic yearning for "a more *literary* quarrel". It was Nietzsche's genius to detect the imposture, and later on to honour Dostoevsky as its narrator: moral victory is won at the price of this-worldly defeat that is fervently and eagerly paid by the losers, who would otherwise be mired in the contemplation of their own defeat, marooned in the narrator's "stink hole".

Imaginary victory over one's oppressors is for Nietzsche the genealogy of morals in general, the wellspring of transcendent values and of all religiosity, the metaphysically deferred vengeance of the defeated against their vanquishers.

The notion of resentment that Nietzsche introduced into modern philosophy was one that described resentment as a negative feeling that denoted moral and social deprivations that were reflected primarily on a level of personal perceptions of the world and one's place in it. In this context, resentment was seen as closely connected with revenge, where revenge was seen as belonging to the very essence of the nihilistic conception of "Will to Power" that founded the entire philosophy of Nietzsche.

To trace the relationship between resentment and revenge, it is useful to very briefly discuss the foundations of "Will to Power" principle in its relationship with its conceptual predecessor, Arthur Schopenhauer's concept of "Will to Life".

Schopenhauer's and Nietzsche's philosophies, which founded the modern stream of philosophical anthropology that was intrinsically also to be seen as a particular cosmology, come at the time of major rise of German classic philosophy, in stark opposition to the systematic philosophical efforts of Hegel. Schopenhauer's founding philosophy of life (later to become a fully fledged philosophical discipline) was developed in contrast with the highly depersonalised synthetic effort by Hegel to encapsulate the structure and dynamics of world processes in a single philosophical "encyclopedia" of its own sort, and to found it on an intellectualism that transcends calculable and observable intelligent processes. While Hegel with his "Absolute" could be described as a philosopher of intellectual detachment and elaboration of the mysterious ways in which the higher intelligence determines the major currents of history and mankind's destiny, Schopenhauer, and later - in a far more radical form, Nietzsche - insisted on a personal nature of one's view of the world, on the philosophical roots and characterisations of inter-personal relationships, and on a profound scepticism concerning man's intentions and intentional dispositions towards other men and women.

Where Hegel insisted that the supreme intelligence "conducted its business in rough moves", sometimes sacrificing the entire collectives and nations, striving to a metaphysical end that is a higher synthesis of all the seemingly contradictory processes in the world, Schopenhauer warned of the pitfalls of the desire to survive at any cost, and elaborated the concept of "Will to Life" as the source of mutual obstruction,

victimisation, and betrayal between human beings. Schopenhauer, who spitefully scheduled his lectures at the same time as Hegel, only to face a few students while Hegel spoke to hundreds, warned of the need for withdrawal from the external world, extreme care in the conduct of one's business, and wariness of the not necessarily evil, but rather selfish - and, in virtue of that, also potentially destructive - consequences of the others' ego-driven actions. "Do not reveal any details of yourself to others" - goes a paraphrase of Schopenhauer - "for they will do all they can to discover all the other details about you, and use all of them against you at the most opportune moment". Schopenhauer was the philosophical force of withdrawal and caution in the face of a great enthusiasm about the historical role of the German nation and the capacity of philosophy to provide an intellectual foundation for the seeming contradictions in history.

It is in this context in the history of ideas that Nietzsche emerged as a philosophical radical. In an overwhelming drive to overcome Schopenhauer's negative contention with history and the possibility of affirmative human action, Nietzsche asserts a developed principle partly inherited from Schopenhauer - The Will to Power. All creatures, not only humans, strive not only to survive and use any available means to do so, but also to assume and retain power over all other creatures. The founding anthropological principle is thus the desire to acquire power and control over others. This, and only this, in Nietzsche's view, adequately explains the "healthy" processes in nature, and any compromises to the principle of what was formulated in Darwin's theory of evolution as "survival of the fittest" are seen as signs of weakness. "Those who are falling should be pushed to fall faster" - argues Nietzsche. The positive value of tolerance and related values are negatively conceived, not as expressions of strength and ability to act prudently despite the inherent emotional "cost", but rather as signs of *factual inability* to fulfill the presumed need for control and exercise of power.

This is where, for Nietzsche, revenge and resentment enter the picture. In his view, all those who are subdued, not in the position to control others, harbor a natural desire for revenge and revolt. In situations where they are factually unable to exercise this revolt and change the structure of power to their favour, the frustration that develops in them takes the form

of "resentment". Resentment is a pre-requisite for what Nietzsche calls "revolt of Slave morality", but it also shows the actual lack of power to change the existing constellation of power.

In the context of Nietzsche's philosophy, it is affirmative reactions, triumphalism and joy in one's own superiority that found a "healthy" self-perception of those who are able to fully exercise their inherent desire to rule. On the other hand, all negative reactions, connected with hatred that stems from inability to rule over others, find their expression in a desire for revenge against those who occupy ruling positions ("the slave's perspective"), and, where this desire cannot be factually fulfilled, as it often cannot, one witnesses the onset of resentment. For Nietzsche, resentment springs directly from the essence of the human nature. Some humans will necessarily feel resentment, just as certainly as others will necessarily occupy positions of superiority and power, and will thus feel predominantly "positive" emotions of self-indulgence and increasing self-relevance.

Scheler's concept of resentment, although basically derived from Nietzsche's, is far more specific and more applicable to an explanation of social realities and possibilities of social change. Therefore, it is a contrast form that offers another perspective to discourse on roots and fruits of terrorism.

The key difference between the two concepts of resentment is that for Nietzsche resentment is unconditional wherever the structure of power, or the factual degree of control, is not adequate to what he perceives as innate human aspirations. In other words, irrespective of any particular social arrangements, the underdogs will always necessarily harbour feelings of resentment, in virtue of being human. The fact of inequality in itself is sufficient reason for human beings to resent, rebel, hate and hope for revenge. In this context, justice or injustice in the concrete social arrangements matter very little, "the social structure itself is determined by the hereditary character and the value experience of the ruling human type".

The crucial additional qualification that Scheler brings into Nietzsche's concept of resentment is the concept of entitlement in the sense that "there are "situations" - by the virtue of their formal character itself -

charged with the danger of resentment". According to him, resentment is more likely where there is a parallelism between formal entitlements to social equality and great factual social inequalities. In other words, Scheler relies far more on the gap between norms and facts than Nietzsche. According to Scheler, human beings may indeed dislike the factual inequalities in which they find themselves, but they are unlikely to engage in social revolution or to exercise concrete forms of public revolt unless they feel justified in doing so by the norms that exist formally, and yet do not translate into the specific social positions of those who then feel resentment. This is why in a society where there is formally an equality, and yet in social realities there are huge inequalities, those who are in equal positions will feel resentment, importantly a political resentment - "whenever convictions are not arrived at by direct contact with the world and objects themselves, but indirectly" - as the legitimacy of their social positions is questionable given the set of norms that require equality. Nietzsche is not concerned about this whole issue - for him this issue does not - should not exist; there is no equality between a nobleman and a plebeian.

Scheler perceives resentment as a desire for revenge, but he does not define the need for revenge as arising from a de facto position of inferiority regardless of the social and legitimational preconditions and circumstances. In his view, the desire for revenge occurs where there is at least a perceived injustice in the social arrangements, or more generally, in the relationship at hand. This is what enables him to state that repression, and that cause the desire for revenge, in itself, it also contains a powerful repressive potential. Social structures cause a desire for revenge where individuals have the right to play different roles (to be equal), and yet in fact they are unable to exercise that right. The frustration that gives rise to a desire for revenge is built into one's inability to exercise one's legitimate rights, while in Nietzsche's context this desire arises wherever there is a de facto inequality and characterises the "natural" view of those at the receiving end of any relationship. Scheler's concept of resentment is socially refined and, in my view, thus far more sophisticated.

Where one's position in relation to those of others is seen as unfair, or harmful, in a lasting sense, where there is a felt inability to change that

relationship to what is perceived to be desirable and “just”, or “right”, the feeling of resentment develops.

Yet, Max Scheler does consider the psychological dimension of resentment. While, on the social level, social injustices increase the likelihood of resentment and resentful action by those who are oppressed, on a personal level there are numerous situations of “natural” or de facto inferiority, which cannot be shifted by changes in the external world or in external relationships. For example, physical disabilities threaten one’s self-perception in ways that inevitably produce resentment towards those who are not so debilitated. This accounts for permanent resentment that structurally determines human relationships.

Both Nietzsche’s and Scheler’s views set the concept of resentment in a context that delineates the limits of human ability to affirm positive values and remove resentment, envy, hatred and revolt by creating more “just” arrangements. According to Nietzsche, for human who nurtures resentment this becomes a necessary ingredient of his nature. According to Scheler, this is the opposite of the truth. The difference is that, for Nietzsche, morality rests inside one; it is a reflection and exteriorisation of one’s inner feelings and aspirations and it arises from resentment of the existing order of things.

Scheler has quite a different concept of morality. For him, only a pathological, distorted view is able to see morality as arising from oneself. Morality is based on external, albeit internalised, values and systems of norms. One builds one’s standards and expectations on the basis of such external values. Morality thus determines the inner dynamics of one’s perceptions of external relations, and, even more importantly, it enables one to pass value judgments concerning the external relations. It is impossible to judge in the proper sense without an external set of criteria, and without a sense of objectivity of one’s judgment. An unlimited spontaneity in judging according to inner impulses, comfortably coated in the presumption of total egoism that is reflected in an “innate”. “Will to Power” is in fact a negation of responsibility, and thus also, in an important sense, a negation of morally accountable individual freedom. Nietzsche’s philosophy is in an important sense an anti-philosophy. It is an affirmation of instinct as the founding principle of one’s interactions, a negation of the ability to govern oneself on the basis of mutualness and

collectively binding and recognisable norms. In fact, in a true "genealogical" sense, Nietzsche postulates the human being, the deontic, particular individual human being as being prior to the morality itself, thus denying the ability of morality to play a formative role in the generation of one's inner value judgments. Furthermore, it is even unclear in Nietzsche's philosophy whether value judgments as such as possible at all, whether they make sense in the dardels of nihilism that he puts forward as a substitute of socially acceptable and recognisable morality. There is no possibility to "chain" the "me, myself and I", and why should there be such possibility when "me, myself and I" denotes the only "healthy" sphere of existence.

Scheler argues that resentment can colour one's perceptions of morality only in situations where there is an illusion of values, an inner distortion of values, so that values are no longer perceived as importantly relational, based on recognised relations between various entitlements and rights that belong to human beings, but rather as unconditionally arising from the inner impulses and desires. Nietzsche disregards the structure of frustration, and the distinction between legitimate and illegitimate, "right" and "wrong" structures and occurrences of frustration of the presupposed desire for power. For him, entitlements are not socially definable - they stem from the inner structure of the human mind. Satisfaction and dissatisfaction of desires is thus unconditional. Norms and entitlements, at least seemingly, do not play a role. However, Nietzsche recognised the need for objective external standards that found morality. Speaks of "falsification of value tables", in his overwhelming desire to overturn the existing order of values and undermine the exteriorities that seem to him to found these "tables" and to be oppressive to human nature. In his critique of him, Scheler point out the old argument that has been used throughout the history of philosophy. However, this very utterance presupposes that there are the "true tables" as well, and given that they are "value tables", they are not merely results of inner impulses, or "otherwise, there would be nothing but a struggle of value systems". They have an external dimension of validity, and thus an important intersubjectivity. Nevertheless, we are faced with the fact that there is no plausibility in the evaluation according to the credo "there can be only one" - and that one is the one of my own

concept. The moment one recognises the intersubjective nature of norms, one is immediately outside the realm of value nihilism and a completely internal domain of justification of actions and feelings. If we have value tables, and we clearly do, then resentment is most certainly not the source of all morality. It is in this aspect that Scheler rightly points out that Nietzsche logically simply *cannot be* right, that is, that his views *cannot be* plausible, because “the true and objective values are always present behind the illusory ones”. From this springs Scheler's evaluation of Nietzsche's concept - the source of resentment is rightly designated but the conclusions are not “genuine”.

The crucial relationship in any morality is that of *external obligation*. One acts morally if one fully recognises and implements in one's actions the external obligation to standards and criteria that constitute the proper normative framework for an external evaluation of one's actions (and/or one's “character”, conceived as a totality of one's actions and motivations for those actions). Morality is thus essentially external, or more precisely, it is a relationship between inner motives and externalities that are importantly intersubjective. There is reason to argue that a completely inner morality is not conceivable. This is an argument similar to that applied in contemporary analytic philosophy to the concept of a “private language”. Would a “language”, a system of codes and symbols that would be fully private, or known to only one individual, the one who “owns” that language, be considered a language at all, even if by all formal features it fitted into the concept of language, apart from its inter-subjectivity? Such a system would not be a language because language has profoundly conventional character. The same argument can be applied to an inner morality. A morality that involved no external obligation, that were completely based on internal urges and impulses, even if they are broadly founded in an anthropologically conceived structure of spontaneity of human action, would hardly be a morality at all, largely because it would not be recognisable as conforming to any set of norms on an inter-subjective level.

Nietzsche's concept of resentment arises from a philosophical position that can be described as an anti-morality since it is well-founded in skepticism in ethics. However, as was already said, Nietzsche defends this view by claiming that the existing dominant morality is “false”. The

standard "false coin - genuine coin" argument applies - if this morality is "wrong", then it can only be so judged by the standards of another, supposedly "right" morality, but nevertheless, importantly, still a morality, that is, still inter-subjective. In the XX century, Gilbert Ryle used the same argument to criticise epistemological scepticism: If accepted truths can be falsified - that is, if they can be proven to be wrong - then epistemological scepticism must be defeated, because if some propositions are wrong, this implies that there are right propositions, which implies that there is a possibility of knowledge of reality, which - in itself - is the anti-scepticist thesis. I recognize a metaphorical value in the establishing of the relation between epistemological skepticism being equivalent to moral skepticism.

Scheler uses almost exactly the same argument against Nietzsche. He starts from the assumption that social interactions are a reality. Withdrawal from those interactions in the normative sense - in a word, withdrawal from external morality that makes social interaction possible - is nothing other but an anti-social stance. While this stance is perhaps philosophically acceptable on a level of general moral or anti-moral positions, it is logically unsustainable in the strict sense. Nietzsche here is a romantic naturalist: his views call for a rejection of intersubjectivity, and an affirmation of internal subjective impulses as a general norm. Yet, subjective impulses cannot possibly be a general norm, for the existence of a generality of any norm presupposes an external order within which it is possible for something to be a norm. To be a norm, a proposition must have a relationship of external obligation to internal motivations. This is one contradiction. Another contradiction lies in the fact that in this way one is reduced to arguing for an universalisation of subjectivity on the basis of the view that such subjectivity, internal impulse, the desire for power, can be found in every human being *in virtue of* them being human (the strong anthropological thesis).

It would seem that what Nietzsche tries to do is describe an underlying reality. According to him, resentment as omnipresent, is the source of all morality, and all other conceptions of morality are distortions of its structure and sublimations of its real nature. Goodness is weakness, mercy is impotence, etc.

The small step that Scheler makes in “socializing” Nietzsche's observations about resentment have far reaching and devastating implications for Nietzsche's views. On the one hand, one may observe many regularities that confirm Nietzsche's views. Indeed, resentment does govern a good part of the most widespread moral and quasi-moral sentiments. Indeed, those with physical disadvantages sometimes show seemingly unprovoked resentment towards those who are not so disabled, which suggests that inferiority is the source of sublimations of the raw desire to revenge against one's own position and inferiority relationship with others. However, Scheler suggests that we should look closer into the actual dynamics of revenge, primarily in the area of societal repression: “Quite independently of the characters and experiences of individuals, a potent charge of resentment is accumulated by the very structure of society”.

If resentment is the greatest where the gap between legitimate entitlements arising from the perceptions of what is “right” (fundamentally based on an external moral obligation, characteristic of conventional morality) is the broadest, then resentment is only secondary to the internalisation of moral values, or at least it is not exclusively and unequivocally “primal”. This is where Scheler's interpretation makes the crucial step towards making possible a socially meaningful treatment of resentment (“it has the specific value delusion”), both in its relationship with conventional morality and in its relevance for the social understanding of human motivations. He is interested to point out how resentment is inspiring and how it vanishes in the presence of genuine. Both authors talk in either/or terms but for Scheler there is a way not to fall into the trap of resentment, like when he is discussing resentment danger in the older generation's relation with the younger. This way is to compensate for what has been lost. This idea is opposed to Nietzsche's view that only plebeian would subscribe to compensation. In this sense, Scheler re-shaped Nietzsche's concept of resentment.

Max Scheler has re-shaped Friedrich Nietzsche's concept of resentment, by taking from it all that is “true about resentment in Nietzsche's explanation”, “fruitfully” criticizing what is “false” and “unjustified” in those explanations, and, finally, illuminating difficulties in rooting resentment exclusively in an amoral, or even anti-moral, purely internal structures of reactions to the world and its values. After concluding that is fact that,

apart from merely being there, often at least seemingly in accordance with the principles espoused by Nietzsche, Scheler offered “right” information about resentment - resentment escalates in reverse proportion with the degree of fulfillment of inter-subjective, morality- and legitimacy-based entitlements.

Imaginary victory over one's oppressors is for Nietzsche the genealogy of morals in general, the wellspring of transcendent values and of all religiosity, the metaphysically deferred vengeance of the defeated against their vanquishers.

The perplexing fact about the “terrorist” attacks is that they do not fit our standard opposition of Evil as egotism, as disregard for the common Good, and Good as the spirit of (and actual readiness for) the sacrifice for some higher Cause: terrorists cannot but appear as something akin to John Milton's Satan with his “Evil, be thou my Good”: while they pursue (what appears to us) evil goals with evil means, the very form of their activity meets the highest standard of the Good. The resolution of this enigma is easy, known already to Jean Jacques Rousseau: egotism (the concern for one's well-being) is not opposed to common good, since altruistic norms can easily be deduced from egotist concerns (Ansell-Pearson, K., 1996). Individualism versus communitarianism, utilitarianism versus universal normativism, are false oppositions, since the two opposed options amount to the same as to their result. The critics who complain how, in today's hedonistic-egotistic society, true values are lacking, totally miss the point: the true opposite of egotist self-love is not altruism, concern for common Good, but envy, resentment, which makes me act against my own interests. Sigmund Freud already knew it: death-drive is opposed to pleasure principle as well as to reality principle, i.e., the true “Evil” (death drive) involves self-sabotage, it makes us act against our own interests. Saint Augustin knew it so well - recall the passage from his *Confessions*, the scene of a baby jealous for his brother sucking the mother's breast (“I myself have seen and known an infant to be jealous though it could not speak. It became pale, and cast bitter looks on its foster-brother”.)

Based on previously presented insight, majority of late XX century French intellectuals convincingly criticize John Rawls's theory of justice: in the

Rawls' model of a just society, social inequalities are tolerated only insofar as they are based on natural inequalities, which are considered contingent, not merits. What Rawls doesn't see is how such a society would create conditions for an uncontrolled explosion of resentment: in it, I would know that my lower status is fully "justified", and would thus be deprived of excusing my failure as the result of social injustice. Rawls thus proposes a terrifying model of a society in which hierarchy is directly legitimized in natural properties, thereby missing the simple lesson of an anecdote about a Slovene peasant who is given a choice by a good witch: she will either give him one cow, and to his neighbour two cows, or take from him one cow, and from his neighbour two cows - the peasant immediately chooses the second option. (In a more morbid version, the witch tells him: "I will do to you whatever you want, but I warn you, I will do it to your neighbour twice!" The peasant, with a cunning smile, asks her: "Take one of my eyes!")

Friedrich Hayek knew that it is much easier to accept inequalities if one can claim that they result from an impersonal blind force, so the good thing about "irrationality" of the market success or failure in capitalism (recall the old motif of market as the modern version of the imponderable Fate) is that it allows me precisely to perceive my failure (or success) as "undeserved", contingent. The fact that capitalism is not "just" is thus a key feature that makes it palpable to the majority (I can accept much more easily my failure if I know that it is not due to my inferior qualities, but to chance).

What Nietzsche and Freud share is the idea that justice as equality is founded on envy - on the envy of the Other who has what we do not have, and who enjoys it; the demand for justice is thus ultimately the demand that the excessive enjoyment of the Other should be curtailed, so that everyone's access to *jouissance* should be equal (*jouissance* is a French term which can be roughly translated as "enjoyment" and is contrasted with *plaisir*. In every sense of the word, it is whatever "gets you off"). The necessary outcome of this demand, of course, is asceticism: since it is not possible to impose equal *jouissance*, what one can impose is only the equally shared prohibition. However, one should not forget that today, in our allegedly permissive society, this asceticism assumes precisely the form of its opposite, of the generalised superego injunction "Enjoy!".

We are all under the spell of this injunction, with the outcome that our enjoyment is more hindered than ever - recall the yuppie who combines Narcissistic "Self-Fulfillment" with utter ascetic discipline of jogging, eating health food, etc. This, perhaps, is what Nietzsche had in mind with his notion of the Last Man - it is only today that we can really discern the contours of the Last Man, in the guise of the hedonistic asceticism of yuppies. Nietzsche thus does not simply urge life-assertion against asceticism: he is well aware how a certain asceticism is the obverse of the decadent excessive sensuality - therein resides his criticism of Wagner's *Parsifal*, and, more generally, of the late Romantic decadence oscillating between damp sensuality and obscure spiritualism.

To define envy, we should recall again the Augustinian scene of a sibling envying his brother who is sucking the mother's breast: the subject does not envy the Other's possession of the prized object as such, but rather the way the Other is able to enjoy this object - which is why it is not enough for him simply to steal and thus gain possession of the object: his true aim is to destroy the Other's ability/capacity to enjoy the object. As such, envy is to be located into the triad of envy, thrift and melancholy, the three forms of not being able to enjoy the object (and, of course, reflexively enjoying this very impossibility). In contrast to the subject of envy, who envies the other's possession and/or *jouissance* of the object, the miser possesses the object, but cannot enjoy/consume it - his satisfaction derives from just possessing it, elevating it into a sacred, untouchable/prohibited, entity which should under no conditions be consumed (recall the proverbial figure of the lone miser who, upon returning home, safely locks the doors, opens up his chest and then takes the secret peek at his prized object, observing it in awe); this very hindrance that prevents the consummation of the object guarantees its status of the object of desire. The melancholic subject, like the miser, possesses the object, but loses the cause that made him desire it: this figure, most tragic of them all, has free access to all he wants, but finds no satisfaction in it.

This excess of envy is the base of Rousseau's well-known, but nonetheless not fully exploited, distinction between egotism, *amour-de-soi* (which natural), and *amour-propre*, the perverted preferring of oneself to others

in which I focus not on achieving the goal, but on destroying the obstacle to it:

“The primitive passions, which all directly tend towards our happiness, make us deal only with objects which relate to them, and whose principle is only *amour de soi*, are all in their essence lovable and tender; however, when, diverted from their objects by obstacles, they are more occupied with the obstacle they try to get rid of, than with the object they try to reach, they change their nature and become irascible and hateful. This is how *amour de soi*, which is a noble and absolute feeling, becomes *amour-propre*, that is to say, a relative feeling by means of which one compares oneself, a feeling which demands preferences, whose enjoyment is purely negative and which does not strive to find satisfaction in our own well-being, but only in the misfortune of others.”

For Rousseau, an evil person is not an egotist, “thinking only about his own interests”: a true egotist is all too busy with taking care of his own good to have time to cause misfortunes to others, while the primary vice of a bad person is precisely that he is more occupied with others than with himself. Rousseau describes a precise libidinal mechanism: the inversion which generates the shift of the libidinal investment from the object to the obstacle itself. This is why egalitarianism itself should never be accepted at its face value: the notion (and practice) of egalitarian justice, insofar as it is sustained by envy, relies on the inversion of the standard renunciation accomplished to benefit others: “I am ready to renounce it, so that others will (also) not (be able to) have it”! Far from being opposed to the spirit of sacrifice, Evil is thus the very spirit of sacrifice, ready to ignore one's own well-being - if, through my sacrifice, I can deprive the Other of his *jouissance*. Is this sad fact that the opposition to the system cannot articulate itself in the guise of a realistic alternative, or at least a meaningful utopian project, but only as a meaningless outburst, not the strongest indictment of our predicament? Where is here the celebrated freedom of choice, when the only choice is the one between playing by the rules and (self)destructive violence, a violence which is almost exclusively directed against one's own - the cars burned and the schools torched were not from rich neighbourhoods, but were part of the hard-won acquisitions of the very strata from which protesters originate.

Stemming from the previously outlined, the notion of evaluation seems to be crucial for the functioning of a democratic society: if, at the level of their symbolic identity, all subjects are equal, if, here, if they can be indefinitely substituted to each other, since each of them is reduced to an empty punctual place (\$), to a “man without qualities-properties”, if, consequently, every reference to their property symbolic mandate is prohibited, how then, are they to be distributed within the social edifice, how can their occupation be legitimized? The answer imposing itself is, evaluation: one has to evaluate - as objectively as possible, and through all possible means, from quantified testing of their abilities to more “personalised” in-depth interviews - their potentials. The underlying ideal notion is to produce their characterization deprived of all traces of symbolic identities. Here the standard Leftist critics who denounce the hidden cultural bias of evaluations and tests miss the point: the problem with evaluation, with its total objectivation of criteria, is not that it is unjust, but precisely that it is just in it's essence.

What this means is that the “deconstructionist”/“risk society” commonplace according to which the contemporary individual experiences himself as thoroughly denaturalized, that he experiences even his most “natural” features (from his ethnic identity to his sexual preferences) as something chosen, historically contingent, to be learned, is profoundly deceiving: what we are effectively witnessing today is the opposite process of an unheard-of re-naturalization: all big “public issues” are (re)translated into questions about the regulation and stances towards intimate “natural”/“personal” idiosyncrasies. This is also why, at a more general level, the pseudo-naturalized ethnico-religious conflicts are the form of struggle which fits global capitalism: in our age of “post-politics”, when politics proper is progressively replaced by expert social administration, the only remaining legitimate source of conflicts are cultural (religious) or natural (ethnic) tensions. “Evaluation” is, precisely, the regulation of social promotion that fits this massive renaturalisation. So, perhaps, the time has come to reassert, as the truth of evaluation, the perverted logic of commodity fetishism: Today, in our times of evaluation, to be a computer expert or a successful manager is a gift of nature, while to have a beautiful lips or eyes is a fact of culture.

IN SEARCH OF AN ADEQUATE RESPONSE TO TERRORISM

Typically listed “roots” of terrorism are: religious fundamentalism, resentment, history of violence, lack of power and resources (such as a national military which has the capacity to challenge the enemy), poverty, psychology.

Typically listed “fruits” of terrorism are: innocent death of civilians, the creation of fear to make a public statement (terrorist activities are designed to be seen by others, not only to be felt by the victims), unpredictable violence, inexpensive methods of causing destruction, martyrdom.

Recent historical events confirm that strategies, actions and policies employed for a specific purpose create new unanticipated problems (the rise of bin Laden and Sadaam Hussein). Catastrophic blowbacks have already been experienced to certain extent. From a psychological perspective, much blowback is predictable and preventable. Taking the perspective of the other, empathy, following consequences through time, avoiding humiliation, addressing suffering, despair, poverty, culture, and designing win-win strategies, using language, policies and interventions that give hope and reduce tension go a long way in reducing violence.

There is a belief that if others are afraid of our power they will submit to our demands and we will be safer. This works under specific conditions, but not others, and is risky with weapons of mass destruction. It is a psychological fact that people are most dangerous when they are afraid, even more than when they are angry. We, too, are more dangerous when we are afraid. Also, keeping in mind that envy and humiliation are highly associated with violence and the breakdown of deterrence, strategies should be designed to reduce fear and provide assurances, US unilateralism, in its disregard of global community is causing a range of problematic emotional reactions around the world, including resentment, fear, hatred, anxiety, terror, dread, envy, humiliation, intimidation, anger, rage, insult, and a healthy desire for a respectful responsiveness which, if not met will naturally drive others, in desperation, towards a desire for revenge. This endangers US citizens.

Policies, strategies, and language organized around one's own security needs and sense of rightness with no consciousness about how these are experienced and received by other actors. Making incorrect assumptions about the psychology of the other, i.e., assuming deterrence will work, imposing demands and ultimata, when defiance to greater power is valued in a culture.

Terrorism is a form of asymmetrical warfare. Arms proliferation is a response to asymmetry. Power imbalances are unstable in the long term. Domination, oppression, humiliation, and suffering provoke the desire to even the scales as we see in universal myths like David and Goliath. As 9/11 shows, there is no amount of power that cannot be turned against any target.

Psychological techniques induce us to accept the absurd as rational. The use of an exaggerated, distorted image of the enemy, disinformation, misinformation, and censorship, play on fear and use fear to justify foreign and domestic policy. This keeps us ignorant and precludes balanced, complex thinking about less dangerous strategies. Flawed concepts and dismissals such as the need to maintain a "credible threat", "the only language they understand is force", and deterrence theory mystify us into believing that these are proven concepts that work all the time. False beliefs such as there are no effective alternatives to military solutions ("we have no choice, they will attack us if we are perceived as weak, we must show resolve, etc.") divert us from enlightened action.

"Conscious Politics" comprises many concepts such as "political wisdom" or "political maturity" that labels policies transcending particular interests, dualistic thinking, and consider optimal, win-win strategies with long-term benefit.

In the world of today, in order to find balanced response to terrorism different responses are sought. The prevailing ones are military, legal, and peacemaking models of response.

The current military model of response to international violence and terrorism endorses a theory the current Bush Administration calls pre-emption - attack the enemy because they might attack us. It believes that unilateralism (acting individually without the support of other

nations) is often necessary. A military model believes that power, a large weapons arsenal, and a willingness to use military might are deterrents to violence. It defines an enemy and believes the enemy must be eradicated.

The only responsible legal response to the attacks is the strengthening, differentiation, institutionalization and enforcement of international law (Borradori G., 2004). A law enforcement model of response to international violence and terrorism endorses a theory of international cooperation. It supports entities like the United Nations and the work of international inspectors. A law enforcement model is based upon the rule of law as the guiding principle in interactions among nations, and focuses on controlling and minimizing criminal activity.

A peacemaking model of response to international violence and terrorism endorses the belief that reconciliation between leaders and nations is possible. It emphasizes the importance of international standards for human rights and seeks to prevent the root causes of terrorism. It calls for a reduction in the trading of weapons. It believes rehabilitation of the enemy is possible.

If resentment remains to be in the core of understanding terrorism, one way or the other (as “root” or as “fruit”), it appears that any sustainable strategy to deal with terrorism in XXI century has to start with the reconstruction of legitimacy both through the re-establishment of rule of law and through more inclusive ideologies that offer an alternative to extremism. Any actions therefore taken to deal with terrorism have to be undertaken within the framework of international law and have to be aimed at countering the ideology of ‘fear and hatred’ with a genuine effort to win ‘hearts and minds’. Such efforts must be made as acts of “conscious politics” created on the basis of political wisdom” or “political maturity” that labels policies transcending particular interests, dualistic thinking, and consider optimal, win-win strategies with long-term benefit.

BILIOGRAPHY

- (1) ANSELL-PEARSON, K. (1996), *Nietzsche contra Rousseau: A Study of Nietzsche's Moral and Political Thought*, USA, Cambridge University Press.
- (2) AUDARD, C. (2002), "Rawls in France", *European Journal of Political Theory*, Vol. 1 (2), pp. 215-27.
- (3) BECK, U. (2002), "The Terrorist Threat: World Risk Society Revisited", *Theory, Culture & Society*, Vol. 19 (4), pp. 39-55.
- (4) BLACK, D. (1998), *The Social Structure of Right and Wrong*, Orlando, Academic Press.
- (5) BORRADORI G. (2004), *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jurgen Habermas and Jacques Derrida*, Chicago, University of Chicago Press.
- (6) COHEN, R. (1996), "Cultural Aspects of International Mediation" in: *Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*, Bercovitch, J. (ed.), Boulder, Lynne Rienner Publishers, pp. 107-25.
- (7) DEFLEM, M. (1997), "The Globalization of Heartland Terror: Reflections on the Oklahoma City Bombing", *The Critical Criminologist*, Fall, p. 5.
- (8) ETZIONI, A. (2002), "Implications of the American Anti Terrorism Coalition for Global Architectures", *European Journal of Political Theory* Vol. 1 (1), pp. 9-30.
- (9) FISHER R. (1996), "Generate Fresh Ideas" in *Beyond Machiavelli: Tools for Coping with Conflict*, USA, Penguin.
- (10) GIBBS, J. P. (1989), "Conceptualization of Terrorism", *American Sociological Review* Vol. 54 (3), pp. 329-40.
- (11) HOPMANN, T. P. (November 1995), "Two Paradigms of Negotiation: Bargaining and Problem Solving", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 542, pp. 24-47.
- (12) KALDOR, M. (2006), "Terrorism", *United Nations Foundation*, Washington
(www.un-globalsecurity.org/pdf/Kaldor_paper_terrorism.pdf).

- (13) KAPLAN, R. D. (March 2002), "The World in 2005", *Atlantic Monthly*, Vol. 289 (3) (www.theatlantic.com/doc/200203/kaplan).
- (14) KRESSEL, N. J. (2002), *Mass Hate: The Global Rise of Genocide and Terror*, New York, Perseus Books Group/ Westview Press.
- (15) PARSONS, T. (1978), *Action Theory and the Human Condition*, New York, Free Press.
- (16) PERLMAN D. (2006), "Metaforce: New Ways to End Terrorism", *The Shalom Center* (www.shalomctr.org/node/102).
- (17) POPPER, K. (1995), *Open Society And It's Enemies Volume II*, London, Routledge.
- (18) WEBB, G. R. (2002), "Sociology, Disasters, and Terrorism: Understanding Threats of the New Millennium", *Sociological Focus*, Vol. 35 (1), University of Cincinnati, pp. 87-95.

REVOLT I TERORIZAM : KORENI I PLODOVI

U kontekstu napora da se, u odgovoru na terorističke napade i strah od terorizma, formira odgovarajuća međunarodna i nacionalna politika, u tekstu su razmatrani različiti koncepti revolta pojmovno određenog kroz široki dijapazon osećanja koja uključuju mržnju ogorčenost, antipatiju, nesviđanje itd. Naime, bez obzira na neslaganje među teoretičarima ali i među onima koji politički odlučuju, a koje postoji u savremenom diskursu u pogledu pozicioniranja u vremenu spram terorizma (da li je terorizam posledica ili je terorizam uzrok), revolt se tipično navodi kao koncept ključan za razumevanje terorizma. Putem skiciranja nekih različitih pristupa određenju koncepta revolta, autorka nastoji da ukaže na to da je multidisciplinarni pristup u izučavanju ove pojave neophodan za kreiranje efikasne i održive antiterorističke politike.

KLJUČNE REČI: terorizam / revolt / društveni odnosi / politika

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 93-106

Originalni naučni rad
UDK: 343.575

TRGOVINA DROGOM

Zlatko Nikoli

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Trgovina drogom je pošast i stvarnost savremenog sveta, zbog globalnog karaktera i beskrupuloznosti na koji se ona razvija i širi na svim meridijanima. Otuda, nema savremene kulture koja nema problema sa trgovcima drogom i svim onim što ovaj fenomen izaziva.

Za razumevanje problema, osim posledica, nužna je bila kratka analiza fenomena organizovanog kriminaliteta, uslova i načina njegovog upornog opstajanja, samo tržište, odnosno "korisnici usluga" narko dilera, pojmovno razgraničenje fenomena, razloga za postojanje takve potrebe određenog broja ljudi i farmakološka svojstva psihoaktivnih supstanci.

Društvena reakcija i doktrinarni pristupi u suzbijanju pojave, dosadašnja istraživanja, mogućnosti suzbijanja, te interakcija trgovaca i tržišta takođe su predmet analize, uz zaključak da zbog količine "prljavog novca" sa narko tržišta nema stvarne želje niti stvarnih mogućnosti da se pojava suzbije ili bar redukuje. "Viši ciljevi" određenih službi i država deplasiraju nastojanja njihovih javno proklamovanih nastojanja i njihovih društvenih službi i, najčešće, drugih država.

KLJUČNE REČI: trgovina drogom / psihoaktivne supstance / organizovani kriminalitet / narkomani / društvena reakcija / okruženje / doktrinarni pristupi

A) UVOD

Trgovina drogom na svim meridijanima zemlje predstavlja jedan od glavnih vidova aktivnosti organizovanog kriminaliteta, pored trgovine oružjem, prostitucije, šverca duvana, trgovine ljudskim bićima i njihovim organima i drugo. Sve ove aktivnosti su, inače, zabranjene pozitivnim zakonodavstvom svih savremenih zemalja i zbog toga, kao potreba određenog broja ljudi, sa određenom cenom na ilegalnom tržištu. Ilegalno tržište pak uvek kontrolišu ilegalne organizacije i institucije, a one, sa druge strane, ne bi mogle da postoje i funkcionišu bez saradnje i direktne pomoći legalnih institucija, odnosno pojedinaca u njima. Ilegalne organizacije i sistemi, bilo da su to po nazivima "Mafija", "Trijade", "Kamora", "revolucionarne organizacije" ili slično uvek funkcionišu po istim zakonitostima: snabdevaju tržište zabranjenim artiklima u nekom delu sveta, a od tog novca deo usmeravaju ka korumpiranju službenika formalnog sistema, od policijskog pozornika do premijera neke države. Tako se krug zatvara, jer sve države javno vode borbu protiv organizovanog kriminaliteta, a prećutno tolerišu dodatno finansiranje nekih svojih službi i lobije u aktivnostima koje ne bi mogle da prođu legalnu parlamentarnu proceduru. Trgovina drogom u tom lancu ilegalnih aktivnosti predstavlja najmarkantniji vid ilegalnih aktivnosti organizovanog kriminaliteta, bez obzira na ime organizacije, jer su one u eri globalizacije legalnog biznisa nekoliko koraka ispred tog biznisa i predstavljaju transnacionalni kartel. Tržište narko trgovaca, odnosno potrošači narkotika različitog sastava i farmakoloških svojstava su određene osobe sa određenim drugačijim potrebama i, stoga, neposredno vezani i zavisni od snabdevača, tj. narko dilera i njihove organizacije.

B) NARKOMANIJA I NARKOMANI

Narkomanija je, inače, pojam koji je bio prihvaćen u stručnoj literaturi, ali i od Svetske zdravstvene organizacije, sve do poslednje Desete univerzalne klasifikacije bolesti¹, iako je kod nekih autora bilo rezerve i nesaglasnosti sa

¹ Deseta međunarodna klasifikacija bolesti (I.C.D-10) doneta je 1992. godine, a kod nas je dobila zakonsku snagu od 1997. godine.

takvim određenjem. Dosadašnje određenje pojma droga je zamenjeno pojmom psihoaktivne supstance i u sebi sadrži sve takve supstance: prirodne i sintetičke narkotike, alkohol i medikamente sa takvim svojstvima. Takođe je poslednjom univerzalnom klasifikacijom zamenjen i pojam "bolesti zavisnosti", pa je zavisnost uopšte definisana kao poremećaj ličnosti. Ovim pojmom (narkomanija) se inače obuhvataju svi uživaoci opojnih sredstava ili droga (raznih stepena zavisnosti), ako ih uzimaju u nemedicinske svrhe. Zbog toga, uzimanje psihoaktivnih supstanci ili narkomanija predstavlja oblik devijantnog ponašanja pojedinca, a ne bolest u medicinskom smislu, pa samim tim, ne podrazumeva ni potrebu lečenja od strane lekara, osim somatskih oboljenja koja su nastala kao posledica dugotrajne intoksikacije organizma. Drugim rečima, doktrina davanja medikamentozne sedativne terapije sa sintetičkim analgeticima (nakon izlaska narkomana iz apstinencijalne krize) predstavlja samo supstituciju jedne droge drugom, što se u praksi primene metadona i sličnih preparata pokazalo posebno vidljivim, jer su apstinencijalne krize (nakon prestanka njihovog uzimanja) po ispoljavanju slične i čak teže od klasičnih narkomanskih kriza.

Psihijatrijski tretman, međutim, uključujući i medikamentoznu terapiju je potreban za jedan manji broj apstinenata od droge (prinudnih ili dobrovoljnih), koji nakon prestanka uzimanja droge pokazuju određene oblike duševne poremećenosti, što se ranije nije manifestovalo sve do apstinencije zbog prikrivenosti drogom. Takve simptome pokazuju i uživaoci LSD₂₅ i još nekih droga, kojih je, doduše, zbog njihovih osobenosti i posledica na uživaocima sve manje u upotrebi.

Inače, prema razlozima koji uživaocima navode na uživanje droge, narkomani se u socijalnoj patologiji i psihijatriji klasifikuju u tri grupe i to: 1. na one kojima lekari daju takva sredstva zbog stalnih jakih bolova; 2. na one koji su u toku lečenja od nekog oboljenja dobijali takva sredstva za umirenje bolova, ali su (postavši zavisni) nastavili sa njihovim uzimanjem i posle izlečenja od bolesti i 3. primitivni toksikomani, koji drogu uzimaju samo zbog efekata koje ona izaziva.

Po drugoj klasifikaciji koja je prihvaćenija i prihvatljivija od prve, narkomani se prema razlozima za uzimanje droge klasifikuju na: 1. one koji su zbog bolesti dobijali drogu i potom nastavili sa uzimanjem i nakon bolesti; 2. na prikrivene narkomane, odnosno, medicinsko osoblje, posebno

kod lekara i farmaceuta kojima je droga pristupačna i koji zbog toga ne dolaze u sukob sa sredinom jer: a) ne moraju da nabavljaju ilegalno, što iziskuje rizik i značajna novčana sredstva; b) njihove doze su standardne po jačini i kvalitetu i c) drogu stručno uzimaju i koriste čist pribor i igle; 3. na narkomaniju omladine koja se poslednjih decenija sve više širi.

Bez obzira na razlog uzimanja droge, dejstvo droge na nervni sistem je uvek prisutno i narkotici se po tome mogu podeliti na tri opšte kategorije: na depresore centralnog nervnog sistema, na stimulanse i halucinogene.

U depresore spadaju: 1. opijajuća sredstva ili derivati opijuma, od kojih su glavni narkotici u upotrebi heroin i morfijum; 2. sintetički analgetici ili sredstva za ublažavanje bola u koje spadaju metadon, heptanon i slično i 3. hipnotici i sedativi, u koje spadaju meproamat, mogadon, tavor i drugo.

Stimulanse čine: 1. derivata lista koke, posebno kokain; 2. anfetamin i 3. artane.

Halucinogeni su: 1. LSD₂₅, 2. meskalin i 3. hašiš i marihuana².

Prema dejstvu, opšti efekat depresora je izazivanje osećanja klonulosti, smanjenja povećane tenzije i osećanje oslobađanja od briga. Karakteristika ovih efekata je što ih opijajuća sredstva izazivaju bez pratećih pojava kao što su mentalne konfuzije i poremećaj muskulaturne koordinacije, kako je, na primer, kod opijanja alkoholom. Depresori dakle "smiruju" osobu koja ih uzima, a stimulanse je „podstiču“.

Nasuprot depresorima, pod uticajem stimulanse (kokaina i drugih) uživatelj droge doživljava kombinovano fizičko i emocionalno aktiviranje i oseća se jačim, življim i "bolje naštimovanim". Tako, zapravo, licu koje pati od preterane razdražljivosti, prekomerne tenzije i briga depre-

² Kecmanović, D.: Psihijatrija, Medicinska knjiga, Beograd - Zagreb, 1986. str. 726-739. Marihuana se inače u nekim zemljama zagovara kao laka droga i ima tretman kao poželjan sedativ za određene vrste bolesti (multipla skleroza i druge). Međutim, sva istraživanja i iskustvena zapažanja praktičara ukazuju na to da ova droga predstavlja samo uvod u konzumiranje tzv. teške droge i da su posledice (akutne i hronične) veoma teške kod korisnika. Otuda je samo iluzija da marihuana ("domaćica" ili "albanka") mogu biti bezopasni hir mladih, jer, zaboga, oni moraju da imaju po neki hir.

sori privremeno zamagljuje njegovu moć za osećanjem, jer je ono što je osećao bilo (većim delom) neprijatno za njega, a pod uticajem droge on se oseća lagodnije i bolje, jer oseća manje. Međutim, licu koje se hronično oseća utučenim i nemoćnim da prikupi snagu i volju da se bori sa svojim problemima, stimulansi stvaraju privremeno osećanje moći i jačeg reaktiviteta, te se oseća bolje zato što oseća više.

Sve droge, međutim, izazivaju pojavu tolerančnosti organizma na njihovo uzimanje, odnosno, smanjenje njihovih efekata koje izazivaju i to uporedo sa produženjem i povećanjem njihove upotrebe, pa ista doza više nije dovoljna i stalno se povećava. Osim tolerančnosti upotreba droga izaziva i naviknutost organizma, odnosno emocionalnu i psihološku zavisnost narkomana od droge, ali i fizičku zavisnost ili potrebu tela za nastavljanjem uzimanja droge. Tako, na kraju, od početne motivacije da se uzimanjem droge postignu određeni efekti koji su uvek individualni, u kasnijoj fazi osnovni motiv uzimanja droge je strah od teškoća apstinencijalne krize. Droga za narkomana, drugim rečima, nije više izvor zadovoljstva, već je jedino sredstvo da se izbegne apstinencijalna kriza. Zavisnost je tada potpuna i narkoman sve svoje mogućnosti i ceo svoj život podređuje toj potrebi.

Apstinencijalni sindrom uživalaca droge pokazuje gotovo šematski šablon ponašanja, po kome poznavaoци problema mogu da zaključe o dužini, jačini i prirodi njegovog uživanja droge. Apstinencijalna kriza uživaoca morfijuma, na primer, nastaje posle osam sati od njegovog poslednjeg "fiksa", te on postaje nemiran i spava nemirno oko 12 sati. Posle 24 časa on počinje da suzi, zeva, povraća, kija, da se znoji i da se ježi, da se proteže, slinavi i dolazi do nekontrolisanog trzanja mišića i udova. Kada se apstinencija produži, tzv. "kriziranje na suvo", javlja se proliv i groznica, narkoman balavi i ubrzano diše uz neznatno povećanje krvnog pritiska i broja leukocita, te niz drugih simptoma u nastavku krize. Vrhunac je obično oko 48 do 72 sata od "poslednjeg fiksa", tako da je potrebno pet do 10 dana da ovi simptomi iščeznu, uz moguće neznatnije karakteristike apstiniranja koje traju nekoliko meseci.

Heroinska kriza je slična morfinskoj, mada je ubrzanija i intenzivnija. U praksi rada sa narkomanima, međutim, već su se ustalile određene šeme terapije, kojima se narkomanu pomaže da lakše izađe iz krize, ali je metadon zbog negativnih efekata u toj praksi izbačen i kod nas, bar

prema poslednjoj Jedinstvenoj jugoslovenskoj doktrini u vreme zajedničke države. Neslaganje psihijatara o tome još traju kod nas i u svetu, te će se "doktrine" verovatno još menjati.

V) DRUŠTVENA REAKCIJA NA NARKOMANIJU

Društvena reakcija na ovaj oblik devijacija je različita u različitim sredinama i kulturama. Međutim, zbog sve većih problema koje izaziva širenje droge i narkomanija među mladima, u skoro svim društvenim zajednicama su se prema narkomaniji izdiferencirali određeni pristupi i to čak i u zemljama i kulturama gde je narkomanija imala religiozan i ritualni karakter, jer je izašla iz tih tradicionalnih okvira. U tim različitim pristupima dominiraju uglavnom moralistički, medicinski, sociološki i psihosocijalni aspekti prilaza problemu, mada je u praksi najčešća kombinacija svih ovih aspekata.

Razlozi za alarmiranje društvene javnosti leže u samoj suštini narkomanije kao devijacije, kako smo je napred opisali, ali i u sve izraženijem povezivanju narkomanije sa kriminalitetom uopšte. Kriminalitet povezan sa narkomanijom u praksi se pojavljuje dvojako i to u kriminalnom ispoljavanju uživaoca narkotika, kao posledica društvene kontrole njihovog prometa, teškog dolaženja do droge i visoke cene na ilegalnom tržištu. To iziskuje stalne izvore novca koji oni nemaju, pa narkomani moraju da se bave preprodajom droge i drugim kriminalnim radnjama. S druge strane, kriminalitet narkomana je povezan i sa organizovanim kriminalnim organizacijama koje drže monopol u ilegalnom snabdevanju "tržišta", a narkomane koriste i kao preprodavce droge, čime ih stavljaju pod svoju kontrolu i pravila ponašanja karakteristična za funkcionisanje organizovanog kriminaliteta.

Ova dvojnost u kriminalnom ispoljavanju narkomana u društvenim zajednicama izaziva dileme i nedoslednosti u praktičnom pristupu i tretiranju narkomana. Naime, medicinski pristup, koji je i kod nas dominantan, narkomane tretira kao bolesnike koji i kada krađu ili pljačkaju apoteke i druge radnje, falsifikuju recepte, prostituišu se i slično, to čine zato što su bolesni, a ne zato što su kriminalci, te da su, zapravo, kriminalcima postali tek nakon zavisnosti od droge. Takav pristup implicira shvatanje da je društvena reakcija i, shodno tome, društvena kontrola prometa narkoti-

ka putem zakona, sama izazvala pojavu te vrste kriminaliteta, što je u osnovi tačno. S druge strane, međutim, lekari se slažu sa tim da je širenje kruga uživaoca droga, posebno među mladima, stvarni društveni problem zbog posledica koje narkomanija izaziva. Zbog toga nastojanja u okviru ovog pristupa idu za tim da se na problem reaguje preventivno, kroz zdravstveno-socijalno prosvetavanje i "lečenje" zavisnika, bilo da je ono dobrovoljno ili da je zbog počinjenog prestupa izrečena sudska mera obaveznog lečenja u zdravstvenoj ustanovi, odnosno čuvanje i lečenje. Međutim, efekti takvog delovanja očigledno nisu zadovoljavajući, budući da se pojava narkomanije i narkomanskog kriminaliteta sve više širi. Zbog toga se traže drugi pristupi, pa i kroz naučna istraživanja.

Ranija jugoslovenska praksa sa "lečenjem" narkomana se pokazala potpuno neuspešnom, jer je od početka šezdesetih godina, kada je započeto tzv. "lečenje" oko pedesetak narkomana brojka dospela do više hiljada. Kada se na broj registrovanih narkomana doda i tzv. tamna brojka, jer se u praksi broj registrovanih narkomana množi sa pet, onda je slika verovatno mnogo jasnija. Nažalost, problem je usložila i pojava HIV-a i virusni Hepatit C, što je dodatno otežalo položaj ovih zavisnika u socijalnoj sredini.

G) DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA PROBLEMA NARKOMANIJE

Najveći broj istraživanja kod nas i u svetu³ usmerena su na istraživanje uticaja socijalnih faktora na pojavu, pošto su skoro sva psihološka istraživanja pokazala da kod narkomana ne postoje posebne psihološke karakteristike na osnovu kojih bi se predvidelo njihovo moguće uzimanje droge.

Sociološka istraživanja su uzroke tih egzistencijalnih protivurečnosti utvrdila u društvenom položaju mladih, a u uslovima produženog neučestvovanja u procesu rada i odlučivanja (školovanje i nezaposlenost), što predstavlja osujećenje i ometanje prirodnih potreba čoveka

³ Vidi, Rezak, T.: Kontrakultura, Naprijed, Zagreb, 1978; Popović, V, Fridman, V.: Sociološki aspekti narkomanije, "Medicinar", br. 1-2, Zagreb, 1962.; Petrović, M. i drugi: Droga i mladi, Privredna štampa, Beograd, 1980.; Despotović, A.; Stojiljković, S. i drugi: Covek i droga, Institut za alkoholizam i narkomaniju, Beograd, 1971.

u društvenoj strukturi za pripadnošću i prevazilaženje pasivnosti svoje egzistencije, odnosno, ometenost da se pojedinac ispolji kao ličnost kroz stvaralački akt. Destruktivno ispoljavanje u vidu narkomanije je zato samo drugi odgovor na to osujećenje u lepezi ispoljavanja od devijantnog do kriminalnog ponašanja.

Prelazak od devijantnog u kriminalno ispoljavanje jednog narkomana je inače latentan, zbog posledica delovanja društvene kontrole nad prometom droge u društvenoj strukturi. To sa svoje strane navodi sve društvene zajednice da reaguju na ovu pojavu represivno, kroz pooštrevanje kontrole preko svojih institucija. Time se, s druge strane, povećava cena droge kao "robe" na ilegalnom tržištu, koje zbog toga deluje kao organizovani kriminalitet u svetu, a i u našim uslovima je to sve više i po svim pravilima obezbeđivanja i zaštite tržišta, marketinga i drugih karakteristika uspešnog biznisa. Zato argument zagovornika medicinskog pristupa, da droga po farmakološkim svojstvima nije direktan izvor devijantnog i delinkventnog ponašanja, nije relevantan za samu pojavu, pogotovo što su neka istraživanja već utvrdila da su narkomani i pre uzimanja droge ispoljavali devijanta do kriminalnog ponašanja.

Neka istraživanja, naime, koja su vršena u zemljama gde je problem narkomanije i kriminaliteta izrazitiji, pokazala su da je pretpostavka o tome da je narkomanska zavisnost uzrok kriminalitetu samo delimično tačna, te da je najveći broj narkomana koji su počinili prestup ispoljavalo kriminalno ponašanje i pre početka uzimanja droge⁴. Sledstveno tome, otpale su dileme koje izazivaju moralna osećanja da fizički i mentalno bolesne ne treba kažnjavati, te da je pogodnije kriminalce narkomane prvenstveno tretirati kao kriminalce, a kao bolesnike (više ili manje) samo uzgredno.

⁴ Na zahtev Kongresa SAD-a izvršeno je jedno istraživanje 1956. godine, sa namerom da se utvrdi da li bi narkomani kriminalci bili kriminalci i kada ne bi bili zavisnici od narkotika. Istraživanje je pokazalo da je kod najvećeg broja ispitanika narkomana kriminalaca kriminalni dosije već bio zapažen i pre njihovog prvog kontakta sa drogom. Otuda je i sledio zaključak i preporuka zakonodavcu da ih prvenstveno treba tretirati kao kriminalce i tek uzgred kao bolesnike. Prema: Korn, R. McCorkle, L.: *Criminology and Penology*, New York - London, 1964, str. 224.

Naše istraživanje takođe potvrđuje ovu karakteristiku narkomana. To potvrđuje i jedno ranije istraživanje J. Špadijer Džinić⁵, ali i nekoliko drugih. Naime, analogno istraživanju za potrebe Kongresa u SAD-u, izvršili smo istraživanje kriminalne narkomanske populacije u našoj republici, kojima je bila izricana mera bezbednosti obaveznog čuvanja i lečenja u zdravstvenoj ustanovi, u vremenskom periodu od 1972. godine do kraja 1988. godine. Tim istraživanjem je, zapravo, obuhvaćena cela ta populacija u periodu od 15 godina. Rezultati istraživanja su pokazali da je u kriminalnim dosijeima ovih prestupnika zabeleženo da je njih 65,68% već ispoljavalo delinkventno i kriminalno ponašanja i pre dolaska u kontakt sa drogom, pri čemu je kao podatak uzimana njihova izjava u prijemnom odeljenju KPD-a bolnica i policijska beleška u kriminalnom dosijeu. Svega 34,32% krivična dela je vršilo tek nakon što su postali zavisnici. Međutim, u tom procentu od 34,32% uvršteno je i 20,69% narkomana ženskog pola, što je, kada se ima u vidu procenat učešća i učestalosti žena u kriminalitet, odnosno, disproporcija procenta muškog i ženskog pola među kriminalcima, jasan pokazatelj. Otuda i naše zalaganje da se kriminalci narkomani ne tretiraju kao bolesnici, jer oni to nisu, što zahteva izmenu postojećih odrednica u KZ-u Srbije⁶. Destruktivno ispoljavanje istraživane populacije, prema kaznenoj evidenciji koju vodi policija, započelo je po klasičnoj šemi: devijacije - bežanje od kuće, iz škole, skitničenje i slično; delinkvencija - prekršajne i krivične prijave zbog raznih delikata i, najzad, kriminalitet u različitim vidovima ispoljavanja - krađe, tuče, remećenje javnog reda i mira, razbojništva, prostitucija i slično. Tek nakon višegodišnje kriminalne karijere oni usput dolaze u kontakt sa drogom i vremenom postaju zavisnici, a njihova kriminalna karijera dobija nešto izmenjeniji oblik ispoljavanja.

Očigledno je, međutim, da problem narkomanije ne možemo izdvojiti iz konteksta destruktivnog ispoljavanja ličnosti, u lepezi ispoljavanja od devijantnog do kriminalnog, jer je uzrok destruktivnosti pojedinca u

⁵ Vidi, Petrović, M. i drugi: Droga i mladi, Privredna štampa, Beograd, 1980.

⁶ Nažalost, ni najnoviji KZ Srbije ("Sl. glasnik RS" br. 85/05 i 88/05) nije promenio stare odrednice o "narkomanima i alkoholičarima", pa smo mi i nadalje jedna od retkih zemalja koja ovu vrstu prestupnika tretira kao bolesnike i prisiljava sudije da izriču mere obaveznog lečenja za nešto što uopšte nije bolest. Ujedno, Univerzalna međunarodna klasifikacija bolesti važi i kod nas, a u njoj bolesti zavisnosti ne postoje.

društvenoj strukturi posledica funkcije društvene strukture, koja se kao osnovni izvor socijalizacije ličnosti odražava na sam proces socijalizacije, kao determinanta tog procesa. Droga je, prema tome, samo specifičnost koja kao dodatni faktor karakteriše to ispoljavanje.

D) MOGU NOSTI I NA IN SUZBIJANJA POJAVE

Ni jedan do sada poznati način suzbijanja pojave nije dao zadovoljavajuće rezultate, jer je na takve efekte uticalo niz faktora od kojih ćemo navesti samo najznačajnije.

1. Socijalno-psihološke karakteristike zavisnika omogućavaju manipulisanje narko dilerima sa tom grupom ljudi, jer je volja zavisnika razorena, iako svi oni znaju od samog početka kuda ta zavisnost vodi. Međutim, znanje o nečemu i osećanje ne idu zajedno, jer se ljudi uvek ponašaju onako kako osećaju, a ne onako kako znaju da bi trebalo. Kada se tome doda da je svaki porok zapravo linija manjeg otpora prema nečemu, odnosno prema nekom problemu - subjektivnom ili objektivnom, onda je jasno da svi naponi formalne socijalne kontrole, kao linija težeg otpora, imaju manje šansi za uspeh. Otuda je broj "izlečenih" zavisnika zanemarljivo mali i skoro da ne postoji, imajući u vidu skoro siguran recidiv.

2. Globalizacija načina života zapadnog tipa, odnosno, razvoj i širenje tzv. potrošačkog društva, povećava broj ljudi sa problemima u životu: povećanje broja socijalno nezbrinutih i nesigurnih, frustriranih i neurotičnih, nedostatak socijalno kontrolisanog i organizovanog staranja o deci (obdaništa, pionirske i omladinske organizacije i slično). Taj potencijalni i latentni "materijal" za obradu od strane narko marketinga je zapravo i ciljna grupa njihove "obrade tržišta" što oni i čine: kontrolišu okruženje osnovnih i srednjih škola prateći tzv. problem decu, organizuju i kontrolišu zabavu mladih (kafići, kladionice, diskoteke) i nameću svoj kulturološki vrednosni sistem.

3. Potreba za nekontrolisanim novcem i nekontrolisanim akcijama određenih vladinih agencija i službi u svim zemljama može da se zadovolji jedino uz korišćenje kriminalaca, a kriminalci to nikada ne rade iz altruizma. Tako moćnici omogućavaju navodno kontrolisani promet samo "određene" količine narkotika i za to dobijaju svoj deo ili "Reket", a kri-

minalci svoj. Budući da će, kao nužnost, ovakve službe i nadalje ili uvek imati potrebu za nekontrolisanim fondovima, to i pitanje suzbijanja trgovine drogom više ostaje u nadležnost i sposobnost parlamenata tamo gde ih ima, budući da bi oni trebali da budu najveća formalna socijalna kontrola.

4. Geografski položaj jedne zemlje uslovljava postojanje ili nepostojanje puteva droge, a njen politički sistem, odnosno stepen formalne socijalne kontrole, omogućava manju ili veću cenu tog "artikla". Prema tome, pravac kretanja trgovaca drogom zavisi od lokacije proizvođača i lokacije potrošača. Kako je naš geografski položaj takav kakav jeste, većina puteva i deo destinacije vodi preko našeg prostora. Kada se tome doda i vojno-političko okruženje: NATO trupe u BiH, Kosmetu i Makedoniji, onda je sadašnje i buduće stanje kretanja trgovine drogom na ovim prostorima izvesno.

Naše istraživanje ovog fenomena, prema tome, unapred ima limitirani domet u empirijskom delu i, stoga, osnovni postulati moraju ostati na teorijskom promišljanju o samoj trgovini drogom, a na osnovu empirijskog i teorijskog sagledavanja uzroka ove pojave, psihosocijalnih osobenosti korisnika "usluga" i javnom mnjenju profesionalnih struktura na suzbijanju trgovine drogom: policije, tužioca, sudija i zatvorskih službenika.

) TRGOVCI I INTERAKCIJA SA OKRUŽENJEM

Trgovci drogom su najprilagodljiviji poslenici u trgovini uopšte, jer njih ne obavezuje i ne vezuje ništa što je obavezno za legalnu trgovinu u nekom drugom vidu trgovine: odobrenja, standardi, inspekcije, poreske obaveze i slično. Njihova jedina prepreka su konkurentska uplitanja drugih "trgovaca" i poskupljenje usluga od strane legalnih organa, zaduženih za njihovu kontrolu i progon. Sve drugo im ide na ruku: sve veća otuđenost u razvijenom svetu, moderne saobraćajnice za povećanje mobilnosti potrošača i "trgovaca", tranzicije određenih sistema i društava i stresovi velikog broja ljudi u određenim socijalnim slojevima, anomija koja prati tranzicije i razvijeni svet, te, konačno, dobar i agresivan marketing narko trgovaca. Jednom rečju, savremeni razvoj i tendencije tog razvoja ka globalizaciji, otvorena ili prikrivena sukobljavanja moćnika za kontrolom nad određenim prirodnim resursima, kao

što su nafta i rude, omogućava prednost narko trgovaca nad legalnim organima za suzbijanje i kontrolu te počasti koja se tako javno definiše. Međutim, od javnog definisanja i deklarisanja za suzbijanje nečega, do stvarnog ponašanja postoji veliki jaz, jer uvek iskrсну neki "viši ciljevi" određenih država i njihovih službi. Tako je i to licemerje službenih organa skoro svih savremenih zemalja dobar saradnik procvatu trgovine drogom, uz stalni porast broja korisnika. Otuda ne treba da nas čudi kako to da se sa razvojem sve savremenijih sredstava za praćenje i kontrolu svega i svačega (telefonske i INTERNET komunikacija, GPRS sistema praćenja i navigacije i sl.) trgovina drogom i broj korisnika samo uvećavala, a ne obrnuto.

Sva proizvođačka mesta opijata u svetu su inače dobro poznata (Kokain - Južna Amerika, Opijum i Heroin - Pakistan, Avganistan, Turska i dr, Marihuana - Albanija, Grčka, Južna Italija, sintetička droga - Holandija i druge zemlje Beneluksa), kao što su poznate i glavne ilegalne organizacije za njihovu distribuciju na svim kontinentima. Ako je pak preduslov da se neka pojava spreči saznanje službi za kontrolu ko, gde i kako to radi, onda je čudno da su rezultati suzbijanja ove pojave sve slabiji u odnosu na količinu distribuirane, odnosno, prodate "robe".

Kada je Balkan u celini u pitanju, a time i Srbija, dobro su poznate i rute i "vruća mesta" trgovine drogom. "Balkanska ruta" je, naime odavno poznata svim policijama, jer geografski položaj poluostrva, jednostavno, uslovljava prolaz tih puteva kroz ovo područje. Nije, dakle, put uslovljen brojem potrošača, jer ih je šezdesetih godina bilo veoma malo, već pravac između proizvođača opijuma (Pakistan, Avganistan) i destilatora (Turska) do potrošača (evropske zemlje). U poslednje vreme "Balkanska ruta" je poznata i po distribuciji Marihuane, jer je jedan od glavnih proizvođača balkanska zemlja, mada jedan krak te rute i za Heroin i za Marihuanu ne prolazi kroz Srbiju. Problem "Balkanske rute" se međutim usložio za sve policije regiona devedesetih godina prošlog veka, nastankom konflikata i razdruženjem, odnosno, secesijom bivših republika SFRJ, a posebno konfliktom na Kosovu i Metohiji i njenom amorfnom statusu. To posebno stoga što je Albanska mafija sa umnožavanjem međuetničkih problema postajala sve moćnija i organizovanija, ali i tolerisana od raznih specijalnih službi zemalja potrošača, odnosno, destinacija droge. Ti "viši ciljevi" su i ovom prilikom bili

glavni faktor jačanja Albanske mafije, jer ona to ne bi mogla za tako kratko vreme da postane bez te izdašne pomoći u toleranciji specijalnih službi određenih zemalja. Tako je sada Kosmet glavno skladište droge (Heroin i Marihuana) u Evropi, mada su primetne i tendencije proširenja asortimana sa Kokainom preko Kosmeta i Crne Gore.

Domaće kriminalne grupe i klanovi su na sreću ostale samo lokalni distributeri i nisu uspele da prerastu u organizaciju tipa Albanska ili Ruska mafija, od novostvorenih, ali ovi gangovi imaju svoje mesto u hijerarhiji ovih stranih kriminalnih organizacija. To, međutim, ne umanjuje opasnost same pojave i njen uticaj na povećanje broja korisnika i proširenje tržišta i asortimana droge. Njihov status je i ovde kao i status svih drugih gangova i organizacija u svetu, tako da je istraživanje njihove sprege sa drugim gangovima i službama države samo na nivou pretpostavki, jer oni ne bi ni bili u kategoriji organizovanog kriminaliteta da takve veze i odnosi ne postoje i da mogu, osim incidentno, da se otkriju. O njima se, prema tome, sudi samo preko ispoljavanja same pojave, pranju novca i povećavanju broja korisnika i broja snabdevača i prodavaca.

LITERATURA

- (1) KORRN, R., MCCORKLE, L. (1964): *Criminology and Penology*, New York - London, 1964.
- (2) KECMANOVIĆ, D. (1986): *Psihijatrija*, Medicinska knjiga, Beograd - Zagreb.
- (3) NIKOLIĆ, Z. (2000): *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd.
- (4) PETROVIĆ, M. i dr. (1980): *Droga i mladi*, Privredna štampa, Beograd.
- (5) WERNER, W., PETROVIĆ, B. (2004): *Balkanski putevi droge i Bosna i Hercegovina*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo.

DRUG TRAFFICKING

Drug trafficking is a great peril, but also a reality of a modern world, especially because of its global character and unscrupulous ways of development and spreading throughout the planet. Therefore, there isn't a single culture or society that does not have problems concerning this phenomenon and all of its effects and consequences.

For better understanding of this problem, beside its consequences, a brief analysis was necessary regarding organized crime, conditions and ways of its constant and stubborn survival, the drug market itself, conceptual delimitation of phenomenon, drug abusers and reasons for existence of such need, pharmacological characteristics of psychoactive substances.

Social reaction and usual doctrine in dealing with this problem, earlier researches, possibilities for eradication, and finally interaction between dealers and users are also a subject of this analysis, but with rather grim conclusion that the amount of „dirty money“ tied to drug trafficking denies any real intention or possibility to stop or at least decrease such criminal operation. „Higher goals“ of certain countries and agencies simply disregard their publicly proclaimed objectives and endeavors of other services and usually other countries willing to fight this problem.

KEY WORDS: drug trafficking / psychoactive substances / organized crime / drug users / social reaction / surrounding / doctrine in dealing

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 107-116

Originalni naučni rad
UDK: 316.37:177.1
316.62:342.7
37.06:364.63

ZA DOSTOJANSTVO NASTAVNIKA

Branislava Kneži
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Tekst koji sledi je pokušaj obraćanja pažnje na one koji su nepravедno postali predmet najrazličitijih oblika verbalnog, a ne retko i fizičkog nasilja. A to su nastavnici. Bespravno kršenje njihovog profesionalnog pa i ljudskog dostojanstva od poodavno pljušti na sve strane. Bojimo se da, kada, ne bez razloga strepimo za živote i prava đaka, zaboravljamo one (vaspitače, učitelje, nastavnike i profesore) koji su njih, pa i nas, bar opismenili.

KLJUČNE REČI: pravo na život / dostojanstvo / nastavnici / nasilje

Odgovoriti u naslovu zadatom problemu značilo bi uzvratiti dostojanstvu onih koji nude najbolji deo sebe svima. O onima, koji na silu prekraju njihov profesionalni zavičaj a koje pravo i pravda često mimoilazi, trebalo bi ozbiljnije da se pozabavi društvo i društvene nauke (pogotovo pravo, psihologija, pedagogija, sociologija i njima srodne discipline).

Pitanjima koja će uslediti, pokušaćemo da skrenemo pažnju struci i nauci da i ta vrsta nasilja postoji (ugrožavanje prava na život i ljudsko dostojanstvo nastavnika) i svakodnevno prati one koji to najmanje zaslužuju.

Pitajući se: Šta je život i s kojim pravom ga neko prikraćuje i oduzima pojedincu? O čemu je reč kada govorimo i radimo ono u šta ni sami ne verujemo? Da li kako i koliko se može biti čovek-čitaj sačuvati ljudskost u sebi? Da li živeti, još uvek, znači – biti - a ne samo biološki postojati? Kako pravo na život razlučiti od prava na dostojanstvo? na izvestan se način sučeljavamo sa propitivanjima i mogućim retoričkim odgovorima. Postoji li život bez pitanja i odgovori bez sumnji?

U skladu sa prirodnim pravom¹, pravo na život i pravo na ljudsko dostojanstvo² su bezuslovni i ne može se njima trgovati ni nagađati i ne mogu se odvajati a pogotovo ne suprotstavljati. Pravo na ljudski život dotiče i bilo koje misleće stvorenje.

Da li smo se toliko srodili s nasiljem i gotovo svakodnevnim ubistvima da je život toliko pojeftinio pa neretko i pred najtežim zločinima zatvaramo društvene, naučne i ljudske "oči", kao da se to dešava nekom drugom ili kao da će nam neko drugi razrešiti naše zapretane probleme?

Najlakše se sakriti u mrak iza nerazumevanja suštinskih problema života i ljudskih prava i bezupitno prihvatiti zardale vrednosti umišljenih moćnika s početka trećeg milenijuma ili tražiti utočište u drogama, alkoholu, TV sapunicama, različitim prorocima i vidovnjacima. Ili po onoj već svima dobro znanoj Dostojevskog "Ako Bog ne postoji, sve je dopušteno".

¹ Ovde bi možda bilo zanimljivo polemisati sa samim terminom – prirodno pravo jer, nama koji nismo pravници, izgleda da je upotreba pojma – pravo - kao društvene tvorevine, jedino i moguća u tom kontekstu.

² Pravo na život i ljudsko dostojanstvo proklamovano je najvažnijim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i pravno zaštićeno krivičnim zakonodavstvima savremenih zemalja počev od Univerzalne deklaracije o pravima čoveka, Rezolucija Generalne skupštine UN br. 217 ADP, od 10.12.1948, zatim Ljudska prava, međunarodni dokumenti, Centar marketing, beograd, 1993 do Evropske konvencije o ljudskim pravima, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1996, međutim u savremenim uslovima ili bolje reći neuslovima često dolazi do ugrožavanja datih prava. U ovom tekstu – pravu na život i ljudskom dostojanstvu prišli smo sa aspekta šireg od krivično-pravnog. Pitamo se, zajedno sa čitaocem - šta je život bez dostojanstva ili dostojanstvo bez mogućnosti za dostojan život.

Gramzivost za novcem, kao merilom svih vrednosti i zaborav onoga po čemu jesmo (ljudi) narušava sistem vrednosti i ono što je najvrednije u čoveku.

Veliko je pitanje koliko bi i Miljanov u našem (ne)vremenu mogao za beležiti "primera čojstva i junaštva" odnosno ono što bi mi danas preveli kao ljudsko dostojanstvo. Koliko li je onih pravih dostojnika koje život, za inat nakaznosti vremena, nije pregazio, teško je reći.

Petnaestak proteklih godina, sa svim nedaćama i potresima, koji su razrovali naše društvo, kako u političkom i ekonomskom, tako i u moralnom pogledu ostavilo je duboke tragove i pečate u svim aspektima života. Često, čak i laici, raspravljaju o raspadanju i potpunom rasulu vrednosti, o razgrađenom ili rasturenom starom vrednosnom sistemu i novom kome se s razlogom nadamo!

Jovan Đorđević, koji se dugo profesionalno i naučno bavi, između, ostalog problemima moralnog vaspitanja, ukazuje da je, kod nas, u proteklom periodu došlo do "svojevrzne vrednosno-moralne praznine" pri čemu svakodnevni negativni primeri i ponašanja u vidu laži, korupcije, ubistava, podmićivanja, ucena i sl. porazno deluju na moral u društvu. A moralna kriza je naglašava autor: "stanje u društvu tokom koga veliki broj ljudi, iz jednog ili drugog razloga, gubi osećanje o tome šta je pravedno i što ih dovodi u zabunu da postupe na ispravan način. Kada ljudi ne znaju kojih vrednosti i načela treba da se pridržavaju, kada nisu sigurni kako da primene sopstvene moralne vrednosti i načela na načine življenja i na pojedine konkretne situacije, suočavamo se s krizom moralne prirode".³ Prisetimo se i određenje Maxa Webera da: "Dostojanstvo ličnosti zasigurno počiva na činjenici da za nju postoje vrijednosti prema kojima usmjerava svoj život"⁴ Reč je o najvišim životnim vrednostima koje određuju naše delovanje i daju smisao i značenje životu.

³ Đorđević, J. (1995), Društvena kriza, moralnost i škola, u : "*Moralnost i društvena kriza*", Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str.159-168.

⁴ Weber, M. (1989), *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb, Globus, str.26.

ŠTA JE DOSTOJANSTVO?

Prividna lakoća poimanja i još češća (zlo)upotreba pojma – dostojanstvo stvara lažan utisak da je tu sve jasno. Uprkos čestoj upotrebi pojam dostojanstvo i dalje poprima različita značenja i od brojnih primera - primer eutanazije je najbolji dokaz razilaženja u njegovom shvatanju.⁵

Rečnički gledano dostojanstvo je izvedeno iz latinskog izraza – dignitas i označava: dostojanstvo, dostojanstvenost, ugled. Za očekivati je da, bar, u svakodnevnoj upotrebi ima uvek pozitivno značenje, (uostalom kako i u tekstu stoji) ono nije bilo gde nego u nama samima.

To je nešto što, valjda, niko zdrav ne osporava jer je priraslo smislu i nameni ljudskog života.

Pravo na život utemeljen na čestitosti, uzdignutosti, otmenosti, kičmenosti, gospodstvu, džentlemenstvu, pravdoljubivošću, neustrašivošću, poštenju, ljudskošću, čašću, plemenitošću su čovekov početak i kraj. Najteže je naći sebe u sebi – spoznaj samog sebe zavapio je, niko drugi nego Sokrat, a bar je on bio oličenje moralnih vrлина: “mudrosti, skromnosti, trezvenosti, umerenosti, pravičnosti, hrabrosti, nesavitljivosti, zastupao je čvrstu zakonitost nasuprot tiranima, daleko je bio od gramzivosti i vlastoljublja”.⁶

Biti ono što jesi, a ne ono što misliš da jesi, ne treba ti više. Poštovati sebe i druge, susresti se sa sobom i drugima čini suštinu bitisanja. Čist obraz i mirna savest ne podnose valjanje u blatu, (ne)učtivu sebičnost i hladnu ravnodušnost ni zbog kakvog spoljašnjeg ukrasa i naduvanog bogatstva. Bleštavilo vanjske forme bez unutrašnjosti protivi se ljudskosti.

“Obraznost” ne trpi: snishodljivost, kukavičluk, poltronstvo, podaništvo, oholost, siledžijstvo i nasilništvo. A takva iskušenja su svakodnevna!

⁵ Za pristalice eutanazije skratiti život nekom, ko je usled bolesti ,izgubio svaki smisao i dostojanstvo je i pravno dozvoljeno dok za protivnike niko nema u ime ljudskog dostojanstva odlučivati o životu druge osobe. Primera različitog značenja i shvatanja dostojanstva i postupaka u ime istog dalo bi se, još, navesti (heroja-lažnih heroja, ratnih zločinaca ili podvižnika i sl.)

⁶ To su reči Hegela u: Platon (2004) *Odbrana Sokratova*, Beograd, Dereta, str.114.

Sve što se može reći za čoveka može biti deo dostojanstva a ono je kamen temeljac puta ka sebi tj. ostvarenje ljudskog u sebi. Ako u onome što čovek radi nema – njega - onda je to samo "šarena laža", igra sa samim sobom i nedostojno izigravanje višeg od onog što pojedinac jeste.

Doslednost u ponašanju omogućuje i svedoči o predviđanju bar onoga što je i što bi, metodologiji posvećeni, rekli verovatnog u prepoznavanju nekoga.

NASILJE NAD NASTAVNICIMA⁷

Nasilje u školama nije samo ozbiljan vaspitno-obrazovni problem nego društveno besprimerno potcenjivanje onih bez kojih škole nema i nikad je neće biti (društveno nipodaštavana a materijalno ponižena, da ne kažemo osramočena profesija)⁸. Nepriličan odnos društva i potrošačka pohlepa uzvišenost učiteljskog podvizništva je spustila na samu granicu ljudskosti⁹

Nasrtanje na njihov časni poziv, obično, brzo i lako zaboravimo. Ugrožavaju ih roditelji, učenici, studenti i bojimo se, da je došlo dotle da vlada zakon jačega. Ne kažemo da su uvek u pravu¹⁰ ali se priklanjamo rečima akademika Tadića da: "uzurpacija i "pravo jačega" ne mogu biti priznati kao principi, a ljudsko dostojanstvo jest i mora biti upravo genuini princip svakog umnog prava".¹¹ Ne retko, roditeljsko i đачko

⁷ Nastavnik – upotrebljavamo kao simbol za vaspitače, učitelje, nastavnike i profesore.

⁸ O univerzalnim ljudskim pravima u pedagoškoj teoriji i u vaspitno-obrazovnoj praksi govori Stojakov i upozorava da je "Poziv prosvetnog radnika već dugo društveno i materijalno neadekvatno vrednovan. To se odražava ne samo na selekciju i kvalitet kadra nego će se društvo uskoro suočiti i sa nedostatkom ovog kadra" u: Stojakov, S. (1995), Refleksije društvene krize na sistem moralnih vrednosti u vaspitanju, "moralnost i društvena kriza", Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str.182-183.

⁹ Đaci primećuju potplaćenost i poniženost nastavnika i u njihovim dotrajalim automobilima i zastarelim mobilnim telefonima (jer za njih je to znak moći) ili nefirmiranoj odeći. Često je i to dovoljan povod za surovo izživljavanje.

¹⁰ Ako je nastavnik kriv srest će se sa zakonskom ili moralnom odgovornošću.

¹¹ Tadić, Lj. (1996), *Filozofija prava*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str.22.

bezumlje, bahatost i nasilništvo prema nastavnicima kao da najbolje svedoče o njihovom društvenom, pa i državnom (ne)ugledu.¹² A jednako tako stara koliko i mudra kineska poslovice : “On je moj učitelj samo jedan dan, ali dužnost mi je da ga poštujem kao oca celog života” u našem nesvitanju nema zavičajnosti, nije se odomaćila. Oni koji se hrane kojekakvim koncentratima i napajaju nasiljem, danas bez stida i zamora, olako prisvajaju pravo jačega i svoju moć ispoljavaju na onima koji ni od koga ne traže odbranu. O tome, ne retko, svedoče nasilništva kojima “overavaju” poniženja i nadmoć nad onima koji im silom ne smeju, ne mogu i neće uzvratiti.

Kako da se nazovu takvi postupci i ponašanja? Ucena? Ugrožavanje “golog” života? Napad na ljudsko dostojanstvo? Ta tamna strana života savremenog čovečanstva pokazuje porast surovosti i u školama pa učionice i školska dvorišta pretvara u “arene” gde ponašanja pojedinaca (hoćemo da verujemo da su samo pojedinci) vodi moralnoj pogibiji svakog ljudskog bića a nastavnike da i ne pominjemo. Na nasilje u školama, na žalost u proteklih nekoliko godina, sve više nas upozoravaju smrtni slučajevi i teške telesne povrede dece i omladine. Smatramo da je to veliki kako društveni tako i naučni problem koji iziskuje višedimenzionalno i multidisciplinarno istraživanje. Jasno je, da se nasilje nad nastavnicima niti može niti treba razmatrati van celokupnog nasilja u vaspitno-obrazovnim institucijama. Stoga, ne pominjanje nasilja nad i među učenicima, u ovom prilogu, ne znači našu nebrigu ili nesvesnost težine tog društveno-naučnog problema. Naprotiv!

Šta činiti da se zaustavi taj bezdan? Delotvorno bi bilo primeniti znameniti Kantov – kategorički imperativ – “Delaj samo po onom pravilu za koji istovremeno možeš želeći da postane univerzalni zakon”.

¹² Nedeljković, M. (1995), Škola kao činilac morala u: “*Moralnost i društvena kriza*”, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str.191-192. ističe da je “Škola posebno u aktuelnim društvenim uslovima, činilac morala i mera u kojoj ima adekvatnu strukturu i sadržaje programa vaspitno-obrazovnog rada; stručno i pedagoški osposobljene nastavnike sa pozitivnim stavom prema vaspitnom radu; organizovan i pedagoški vođen vaspitno-obrazovni rad. razvijenu saradnju sa roditeljima i društvenom sredinom kao i potrebne materijalno-tehničke uslove za rad”. Pitamo se koliko od navedenog funkcioniše i postoji u našim uslovima?

Ali ako zataškavamo probleme nasilništva prema nastavnicima onda prikraćujemo njihove profesionalne i ljudske namene i namere i naš "pogled" na sagledavanje sumorne stvarnosti, a ona je samo takva. Možda je krajnje vreme da se naučno pozabavimo nasiljem đaka i roditelja prema nastavnicima i to ne samo fizičkim (koji podrazumeva primenu sile pretnjom ili pritiskom) nego i najrazličitijim oblicima verbalnih prijetnji, vređanja, izrugivanja, telefonskih maltretiranja, psovanja ...

Da navedemo nekoliko primera za koje smo čuli (jer o tome se čuti kao da je strogo poverljivo) ili pročitali. Ne tako davno jednog batinama unakaženog vaspitača beogradskog đачkog doma, inače blistavog vaspitača, utešio je jedan njegov prijatelj pedagog rečima – "Prihvati to fizičko i ljudsko poniženje kao da te june rogom ubolo". Primio je to kao kliničko-psihološko isceljenje odnosno pravdu iako mu je bilo blizu ono da uzme pravdu u svoje ruke. (Udarci i modrice po telu su izbledele ali one po duši vaspitača dogorevaju sporije od njegovog života).

Ima i surovijih primera i svako ko čita ove redove, nažalost, zna ih više od nas i što ćemo ih navesti. Mas-mediji, lična svedočenja ili ispovedanja znanih izvori su prepoznavanja ovovekovne pogubnosti ljudskosti i potonulog morala.

Nasilje majke, profesorke jedne gimnazije, nad nastavnicom u osnovnoj školi zbog jedinice njenog sina nije samo ugrožavanje prava na dostojan život već daleko više. To je sunovrat roditeljstva a posebno zaborav profesije.¹³ Nisu ova dva primera usamljena i naredni govori o nasilju majke nad profesorkom u jednoj beogradskoj osnovnoj školi zbog slabe ocene.¹⁴ Da nisu nasilne samo majke pokazuju i očevi koji tuku i vređaju nastavnike, uglavnom, zbog loših ocena, kako u Beogradu tako i u unutrašnjosti Srbije.¹⁵

¹³ "Novosti", dnevni list, Beograd, 7.06.2005. Majka jednog učenika teško pretukla nastavnika u školi.

¹⁴ "Politika", dnevni list, Beograd, 4.06.2005. ...majka jednog učenika pretukla profesorku a da zaprepasćenje bude veće druga majka je navijala "časteći" je najpogrdnijim rečima. Profesorka je "završila" u Urgentnom centru.

¹⁵ "Novosti", dnevni list, Beograd, 20. 05. 2004. Otac brutalno pretukao nastavnika u školi.

Iako izgleda da je uzrok nasilja nad nastavnicima uspeh i loše ocene, pogotovo pred kraj školske godine, poznata su i (ne)dela od strane državnih organa¹⁶. Različiti oblici nasilja u školama, zasigurno, odražavaju stanje i atmosferu u samom društvu.

Postoje propisi¹⁷ kojima se nastavnici mogu zaštititi od takozvanih nestašnih đaka iako im kazne, najčešće, budu ublažene ukorom ili preseljenjem u drugu školu. Da li se i kako mogu spasiti od domašaja roditelja – nasilnika, koji olako uzimaju pravo u svoje ruke.¹⁸ Poražavajuće je stanje, ako su svi, sem policije, nemoćni u takvim ne/prilikama.

Nije nam za utehu ali nismo ni usamljeni niti najgori u tome. Svet nas obaveštava¹⁹ od istoka, zapada, severa i juga, bez da ih sada i ovde navodimo, o nečuvenim nedelima đaka, roditelja, prava i pravde prema onima koji su, bar, zaslužili tu pamet koju običavamo da zovemo - pravnička. Što vekova više prolazi to o nastavnicima manje znamo, još manje im uzvraćamo da se dokopaju koliko-toliko otmjenog kraja života. A njihovu posvećenost i uznesenost pozivu milenijumima hvale i uzdižu, izgleda, samo zato da ih ne bi po zaslugama platili.

¹⁶ "Novosti", dnevni list, 13.09.2000. Slučaj se odnosi na nastavnika OŠ iz Aleksandrovca kojem su uniformisani pripadnici policije upali na čas i ispred učenika ga odveli na informativni razgovor jer su, u prethodnom pretresanju stana pronašli nekoliko plakata Otpora.

¹⁷ Zakoni o: osnovnim i srednjim školama i Pravilnici o disciplinskoj odgovornosti učenika.

¹⁸ Sa roditeljima "uzurpatorima pravde" trebalo bi se baviti Ministarstvo unutrašnjih poslova i pravosuđe.

¹⁹ O jezivoj brutalnosti dovoljno govori i ovaj slučaj - "direktorica više škole pekinškog univerziteta je od strane svojih studenata bila primorana da udara po jednom umivaoniku i pritom uzvikuje:Ja sam zao element. Da bi je ponizili, ošišali su je i bila je udarana po glavi, tako da je iz rana nanesenih udarcem šiktala krv. Bila je primorana da puže po tlu", "Novosti" dnevni list, 16. 04. 2001. Drugi slučaj je iz našeg okruženja gdje je razjareni otac pretukao na času nastavnika u okolini Požege, *Vjesnik*, dnevni list, Zagreb, 21. 5. 2004.

NA KRAJU

Pravo na život razumevamo upravo onako kako i u tekstu stoji, ne samo sa stanovišta golog preživljavanja i prava da se ne bude ubijen nego s pogledom na život koji nije ispod ljudskog dostojanstva. Dostojanstvo je najsigurniji dom ili prag čovekov a ono je, izgleda, proteklih deceniju-dve slomljeno i izbledele od prevelike zloupotrebe i neračunanja na čovečnost. Ne štedeći bespomoćne i ponižavajući čoveka "veliki", demonstrirajući silu, pokazuju u suštini svoju nemoć, promašenost i krizu vrednosti i morala.

Dostojanstvo je u nama, u načinu na koji živimo i vrednostima kojim se rukovodimo a koje čine ljudski život mogućim. Ne dozvoliti da te neko ponižava, ucenjuje, potcenjuje, laže, preti, zastrašuje u "iščašenom" vremenu i istrnutim vrednostima, bez moralnih uporišta, sve je teže jer se "majstori" za visoke honorare i još više funkcije, uz takozvane nove vrednosti, nepristojno umnožavaju. Možda je, baš stoga savremena vetrometina življenja potvrda i najbolje ogledalo dostojnika, koje život nije porazio i obezmoratio. Uostalom, zar je dostojanstvo nešto što se kupuje i čime se trguje ili što se može oduzeti? Može se napadati, ugrožavati ali ne i oteti jer ako je oteto onda takvom čoveku ne treba ni život.

Kad, ne bez razloga strepimo za živote i prava dece i omladine, bojimo se, da bezrazložno zaboravljamo na one (vaspitače, učitelje, nastavnike i profesore) koji su njih, pa i nas, znanjem i ponašanjem obogatili.

Njihovoj ličnoj časti i profesionalnom ponosu posvetili smo ovih nekoliko nemoćnih i možda neuputnih reči. Međutim, skupom imenu onih koji zapanjuju svojim pozivom dugujemo neizmerno više nego što im pozitivnim pravom ili pravdom možemo i hoćemo uzvratiti.

Njihova dostojanstvenost i profesionalna otmenost opire se svakom pravničkom ili zakonskom spoznanju i imenovanju.

LITERATURA

- (1) ĐORĐEVIĆ, J., (1995) Društvena kriza, moralnost i škola, u: *Moralnost i društvena kriza*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- (2) NEDELJKOVIĆ, M., (1995) Škola kao činilac morala u: *Moralnost i društvena kriza*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- (3) PLATON (2004) *Obrana Sokratova*, Dereta, Beograd.
- (4) STOJAKOV, S., (1995) Refleksije društvene krize na sistem moralnih vrednosti u vaspitanju, u: *Moralnost i društvena kriza*, Beograd.
- (5) TADIĆ, LJ., (1996) *Filozofija prava*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- (6) WEBER, M., (1989) *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb.

IN FAVOR OF TEACHERS DIGNITY

The following text is an attempt to pay attention to those who unjustifiably became subjects of various forms of verbal, and not rarely physical violence too. Those people are teachers. Illegal violation of their professional as well as human dignity is present for some time. We are afraid that when we are, not without reasons, worried for lives and rights of pupils, we are forgetting those (teachers, educators, pedagogues, professors) who made them and us, literate.

KEY WORDS: right to life / dignity / teachers / violence

ISKUSTVA U PRIMENI TRETMANA U OTVORENIM ZATVORIMA U SRBIJI

Zoran M. Stevanovi
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Primena tretmana u zatvorskim institucijama predstavlja jednu od veoma značajnih tema penologa poslednjih nekoliko decenija. I pored početnog optimizma o velikom dometu tretmana u prevenciji kriminaliteta, osamdesetih godina XX veka, nastaju sporenja u tumačenju efekata tretmana i njegovim realnim dometima. Jako veliki broj povratnika među izvršiocima krivičnih dela, preko 60%, predstavlja ozbiljan argumen zagovornicima teze da tretmani koji se danas primenjuju u zatvorskim institucijama ne daju očekivane rezultate. U ovom radu, na uzorku od 412 osuđenika, istraživani su vidovi tretmana koji se koriste u radu sa osuđenima koji kaznu zatvora izdržavaju u zatvorima otvorenog tipa. Istraživani su sadržaji ispitivanja ličnosti i klasifikacija osuđenika, oblici i intenzitet vaspitnog rada, uključenost u obrazovni proces, u radno angažovanje kao i obim korišćenja pogodnosti. Istraživani su i stavovi osuđenika prema tretmanu i osoblju (terapeutima) koji tretman realizuju.

KLJUČNE REČI: otvoreni zatvori / tretman / ispitivanje ličnosti / klasifikacija osuđenika / obrazovanje i profesionalno osposobljavanje / osuđenički rad / kažnjavanje i nagrađivanje

UVOD

Ideja prevaspitanja nametnula je problem tretmana kao osnovno pitanje izvršenja kazne lišenja slobode, kao i drugih mera institucionalnog karaktera. U vezi sa tim se može reći da metodi tretmana i danas, uz određene faze sumnje u tretman, predstavljaju centralni problem penologije. Tretman, shvaćen u širem smislu, odnosi se na postupak sa prestupnicima u krivičnom postupku, u procesu izvršenja krivičnih sankcija i u pospenalnom periodu. Tretman se posmatra u svim fazama sa stanovišta resocijalizacije kao najvažnijeg cilja krivičnih sankcija. Shodno tome razlikujemo sudski, institucionalni i pospenalni tretman. Penologija najčešće govori o tretmanu u užem smislu tj. o tretmanu prema osuđenom licu, što je i tema ovog rada.

Osnovna intencija tretmana je pokušaj menjanjanja ponašanja i ličnosti osuđenika. Na početku uvođenja tretmana u radu sa osuđenicima postalo je jasno da tretman treba prilagoditi pojedincu-ličnosti osuđenika, što je u praksi vrlo teško izvodljivo. Uz niz nepovoljnih okolnosti koje postoje u kazneno-popravnim zavodima, na štetu tretmana se, naročito, odražava kriminalna infekcija i prizonicizacija, kao i permanentna kontraverzija između nadzora, čuvanja i kažnjavanja, s jedne strane, i nastojanje u pravcu resocijalizacije, s druge strane. Ove suprotnosti se natročito ispoljavaju u institucijama zatvorenog tipa. Formiranjem poluotvorenih, a posebno otvorenih zavoda predstavlja značajan korak napred ali i dalje ostaje veliki broj problema koji otežavaju realizaciju tretmana.

Jedan broj istraživača, u svojim studijama o efikasnosti tretmana (Martinson 1974), sakupljali su argumente u prilog neefikasnosti resocijalizacije, a povećanje stope kriminaliteta i povrata bili su krucijalni dokazi za svoje tvrdnje. Osamdesetih godina dolazi do polarizacije dve suprotstavljene struje - protivnici resocijalizacije, koji veruju da je resocijalizacija anahrona i prevaziđena i revizionisti, koji i dalje veruju u resocijalizaciju zasnovanu na empirijskim dokazima. Ipak, dolazi do kompromisa između suprotstavljenih strana, koji se svodi na konstataciji da neke forme tretmana mogu redukovati recidivizam određenih grupa prestupnika, što znači da je resocijalizacija moguća.

Dosadašnja iskustva upućuju nas na potrebu sagledavanja čitavog spektra faktora koji utiču na uspešnost tretmana i, posebno, na sagledavanju novih dimenzija u pogledu ciljeva tretmana. Iskustvo je pokazalo da tretman i osposobljavanje osuđenika nisu davali očekivane rezultate, jer postavljeni ciljevi bili su preambiciozni. Poznato je da glavni preduslovi za uspešnost tretmana zavise od želje i snage volje samih osuđenika, kao i od odnosa između penitencijarnih zavoda i društva. Najvažnije je da osuđenici usvoje pozitivne stavove i steknu veštinu, makar i elementarnu, kako bi se spremni suočili s problemima posle otpusta i potrebom da se aktivno uključe u društveni život. Svrha tretmana je i da se umanje negativni uticaji zatvorskih uslova na ličnost i ponašanje osuđenika (Stevanović, 1993).

OBLICI TRETMANA

U analizi tretmana u otvorenim kazneno-popravnim zavodima izučavan je postupak i nivo ispitivanja ličnosti i klasifikacija osuđenika; uključenost osuđenika u obrazovni proces u zavodu; radno angažovanje u zavodu; organizacija i korišćenje slobodnih aktivnosti i nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika.

Uslovi u otvorenim zavodima su mnogo povoljniji za stvaranje pogodne terapeutske atmosfere, jer su neprijatnosti vezane za lišenje slobode najmanje izražene, otpor osuđenika prema tretmanu je manji a deprivacije osuđenika su svedene na minimum. Takva atmosfera, u svakom slučaju, doprinosi većem stepenu uspešnosti resocijalizacije učinioca krivičnih dela.

Omogućavanje samoinicijative osuđenima, stvaranje kvalitetnih interpersonalnih odnosa osoblja i osuđenika, afirmisanje permisivnosti u osuđenikovom izboru dominira u otvorenim zavodima, za razliku od autoritativnog postupanja i naglašenog nadzora u zavodima zatvorenog tipa. U otvorenim zavodima se poseban značaj pridaje metodama uveravanja i podsticanja, što znači da se svaki zahtev koji se pred osuđenikom postavlja mora biti objašnjen da logično, prirodno i nenaometljivo deluje i da vaspitač (terapeut) svojim stavom i autoritetom podstiče i hrabri osuđenika u ispunjavanju zadataka u svom interesu.

Metode sprečavanja i prisiljavanja se u ovim ustanovama retko ili nikada ne primenjuju.

a) Ispitivanje ličnosti i klasifikacija osuđenika

U procesu resocijalizacije primenjuje se opservacija ličnosti osuđenog radi utvrđivanja socio-psiholoških, kriminoloških i drugih svojstava ličnosti, na osnovu kojih se određuje adekvatan tretman osuđenog. Značaj ispitivanja ličnosti je mnogostruk i dobijeni rezultati mogu se koristiti u raznim fazama resocijalizacije, kao i u primeni različitih metoda i tehnika u relalizaciji tretmana. Posmatranje je ključni kamen tretmana i društvene rehabilitacije (Pinatel, 1970).

Organizaciono svi otvoreni zavodi u našoj zemlji imaju prijemna odeljenja u kojima je, neposredno po prijemu osuđenika, potrebno izvršiti opservaciju osuđenika sa medicinskog, socio-psihološkog i kriminološkog aspekta. No, i pored nedvosmislenog značaja i potrebe ispitivanja ličnosti osuđenih lica, u ovim zavodima, osim u zavodu u Padinskoj Skeli, nema potpunog ispitivanja ličnosti osuđenika. Zavodi u Čupriji, Somboru i Šapcu nemaju posebne stručne timove koji rade na opservaciji osuđenika, već imaju vaspitače koji, pored vaspitnih grupa, istovremeno vrše opservaciju pojedinih osuđenika i pripremaju predloge za klasifikaciju osuđenika iz prijemnih odeljenja. Tako većina osuđenika iz ovih zavoda ne prolazi proces ispitivanja u vreme boravka u prijemnom odeljenju, a nepostojanje podataka o ličnim svojstvima osuđenika i drugih karakteristika, onemogućava izradu odgovarajućeg programa postupanja za vreme izvršenja sankcije. Osuđena lica, po pravilu, prosečno borave u prijemno odeljenje do 10 dana¹. To je period u kome se može izvršiti relativno površna opservacija ličnosti, bez primene posebnih tehnika i metoda koje zahtevaju duže vreme ispitivanja. Nedostatak relevantnih podataka o ličnim i kriminološkim svojstvima osuđenika utiče na izradu programa postupanja sa vrlo oskudnim sadržajem. Najčešće, u zavodima koji nemaju prijemna odeljenja,

¹ U otvorene zavode u Srbiji osuđenici borave u prijemna odeljenja do 7 dana u 59,08%, od 7 do 10 dana u 25,66%, a samo u 25,26% slučajeva u prijemna odeljenja provode više od 10 dana.

program je sadržan u odluci upravnika o programu postupanja koji sadrži klasifikacionu kategoriju, radno mesto u zavodu, stepen (nivo intenziteta) individualnog i grupnog rada, kao i rubriku za izmenu tretmana u toku izdržavanja kazne. Za razliku od pomenutih zavoda, zavod u Padinskoj Skeli ima kompletiran stručni tim u prijemnom odeljenju, koji svakog osuđenika opservira sa socijalnog, psihološkog, pedagoškog i kriminološkog aspekta, i na osnovu dobijenih podataka, stručni tim sačinjava izveštaj o svim bitnim karakteristikama ličnosti osuđenika. Na osnovu dobijenih rezultata utvrđuje se predlog programa tretmana za svakog osuđenika, koji treba realizovati za vreme boravka u zavodu. Stručni tim prijemnog odeljenja u Padinskoj Skeli čine psiholog, pedagog, specijalni pedagog i socijalni radnik. U ostalim zavodima, vaspitači različitog stručnog profila, samostalno obrađuju osuđena lica u prijemnom odeljenju u najelementarnijem vidu, pa se može zaključiti da i nema značajnijih podataka o osuđeniku, a samim tim i ozbiljnijeg programa postupanja.

Ispitali smo i način na koji se utvrđuje program postupanja (timski ili pojedinačno) i dobili podatke da se samo u zavodu u Padinskoj Skeli i u Somboru tretman određuje timski, a ostala dva zavoda to čine na osnovu pojedinačnog predloga vaspitača. To se može objasniti i činjenicom da u Padinskoj Skeli i Somboru postoje stručni timovi koji vrše opservaciju osuđenika (psiholog, pedagog, socijalni radnik).

Klasifikacija osuđenika iz prijemnog odeljenja i trenutna klasifikacija u kategorije u kojim se osuđena lica nalaze data je u tabeli 1.

Tabela 1.
Distribucija osuđenika u kategorije po
izlasku iz prijemnog odeljenja²

Razvrstavanje osuđenika	N	%
iz prijemnog	5	1,21
Podkategorija A-1		
na dan ispitivanja	81	19,66
Kategorija A		
iz prijemnog	23	5,58
Podkategorija A-2		
na dan ispitivanja	96	23,30
iz prijemnog	7	17,23
Podkategorija B-1		
na dan ispitivanja	76	18,45
Kategorija B		
iz prijemnog	188	45,64
Podkategorija B-2		
na dan ispitivanja	99	24,03
iz prijemnog	79	19,18
Podkategorija V-1		
na dan ispitivanja	32	7,77
Kategorija V		
iz prijemnog	46	11,16
Podkategorija V-2		
na dan ispitivanja	28	6,80
UKUPNO	412	100,00

² Prema Pravilniku o Kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima otvorenog tipa (Sl. glasnik RS, br. 55\99 u čl. 55) kategorije su definisane i to:

a) U kategoriju A, koja sadrži podkategorije A1 i A2, razvrstava se osuđeni koji, po osobinama ličnosti, vrsti i težini izvršenog krivičnog dela, ranijeg načina života, ostvarenog nivoa prevaspitanja i radnog angažovanja u zavodu, predstavlja pozitivan primer i od koga se, sa velikom verovatnoćom, očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu.

b) U kategoriju B, koja sadrži podkategorije B1 i B2, razvrstava se osuđeni kod koga se, na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine izvršenog krivičnog dela, ranijeg načina života, očekuje uspešna adaptacija na zavodske uslove i po realizaciji vaspitno-korektivnog tretmana, uspešna reintegracija u društvenu sredinu.

v) U kategoriju V, koja sadrži podkategorije V1 i V2, razvrstava se osuđeni kod koga se na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine izvršenog krivičnog dela, ranjeg načina života, ostvarenog nivoa prevaspitanja, očekuje sporija adaptacija na zavodske uslove i sa kojim je potreban intenzivniji vaspitno-korektivni tretman.

Na osnovu objektivnih i subjektivnih kriterija³ vrši se razvrstavanje osuđenika u vaspitnu grupu, na radno mesto i u vaspitnu kategoriju. Grupisanjem u određene kategorije, osuđena lica stiču i određene pogodnosti koje se po automatizmu koriste sve dok osuđeno lice ima status te kategorije. Istražujući po kom principu i u kom obimu se vrši razvrstavanje osuđenika u određene kategorije i podkategorije u tabeli 1 prikazano je razvrstavanje osuđenika po izlasku iz prijemnog odeljenja.

U najpovoljniju kategoriju A, po izlasku iz prijemnog odeljenja, razvrstano 28 ili 6,79% osuđenika. Kategorija A osuđeniku omogućava najveći stepen pogodnosti i to, pored ostalog, prijem poseta izvan zavoda dva puta mesečno, slobodan izlazak u grad dva puta mesečno, korišćenje vikenda dva puta mesečno i sl. U kategoriju B klasifikovano je 259 ili 62,87% sa nešto nižim stepenom pogodnosti, a za ovu kategoriju je karakteristično da je potreban povremen vaspitni rad na realizaciji zadatog programa postupanja. U najnepovoljniju kategoriju V, razvrstano je 125 ili 30,27% osuđenika, sa kojima je potreban stalan i intenzivniji vaspitno-korektivni rad u cilju uspešne resocijalizacije. Ova kategorija daje osuđeniku i najmanje pogodnosti i od osuđenika se očekuje da svojim ponašanjem i postignućem u realizaciji tretmana dostigne više kategorije koje povlače i njegov bolji status u zavodu.

Interesantni su i pojedinačni rezultati istraživanja u zavodima u vezi klasifikovanja osuđenika u određene kategorije. Tako imamo da su kriteriji razvrstavanja u zavodu u Padinskoj Skeli, najblaži, nešto su strožiji kriteriji u Somboru u odnosu na Padinsku Skelu, a najstrožije kriterije primenjuje zavod u Čupriji, gde se u najnižu kategoriju (V) razvrstava oko 47% osuđenika, za razliku od Padinske Skele gde se u istu kategoriju razvrstava samo oko 12% osuđenika. Očigledno da je klasifikacija u Padinskoj Skeli u vezi i sa činjenicom da ovaj zavod jedini ima kompletan i kvalifikovani stručni tim u prijemnom odeljenju koji priprema elemente za klasifikaciju osuđenika. Drugi razloga za najliberalnije davanja pogodnosti, najverovatnije je, i taj što je to jedini zavod koji isključivo izvršava kaznu zatvora, za razliku od drugih zavoda koji izvršavaju i meru pritvora. Ta povezanost se ogleda u činjenici što je rad sa pritvorenicima drugačiji i on je

³ U objektivne kriterije spadaju: visina kazne, težina izvršenog krivičnog dela, ranija osuđivanost..., a u subjektivne kriterije spadaju psihička svojstva osuđenika.

karakterističan za klasične zatvore zatvorenog tipa, za razliku od otvorenih zavoda. To stalno mešanje uloga sigurno utiče na nivo liberalizacije pogodnosti, odnosno na klasifikaciju osuđenika.

Posebno smo se interesovali kojim tempom i u kom obimu osuđenik može da napreduje, u toku tretmana, prelaskom iz početne kategorije, razvrstan pri izlasku iz prijemnog odeljenja, u kategorije sa većim pogodnostima i boljim statusom. Zato smo vršili upoređivanje prve klasifikacije i zadnje klasifikacije, u vreme ispitivanja osuđenika. Te rezultate, takođe, možemo videti u tabeli 1. Naime iz tabele se uočava značajna razlika između početnog i kasnijeg razvrstavanja i to u pravcu pomeranja u kategoriju A i B i to počev od podkategorije B1 pa prema podkategoriji A1, kao najpovoljnijoj kategoriji za osuđenika. Ako uporedimo dobijene podatke, da je po izlasku iz prijemnog odeljenja u podkategoriju A1 razvrstano samo 1,21% osuđenika sa podatkom da je u vreme ispitivanja u toj podkategoriji bilo klasifikovano čak 19,66% osuđenika, ili da je u prvoj klasifikaciji u podkategoriju A2 razvrstano 5,58% a u vreme ispitivanja 23,30%, kao i podatak da je u B1 na početku razvrstano 17,23%, a kasnije 18,45%, možemo da zaključimo da je većina osuđenika, u toku trajanja tretmana, napredovala u svom tretmanu, odnosno statusu. Granična tačka napredovanja je podkategorija B1 i to tako što od nje počinje da se status poboljšava, iz razloga što je kategorija B u prvim klasifikacijama bila najbrojnija i predstavljala je početnu poziciju za novodošle osuđenike, a u vreme ispitivanja kategorija A je bila najbrojnija.

b) Obrazovanje i profesionalno osposobljavanje osuđenika

Vaspitni rad sa osuđenim licima ispoljava se i preko njihovog obrazovanja-opšteg i profesionalnog. Taj oblik tretmana usklađuje se sa programom redovnog obrazovnog procesa, kako bi osuđena lica mogla da proces školovanja nastave po izlasku sa izdržavanja kazne. U obrazovnom procesu osuđenici stiču znanja koja ih osposobljavaju za razumevanje uslova života u kojima se nalaze, za shvatanje raznih spoljnih agenasa i konflikata koji na njih kriminogeno deluju, i za iznalaženje puteva društveno usklađenog ponašanja (Milutinović, 1977).

Obrazovni proces u ispitivanim otvorenim zavodima nije organizovan u klasičnom smislu tj. u zavodu ne postoje nastavna odeljenja i nije organizovan nastavni proces, u saradnji sa školama u lokalnoj sredini, kao ni uključivanje osuđenika u lokalne obrazovne institucije. Jedan od razloga je, svakako, i visok procenat obrazovanog nivoa osuđenika, te nema dovoljan broj zainteresovanih za obrazovanjem. Ako ovome dodamo i činjenicu da u visokom procentu osuđenici izdržavaju kratke kazne zatvora, onda je i opravdana odluka zavodske uprave da ne organizuje školovanje osuđenika.

I pored nepostojanja organizovanog školovanja osuđenika u otvorenim zavodima, osuđenim licima omogućeno je vanredno školovanje, i ovi zavodi, zbog svog karaktera, daju optimalne mogućnosti. Na postavljeno pitanje osuđenima: Zašto niste uključeni u obrazovni proces u zavodu? Osuđenici su odgovorili u 44,18% da zavod ne organizuje školovanje, u 44,18% da su završili školovanje pre dolaska u zavod a 8,40% se izjasnilo da nema potrebe za školovanjem u zavodu, jer su osuđeni na kratke kazne zatvora. Samo je 2,91% su izjavili da za vreme boravka u zavodu izučavaju neko od zanimanja ili da vanredno studiraju. Povremeno se u otvorenim zavodima organizuju predavanja iz određenih oblasti usmerena na razvijanje opšte kulture.

Ispitujući zadovoljstvo osuđenika nekim od elemenata obrazovnog sadržaja koji se stiče u zavodu, utvrđeno je da je 42,96% osuđenika zadovoljno takvim vidom tretmana, 30,83% je nezadovoljno, a 26,21% ispoljava ambivalentni stav.

Na osnovu istraživanja vidova tretmana, koji se u otvorenim zavodima primenjuju, može se konstatovati da je obrazovanje i profesionalno osposobljavanje osuđenika u ovim zavodima, nedovoljno osmišljeno i organizovano i da se ovaj vid tretmana nedovoljno koristi.

Profesionalno osposobljavanje osuđenika, takođe, nije organizovano u otvorenim zavodima. I pored činjenice da u svim zavodima postoje radionice za metalska, stolarska, mehaničarska i druga zanimanja, zavodi nisu organizovali obuku osuđenika i sticanje određenih kvalifikacija u toku izdržavanja kazne. U ranijem periodu, u pojedinim zavodima koji su sada otvoreni zavodi, postojala je mogućnost osuđenika za sticanjem i verifikacijom određenih zanimanja. Trenutno, radionice su

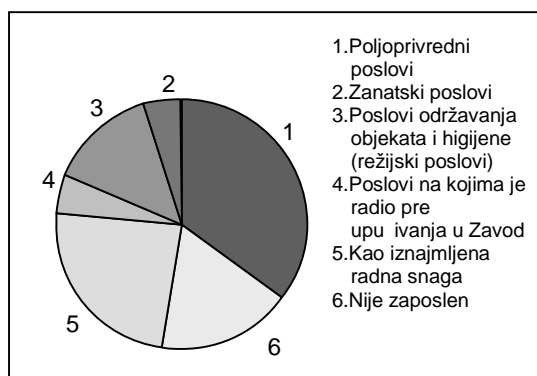
najčešće u funkciji održavanja objekata zavoda, a manje za obuku i stručno osposobljavanje osuđenika.

v) Organizacija radnog angažovanja osuđenika

Savremena penologija rad osuđenika smatra za jednu od najefikasniji metoda prevaspitanja i uslova njegovog uključivanja u život na slobodi. Neki penolozi rad smatraju kao ključnu funkciju u osposobljavanju osuđenika za vođenje socijalno usklađenog života, i u tom kontekstu upotrebljavaju pojam "socijalizacija radom", želeći radu da pripišu primarnu ulogu u socijalnoj integraciji osuđenika. Svakako, da radna aktivnost utiče na čoveka kreativno u svakom pogledu, pa se radu, s pravom, pridaje značaj u penitencijarnim zavodima. Najoptimalnije mogućnosti za radnim angažovanjem osuđenika, prema zaključcima Drugog kongresa UN za sprečavanje kriminaliteta i postupanje sa prestupnicima (London, 1960). godine, imaju otvoreni kazneno popravni zavodi. U ovim zavodima se vaspitnoj funkciji rada pridaje veliki značaj. Pre svega, njegov je zadatak da utiče na stvaranje radnih navika, ako ih osuđenik nema, ili za njihovo održavanje. Rad ima i ulogu održavanje mentalnog zdravlja, jer je osuđenik okupiran obavezama i odgovornošću, samoostvaruje sebe, a radnim angažovanjem ostvaruje i novčanu naknadu koja, u uslovima zavoda, omogućava zadovoljenje određenih potreba. U svim otvorenim zavodima u Srbiji radnom angažovanju, kao jednom od vidova tretmana, se pridaje veliki značaj i može se reći da je ono i najzastupljeniji vid tretmana. To je i razumljivo, imajući u vidu karakter ovih zavoda.

Radno angažovanje osuđenika je organizovano u 76,47%, u unutar zavoda (u privrednim jedinicama, na ekonomiji i na režijskim poslovima), u 18,70% slučajeva van zavoda, a 4,83 osuđenika nije trenutno radno angažovano. Radno angažovanje osuđenika van zavoda organizovano je: u 4,83% na radnom mestu na kome je osuđenik radio pre upućivanja u zavod, a u 13,83% slučajeva upošljena su van zavoda, po zahtevu lokalnog preduzeća ili druge organizacije i ti poslovi su, najčešće, sezonski.

Grafikon 1.
Vrste poslova u Zavodu

U ovom radu analizirali smo adekvatnost zanimanja osuđenika i raspoređivanje na radno mesto u zavodu. Utvrdili smo da u 27,67% slučajeva zanimanje osuđenika odgovara poslovima na kojima je u zavodu raspoređen, u 37,38% da poslovi u zavodu delimično odgovaraju- imaju veze sa zanimanjem koje osuđenik poseduje, a u 34,95% poslovi na kojima je osuđenik raspoređen ne odgovaraju njegovim kvalifikacijama. U daljim analizama, očekivali smo da će i stepen zadovoljstva poslovima koje osuđena lica obavljaju, biti povezan sa kvalifikacijama koju poseduju. Međutim, rezultati ukazuju da je stepen zadovoljstva poslovima koji osuđena lica obavljaju u zavodu znatno veći u odnosu na podudarnost kvalifikacije sa potrebnom kvalifikacijom radnog mesta. Tako je čak 63,35% osuđenika sasvim zadovoljno poslovima koje u zavodu obavlja, njih 29,37% je delimično zadovoljno, a samo njih 7,28% osuđenika nije zadovoljno poslovima u zavodu. Očigledno, da je organizacija i sadržaj radnog angažovanja osuđenika u zavodima otvorenog tipa na zadovoljavajućem nivou, i da tu vrstu radnog angažovanja osuđena lica prihvataju.

Ispitujući stav osuđenika prema radu u zavodu, osuđenicima smo postavili pitanje: Kako doživljavate-ocenjujete rad u zavodu? Iz tabele 2. se zapaža da osuđenici u otvorenim zavodima rad, kao korisnu aktivnost i za sebe i za

zavod doživljavaju u 64,57%, kao korisnu aktivnost za zavod u 15,05%, a kao korisnu aktivnost za sebe u 9,95%, a samo 10,43% osuđenika smatra da od rada u zavodu niko nema koristi. Ako se ovi rezultati povežu sa činjenicom da oko 43% osuđenika pre dolaska u zavod nije bilo radno angažovano i da, po pravili, nemaju izgrađene radne navike i pravilan odnos prema radu, možemo zaključiti da osuđena lica u otvorenim zavodima rad prihvataju i prema njemu imaju pozitivan stav. Prihvatanjem radnog angažovanja osuđena lica prihvataju i jedan od vidova tretmana koji je u funkciji korekcije njihovog ponašanja i resocijalizacije, kao osnovnog cilja.

Tabela 2.
Osuđenička ocena rada u zavodu

Doživljavanje rada u zavodu	N	%
Kao korisnu aktivnost za zavod	62	15,05
Kao korisnu aktivnost za osuđenika	41	9,95
Kao korisnu aktivnost i za zavod i za osuđenika	266	64,57
Osuđenik od rada nema nikakve koristi	28	6,78
Od ovakvog rada niko nema koristi	15	3,65
UKUPNO	412	100,00

g) Organizacija slobodnih aktivnosti osuđenika

Slobodno vreme je jedan od bitnih faktora u prevaspitanju osuđenih lica. Ova oblast aktivnosti osuđenih lica, od velikog je značaja za njihovo moralno, umno, fizičko i estetsko vaspitanje, odnosno za njihovo prevaspitanje (Jašović, 2000) očuvanje i razvijanje pozitivnih vrednosti. Sociolozi i pedagozi, koji se bave problematikom slobodnog vremena, svaki sa svog aspekta, u terminološkom određenju ove kategorije imaju različite pristupe i termine, mada se svi oni odnose na isti pojam ili njegove pojedine aspekte. Najčešće su u upotrebi termini dokolica, slobodno vreme i rekreacija, ali se, bez obzira na razlike, u svim slučajevima korišćenja jednog ili drugog, problemima slobodnog vremena pridaje prvorazredni značaj u sociološkom i pedagoško-andragoškom smislu (Nikolić, 1994). U literaturi srećemo različite klasifikacije sadržaja i aktivnosti slobodnog vremena, u zavisnost od polaznih kriterija. Tako postoji klasifikacija slobodnog

vremena: (a) prema vrstama samih aktivnosti i sadržaja; (b) prema tome kako se upražnjavaju-individualno ili grupno; (v) prema mestu gde se provodi slobodno vreme; (g) prema nivou aktivnosti-pasivna dokolica ili aktivna; (d) prema tome da li određeni sadržaji pretežno angažuju čovekove intelektualne i duhovne snage ili fizičke.

U zavodima za izvršenje krivičnih sankcija se pitanju organizacije i korišćenju slobodnog vremena pridaje posebna pažnja, kao značajnom faktoru prevaspitanja. Sadržajno i dobro organizovano osuđeničko slobodno vreme i aktivnosti smanjuju razne osuđeničke tenzije, razvijaju određene sposobnosti i navike i pozitivno utiču na mentalno zdravlje osuđenika.

Oblici slobodnih aktivnosti i razonode mogu biti različiti i najčešće se ispoljavaju preko upražnjavanja sportskih aktivnosti, čitanja knjiga i štampe, slušanja radija, gledanja televizije, bioskopa, pozorišnih predstava, izdavanja sopstvenog lista, učestvovanje u radu različitih sekcija (likovnih, muzičkih i sl.).

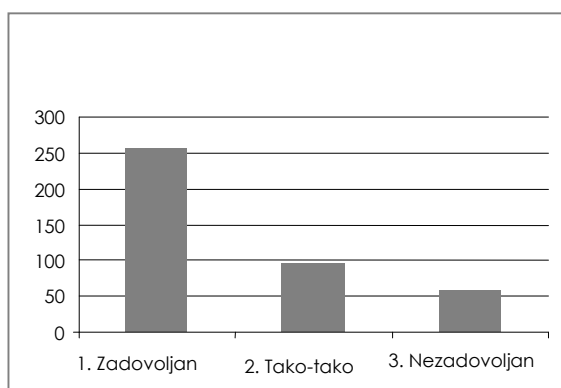
Slobodno vreme i slobodne aktivnosti osuđenika u otvorenim kazneno-popravnim zavodima, takođe, imaju veoma značajno mesto u ostvarivanju procesa prevaspitanja. Otvoreni zavodi, po svom karakteru, daju znatno veće mogućnosti za organizacijom slobodnog vremena osuđenih, kako unutar zavoda a posebno van zavodskog prostora. Slobodno vreme, kao faktor prevaspitanja, u otvorenim zavodima karakteriše veći stepen permisivnosti osuđenika, slobodniji izbor i neuporedivo češći kontakt sa vanzavodskom sredinom. Takav vid organizovanja slobodnih aktivnosti, u visokom stepenu, omogućava osuđenima približavanje uslovima života na slobodi, odnosno reintegraciji u životnu sredinu.

U našim otvorenim kazneno-popravnim zavodima organizaciji slobodnog vremena osuđenika se posvećuje posebna pažnja. Osuđeničko slobodno vreme se osmišljava preko sportskih aktivnosti, kulturno-zabavnih sadržaja i informativnih glasila.

Vaspitne službe u svim zavodima su zadužene za organizaciju, usmeravanje i vođenje slobodnog vremena osuđenih, i to najčešće rade vaspitači-specijalni pedagozi ili specijalizovani kadar za tu oblast.

U ispitivane otvorene zavode postoji dovoljno sportskih terena na kojima se organizuju sportske manifestacije, kako na nivou zavoda, tako i sa lokalnim stanovništvom. Zavodi u zimskom periodu koriste unutrašnji prostor za stoni tenis i druge sportske aktivnosti. Takođe, neki od zavoda organizuju filmske prestave, pozorišne prestave, muzičke priredbe i sl. U tim aktivnostima najviše je organizaciono osposobljen zavod u Padinskoj Skeli. Posebnu aktivnost je razvio zavod u Somboru koji od 1996. tradicionalno organizuje “Likovnu koloniju” na svom salašu koja okuplja veliki broj akademskih slikara iz cele zemlje i koja ima i širi kulturni značaj od regiona. Zavod u Padinskoj Skeli izdaje osuđenički list na čijem stvaranju radi desetak osuđenika, koji na najprihvatljiviji način ispoljavaju svoju kreativnost. Svi zavodi imaju biblioteke (ima 5 biblioteka) sa po nekoliko hiljada naslova koje su dostupne osuđenim licima. U svim prostorijama za dnevni boravak postoje televizori, radio aparati, dnevna štampa i druga sredstva za zabavu i razonodu (šah, ne ljuti se čovece i sl). Uprave zavoda organizuju i zajedničke priredbe i sportske susrete sa lokalnim organizacijama i stanovništvom. Jednom rečju, slobodne aktivnosti su na zavidnom nivou organizovane, mada je potrebno te aktivnosti sadržajno osmišljavati i to posebno sa lokalnom zajednicom.

Grafikon 2.
Zadovoljstvo osuđenika

Ispitujući zadovoljstvo osuđenika organizacijom i sadržajem slobodnih aktivnosti utvrdili smo da je na nivou ispitivanog uzorka 62,14% osuđenika zadovoljno načinom organizacije i sadržajem slobodnih aktivnosti, a 14,32% osuđenika je ispoljilo nezadovoljstvo. Ambivalentan stav ispoljilo je 23,54% osuđenika. Analizirajući nivo zadovoljstva na nivou pojedinih zavoda, rezultati pokazuju da su osuđenici u Padinskoj Skeli najzadovoljniji, a u Somboru najmanje zadovoljni. Tako dobijeni rezultat za zavod u Somboru su, u prvi mah, predstavljali iznenađenje. Međutim, objašnjenje takvog rezultata, može se tumačiti i činjenicom da osuđena lica u ovom zavodu najviše su radno angažovana i da za osuđeničku dokolicu ostaje manje vremena.

d) Nagradivanje i kažnjavanje osuđenika

Nagrađivanje i kažnjavanje su jedan od faktora koji pozitivno utiču na osuđenike u procesu korekcije njihovog ponašanja. Oni čine poseban mehanizam kojim se osuđenici, za dobro ponašanje i aktivno učešće u realizaciji tretmana, nagrađuju, stimulišu u obliku davanja povlastica, proširenja određenih prava, davanja odsustva, omogućavanje češćih i slobodnijih kontakata sa porodicom, slobodnije kretanja, pre vremena otpuštanje i slično. Prema osuđenicima koji stvaraju probleme u ponašanju i ne pokazuju dovoljnu aktivnost u realizaciji tretmana, preduzimaju se mere kažnjavanja i uskraćivanja povlastica. Ove mere imaju smisla ako odgovaraju cilju prevaspitanja i rehabilitaciji osuđenika i ako ih podstiču na aktivan doprinos svom prevaspitanju.

U našem penitencijarnom sistemu nagrađivanju i kažnjavanju se pridaje značajno mesto u procesu prevaspitanja osuđenih lica. Nagradivanjem se iskazuje priznanje da je osuđenik postigao uspeh u radu i ponašanju, što kod osuđenika izaziva zadovoljstvo i samopouzdanje koje se reflektuje u jačanju i razvijanju osećanja odgovornosti i podsticanju na pozitivno ponašanje u zavodu. Na taj način sistem nagrađivanja ispoljava prevaspitnu funkciju. Nasuprot nagrađivanju, kažnjavanje ima za cilj da spreči kršenje normativnog reda u ustanovi, da omogući normalno funkcionisanje zavoda i da omogući uspešno sprovođenje

tretmanskim aktivnosti. Nagrađivanje, odnosno pogodnosti, u otvorenim kazneno popravnim zavodima,⁴ je koncipirano tako da vrednuje i nagrađuje većinu pozitivnih aktivnosti osuđenika u procesu realizacije tretmanskim aktivnosti. Iz tih razloga u Pravilniku o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda otvorenog tipa definisane su tri kategorije sa po dve podkategorije u svakoj kategoriji, ukupno šest grupacija. U ove kategorije i podkategorije osuđenici se razvrstavaju u toku izdržavanja kazne zatvora. Svaka kategorija je definisana određenim kriterijumima po kojima se osuđenici klasifikuju, a pripadnost određenoj kategoriji automatski omogućava korišćenje pripadajućih pogodnosti. Najpovoljnija je kategorija A (sa podkategorijama A1 i A2), nešto manje pogodnosti daje pripadnost kategoriji B (sa podkategorijama B1).

U tabeli 3. dat je pregled vrsta pogodnosti i njihova učestalost korišćenja od strane osuđenika pojedinih kategorija. Za nagrađivanje osuđenika u otvorenim zavodima karakteristično je to da je utvrđen mehanizam korišćenja pogodnosti po automatizmu za veći broj pogodnosti. Samo jedan manji broj pogodnosti daje upravnik zavoda, na predlog stručnih službi zavoda. Naime, raspoređivanjem osuđenika u neku od kategorija podrazumeva korišćenje pogodnosti koje pripadaju toj kategoriji, bez naknadnih odluka uprave zavoda. Vaspitna služba samo vodi evidenciju i prati rokove sticanja prava na korišćenje pogodnosti. Za jedan broj pogodnosti kao što su: nagradno odsustvo, vanredno odsustvo i korišćenje godišnjeg odmora van zavoda, odluku donosi upravnik zavoda.

⁴ Pogodnosti su definisane u članu 104 ZIKS-a i u članovima od 54-62 Pravilnika o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda otvorenog tipa.

a) Članom 104, ZIKS-a propisane su sledeće pogodnosti: (1) prošireno pravo na prijem paketa; (2) prošireno pravo na prijem poseta; (3) prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete; (4) prijem poseta u posebnim prostorijama, bez prisustva ostalih osuđenika; (5) prijem poseta izvan zavoda; (6) pogodniji smeštaj; (7) slobodan izlazak u grad; (8) posetu porodici i srodnicima o vikendu i praznicima; (9) nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine; (10) vanredno odsustvo iz zavoda do sedam dana; i (11) korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda.

b) Pravilnikom o kućnom redu otvorenih zavoda, utvrđen je obim i i B2), a najmanje pogodnosti donosi razvrstavanje u kategoriju V (sa podkategorijama V1 i V2 učestalost korišćenja navedenih pogodnosti, u zavisnosti od kategorije u kojoj je osuđenik razvrstan.

Tabela 3.
 Učestalost pogodnosti u pojedinim kategorijama

POGODNOSTI	POGODNOSTI					
	A		B		V	
	A1	A2	B1	B2	V1	V2
Prošireno pravo na prijem paketa	+	+	+	+	+	-
Prošireno pravo na prijem poseta	+	+	+	+	+	-
Prijem poseta bez nadz. u prost. za posete	+	+	+	+	+	-
Prijem pos. u poseb. prost. bez pris. ost. osu .	+2 x mes.	+2 x mes.	+1x mes.	+1x mes.	+1x u mes.	-
Prijem poseta izvan zavoda	posle izdržavanja 1/5 kazne		posle izdržavanja 1/4 kazne		po odluci upravnika	
	+2xmes.	+1xmes.	+1xmes.	+1xmes.		
Pogodniji smeštaj	ne primenjuje se					
Slobodan izlazak u grad	8 2 x mes.	8 x mes.	8 1 x mes.	6 1 x mes.	6 u 2 x mes.	-
Poseta porodice i srod. o vikende i praznike	2 x mes.	1 x mes.	1 x u 1/2mes.	1 x u 2mes.	po odluci upravnika	2 x mes.
Nagr. odsustvo iz zav. do sed. dana tok. god.	po odluci upravnika					
Vanredno odsustvo iz zavoda do sedam dana	po odluci upravnika					
Koriš enje godišnjeg odmora izvan zavoda	po odluci upravnika					

U tabeli 4. i 5. dat je pregled dodeljenih pogodnosti, zloupotreba pogodnosti i izvršenih bekstava po godinama, za period 1977-2002. godina, iz koje se vidi učestalost korišćenja pogodnosti, kao i njihova zloupotreba od strane osuđenika.

Tabela 4.
 Pregled dodeljenih pogodnosti, zloupotreba pogodnosti

Godina	Ukupno primljeno osu enika	Dodeljene pogodnosti					broj pogodnosti po osu enju	zloupotreba pogodnosti	%
		ukupno	redovne	%	vanredne	%			
1997	1748	2381	1809	75,97	572	24,03	1,36	18	0,76
1998	1665	3442	2325	67,55	1117	32,45	2,07	29	0,84
1999	2369	6159	4128	67,02	2031	32,98	2,60	36	0,58
2000	1581	5574	3017	54,13	2557	45,87	3,53	32	0,57
2001	1846	5799	3273	56,44	2526	43,56	3,14	57	0,98
2002	1519	6792	4098	60,345	2694	39,66	4,47	41	0,60
	10728	30147	18650	65, 81	11497	38,14	17,71	213	0,71

Tabela 5.
 Pregled izvršenih bekstava

Godina	Ukupno primljeno osu enika	Izvršena bekstva			
		klasi na	%	udaljenja	%
1997	1748	1	0,41	19	0,80
1998	1665	4	0,12	14	0,41
1999	2369	4	0,06	26	0,42
2000	1581	6	0,11	21	0,38
2001	1846	13	0,22	20	0,34
2002	1519	8	0,12	25	0,37
	10728	36	0,12	125	0,41

Analizirajući rezultate iz tabele 4. i 5. možemo zaključiti sledeće:

a) da je dodela pogodnosti od 1997. do 2002. god, iz godine u godinu rasla, tako da je 1997 god. jedan osuđenik u proseku koristio 1, 36 pogodnosti, a 2002. god, 47 pogodnosti, što ukazuje da je prelaskom zavoda iz poluotvorenog u otvoreni status pratio i znatno liberalniji kriteriji u nagrađivanju;

b) prelaskom zavoda u otvoreni status menja se i odnos između dodele redovnih i vanrednih pogodnosti osuđenim licima. Prelaskom u status otvorenih zavoda povećano je dodeljivanje vanrednih pogodnosti, što ukazuje da su osuđena lica stekla poverenje kod uprave zavoda. Vanredno nagrađuje u većem stepenu stimuliše osuđenika na prihvatanje zadatah oblika ponašanja u toku izdržavanja kazne.

v) zloupotreba pogodnosti, kao i bekstva, su zanemarljiva i kreću se ispod 1% od ukupno dodeljenih pogodnosti. Interesantan podatak je i nepostojanje razlike u zloupotrebama pogodnosti između perioda kada su zavodi imali status poluotvorenog tipa. Ti rezultati predstavljaju, donekle, iznenađenje, jer smo očekivali da će u uslovima otvorenog režima biti manje zloupotreba poverenja u odnosno na prethodni period. No, objašnjenje nije tako teško pronaći. U ovim zavodima je i pre prerastanja u otvorene zavode izgrađena atmosfera poverenja i zloupotrebe pogodnosti su bile zanemarjuće. Drugi razlog, dobijenim rezultatima, leži u činjenici da nije ništa menjano u selekciji osuđenika i koncepciji rada zavoda.

U ovom radu istraživali smo i disciplinsko kažnjavanje osuđenika i primenu sredstava prinude⁵ kao varijable.

⁵ ZIKS-om je definisan disciplinski prestup i sredstva prinude, pa tako u čl. 116 se kaže da osuđeni može biti disciplinski kažnjen zbog povrede pravila ponašanja utvrđenih ovim zakonom i aktom o kućnim redom zavoda. U čl. 117 u disciplinske kazne spadaju: ukor, oduzimanje dodeljenih pogodnosti i upućivanje u samicu, a u članu 137. u sredstva prinude spadaju: izdvajanje, vezivanje i vezivanje, fizička sila, gumena palica, hemijska sredstva, smrkovi sa vodom i vatreno oružje.

Tabela 6.
 Pregled disciplinskih kazni

Disciplinske kazne							Broj disciplinskih kazni po osu eniku
ukupno	ukor	%	oduzimanje dodeljene pogodnosti	%	samica	%	
221	63	28,51	72	32,58	86	34,86	0,12
218	58	26,60	84	38,54	76	34,86	0,13
172	55	31,98	47	27,33	70	40,69	0,07
163	42	25,77	40	24,54	81	49,69	0,10
299	109	36,45	94	31,44	96	32,11	0,16
304	101	33,22	108	35,53	95	31,25	0,20
1377	428	31,08	445	32,31	504	36,61	

Tabela 7.
 Primena sredstava prinude

	Ukupno primljeno osu enika	Sredstva prinude		
		ukupno	opravdana	neopravdana
1997	1748	5	+	
1998	1665	6	+	
1999	2369	2	+	
2000	1581	6	+	
2001	1846	7	+	
2002	1519	12	+	
	10728	38	+	

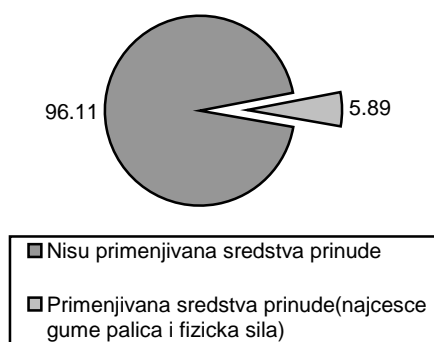
Tabela 6. i 7. ukazuju da se prema osuđennicima otvorenih zavoda disciplinske kazne i sredstva prinude, kao indikatori represivnosti, primenjuju u okvirima donje granice. Naime, sve tri vrste disciplinskih mera su podjednako zastupljene, sa neznatnim odstupanjima u pojedinim vremenskim periodima. Tako imamo da je u 1997. godini, po jednom osuđeniku izrečeno 0,12 disciplinskih kazni, 99 i 2000. god. to je iznosilo 0,07 i 0,10, a 2001. i 2002. god. se neznatno povećalo, i iznosilo je 0,16 i 0,20 kazni po jednom osuđeniku. U prvim godinama funkcionisanja otvorenih zavoda (1999. i 2000. god.) uprave su, najverovatnije, bile tolerantnije i manje su izricale disciplinske kazne, a kasnije učestalost kažnjavanja je počela da raste.

Primena sredstava prinude je izražen u promilima i sve upotrebe su bile opravdane, po oceni upravnika zavoda. Interesantni su rezultati dobijeni upoređivanjem disciplinskog kažnjavanja osuđenika i primena sredstava prinude u šestogodišnjem periodu. U tom periodu zavodi su imali različit status, 1997. i 1998. godine imali su status poluotvorenih zavoda, a 1999. na dalje, status otvoreni zavoda. Rezultati pokazuju da nema značajnih razlike u učestalosti primene ovih mera u odnosu na status zavoda.

Grafikon 3.
Disciplinsko kažnjavanje osuđenika

Grafikon 4.
Primena sredstava prema osuđenicima

Podaci pokazuju da 92,24% osuđenika nije disciplinski kažnjavano, a samo je njih 7,76% kažnjavano nekom od kazni, i to najčešće ukorom. Na osnovu istog ispitivanja 96, 11% osuđenika je izjavilo da prema njima nisu primenjivana sredstva prinude, a 5,89% se izjasnilo da je prema njima primenjeno neko od sredstava prinude, najčešće gumena palica i fizička sila.

Sagledavajući korišćenje pogodnosti, kao vid nagrađivanja i kažnjavanja u otvorenim kazneno-popravnim zavodima, možemo zaključiti da se nagrađivanje koristi u visokom stepenu i u svim, zakonom propisanim vidovima. Kao rezultat tako široko korišćenih pogodnosti, osuđena lica u neznatnim slučajevima zloupotrebljavaju ukazana poverenja, a samim tim i nema posebnih razloga za primenom disciplinskih mera.

e) Stavovi osuđenika o tretmanu i osoblju zavoda

Rezultati istraživanja vidova tretmana, koji se primenjuju u otvorenim zavodima, ukazuju da se u radu sa osuđenima koriste klasični vidovi tretmana primereni karakteristikama osuđenika i karakteru kazneno-popravnih zavoda. Za ostvarivanje planiranog tretmana, neophodna je povoljna atmosfera u zavodu, koja će omogućiti učesnicima u tretmanu da uspostave optimalne interpersonalne odnose, odnose poverenja i razumevanja. Poznata je činjenica da u svim kazneno-popravnim zavodima postoje suprotnosti između formalne zavodske organizacije i osuđeničke zajednice, suprotnost između vaspitne službe i službe za obezbeđenje, suprotnosti unutar osuđeničkog kolektiva i sl. Za ostvarivanje uspešne resocijalizacije osuđenih delinkvenata potrebno je usaglasiti većinu faktora koji utiču, neposredno ili posredno, na resocijalizaciju. Jedan od najznačajnijih faktora za određivanje atmosfere u kazneno-popravnom zavodu su odnosi između osoblja zavoda i osuđenih (Buđanović, 1998).

Izučavajući tretman u otvorenim zavodima, izučavali smo i raspoloženje i mišljenje osuđenika prema tretmanu, kao i njihovo mišljenje i stav prema osoblju zavoda, kao bitnih elemenata koji utiču na prihvatanje tretmana i stvaranje pozitivne atmosfere za ostvarivanje cilja i svrhe izrečene sankcije.

Osuđenici su, na trodimenzionalnoj skali procene, ocenjivali neke elemente tretmana koji se prema njima primenjuju u uslovima otvorenog zavoda. Ti elementi su: ostvarene pogodnosti, radno angažovanje u

zavodu, pružanje pomoći u rešavanju porodičnih problema, slobodne aktivnosti i puštanje na uslovni otpust.

Tabela 8.
Zadovoljstvo osuđenika tretmanom

Elementi tretmana	Zadovoljan		Tako-tako		Nezadovoljan	
	N	%	N	%	N	%
Ostvarene pogodnosti	309	75,00	84	20,39	19	4,61
Radno angažovanje	274	66,50	86	20,87	52	12,63
Pružanje pomoći u reš. porod. problema	215	52,18	109	26,46	88	21,36
Slobodne aktivnosti	256	62,18	97	23,54	59	14,32
Uslovni otpust	150	36,41	93	22,57	169	41,02

Iz navedene tabele zapaža se da su, osuđenici u četiri od pet elemenata tretmana zadovoljni tretmanom. Ako se saberu svi odgovori za sve vrste tretmana koji su ispitivani i izračunaju procenti, dobija se prosečni iznos od 58,45% zadovoljnih osuđenika tretmanom, 22,77% osuđenika ispoljava ambivalentan stav, a 18,78% osuđenika je nezadovoljno tretmanom. Posmatranjem prva tri elementa tretmana, bez uslovnog otpusta, prosečno zadovoljstvo tretmanom je znatno izraženije i iznosi oko 64%.

Analiziranje pojedinačnih elemenata tretmana, uočava se da su osuđenici otvorenih zavoda najzadovoljniji ostvarenim pogodnostima (75%), zatim radnim angažovanjem u zavodu (66,50%), slobodnim aktivnosti (62,18%) i pružanjem pomoći u rešavanju porodičnih problema (52,18%). Najmanje zadovoljstvo osuđenici ispoljavaju prema uslovnom otpustu (36,41%) koji u prevaspitnom procesu predstavlja značajno motivaciono sredstvo koje neposredno ili posredno utiče i na sve druge vidove tretmana.

Interesantno je upoređivanje ovih rezultata sa rezultatima dobijenih na uzorku od 704 osuđenika koji su kaznu izdržavali u kazneno-popravnom zavodu zatvorenog tipa u Lepoglavi. Osuđenici zavoda u Lepoglavi su samo u 33,62% slučajeva izrazili zadovoljstvo ostvarenim pogodnostima, u 33,46% slobodnim aktivnostima a samo u 27,72% izrazili su zadovoljstvo pružanjem pomoći uprave u rešavanju porodičnih problema. Ambivalentnost osuđenika u Lepoglavi je približna ambiva-

lentnosti osuđenika tretmanom u otvorenim zavodima, ali je stepen zadovoljstva osuđenika u otvorenim zavodima približno duplirana.

Ispitujući nivo zadovoljstva osuđenika osobljem koje radi u otvorenim zavodima, osuđennicima smo ponudili izjašnjenje o vaspitačima, stražarima, instruktorima, zdravstvenom osoblju, kao i o ostalom osoblju. U tabeli 9. prikazani su rezultati istraživanja.

Tabela 9.
Distribucija zadovoljstva osuđenika osobljem zavoda

Osoblje zavoda	Zadovoljan		Tako-tako		Nezadovoljan	
	N	%	N	%	N	%
Vaspita i	351	85,19	47	11,41	14	3,40
Straža	343	83,25	50	12,14	19	4,61
Instruktori	357	86,65	40	9,71	15	3,64
Zdravstveno osob.	317	76,94	71	17,23	24	5,83
Ostalo osoblje	311	75,49	84	20,39	17	4,12

Na trostepenoj skali (zadovoljan, tako-tako i nezadovoljan) osuđenici su ocenjivali stepen zadovoljstva radom i ponašanjem vaspitača, straže, instruktora, zdravstvenog osoblja, kao i ostalim osobljem u zavodu.

Dobijeni rezultati pokazuju veoma visok stepen zadovoljstva osuđenika osobljem otvorenih zavoda, koje u proseku iznosi 81,50%. Neutralan stav je ispoljilo 14,18% osuđenika a nezadovoljno osobljem ispoljilo je samo 4,32% osuđenika. Ako posmatramo nivo zadovoljstva osuđenika pojedinim kategorijama zaposlenih, rezultati su sledeći: osuđenici su najzadovoljniji instruktorima (86,65%), zatim vaspitačima (85,19%), stražom (83,25%), zdravstvenim radnicima (76,94%) i "ostalim" (75,49%).

Ispoljeno nezadovoljstvo osuđenika se kretalo u rasponu od, 40%, prema vaspitačima, do 5,83%, ispoljenog prema zdravstvenom osoblju.

Ovi rezultati ukazuju da osoblje otvorenih kazneno-popravnih zavoda uživa visok stepen poverenja među osuđennicima i da osuđenici cene njihov rad i profesionalno ponašanje. Dobijeni podaci pokazuju da su interpersonalni odnosi između osoblja i osuđenika sasvim dobri i da predstavljaju pozitivan preduslov za ostvarivanje tretmana i procesa resocijalizacije. Posebno je značajan rezultat koji pokazuje visok nivo

ispoljenog zadovoljstva osuđenika prema vaspitačima, kao glavnim arhitektima atmosfere u zavodu i koordinatorima svih vaspitnih aktivnosti. Takođe, osuđenici su izrazili visoko zadovoljstvo stražom, što ukazuje da su odnosi između osuđenika i straže u otvorenim zavodima bitno drugačiji i tolerantniji u odnosu na zavode zatvorenog tipa. Osuđenici su najzadovoljniji instruktorima, što ukazuje da radno angažovanje i stručno osposobljavanje osuđenika u otvorenim zavodima ima veoma važnu ulogu u prevaspitanju osuđenika.

Upoređujući nivo zadovoljstva osuđenika osobljem otvorenih zavoda i zadovoljstvom osuđenika iz kazneno-popravnih zavoda u Lepoglavi (1987) osobljem, uočavamo da je znatno niže zadovoljstvo osuđenika osobljem u zatvorenim zavodima. Tako su osuđenici u Lepoglavi u 62,00% zadovoljni stražom, u 60,21% instruktorima, u 48,05% vaspitačima, 46,11% zdravstvenim radnicima i sl. Procenat nezadovoljstva se kreće od 16,80% (straža) do 32,84 (zdravstveni radnici). Primetno je da su osuđenici u 29,89% nezadovoljni vaspitačima.

Očito da su osuđenici otvorenih zavoda znatno zadovoljni osobljem, za razliku od osuđenika u zatvorenim zavodima. Dobijene razlike su logične i očekivane, s obzirom na karakter zavoda.

Na osnovu analize podataka dobijeni ispitivanjem nivoa zadovoljstva osuđenika u otvorenim zavodima, možemo zaključiti da osuđena lica ispoljavaju vrlo visoko zadovoljstvo prema tretmanu koji se u zavodu primenjuje, a posebno prema osoblju zavoda. Ovi rezultati pokazuju da je atmosfera i nivo poverenja između osoblja zavoda i osuđenika u otvorenim zavodima vrlo povoljna i odgovara karakteru ovih zavoda.

LITERATURA

- (1) BUĐANOVIĆ, M. i dr. (1998) Mišljenje osuđenih osoba o osoblju, tretmanu i uvjetima života i rada u kazneno-popravnom domu Lepoglava, *Penološke teme*, br. 3-4, Zagreb, str. 263-273.
- (2) ILIĆ, Z. (2000) *Resocijalizacija mladih prestupnika*, Beograd, str. 150-151.
- (3) MARTISON, R. (1974) New works, Questions and answers about prisons reform. *Public Interest*, str. 22-54.

- (4) MILUTINOVIĆ, M. (1977) *Penologija*, Savremena administracija, Beograd, str. 117-118.
- (5) RADOVANOVIĆ, D. (1988) *Svojstva osuđenika i zatvorski tretman*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 56-58.
- (6) STEVANOVIĆ, Z. (1993) Tretman osuđenih lica, *Aktuelni problemi suzbijanja kriminaliteta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 174-177.
- (7) NIKOLIĆ, Z. (1994) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*, Beograd, str. 162-165.
- (8) JAŠOVIĆ, Ž. (2000) *Penološka andragogija*, Naučna knjiga, Beograd, str. 177-179.

EXPERIENCE IN APPLYING TREATMENTS IN OPEN PRISONS IN SERBIA

The apply of treatments in prisons represent one of many important themes of penologists in couple of last decades. Beside inchoate optimism about great reach of treatments in preventing criminality, in the 80is of a 20th century, the discussions about interpretation of the effects of treatments and their real range envolved. A great number of a repeaters amongst executants of a criminal act, over 60% represent a serious argument to the exponents, conduce that the treatments being applied in prisons today don't give expected results. In this research, on the example of 412 convicts, I have explored aspects that are being used in working with convicts which are doing their penalty in opened type of prisons. I have researched the contents of examination of personality and classification of convicts, the types and magnitude of pedagogic work, educational commitment, and the bulk of convenience. I have also examined the attitude of a convict towards the treatment and the staff (therapists) that are realizing the treatment.

KEY WORDS: opened type of prisons / treatment / examination of personality / classification of convicts / education and professional ability / convictional work / punishing and rewarding

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 143-163

Originalni naučni rad
UDK: 316.752:398.22
316.462:316.75

MITSKA I EPSKA PROŠLOST ANTIHEROJA

Olivera Pavi evi
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U ovom radu se razmatraju socijalna geneza i značenje pojma društvenog heroja i antiheroja. Posebno se analizira sadržaj i funkcija pojave heroja i heroizacije u kriznim socijalnim stanjima koja omogućavaju i pospešuju fenomen uspona negativnog društvenog junaka. Da bi uspeali temeljnije da sagledamo funkcije i dinamiku junaštva i njegovih kategorija potrebno je da se osvrnemo na korene društvene i psihološke potrebe za kreiranjem herojskih figura, koji sežu u daleku mitsku i epsku prošlost čovečanstva. Tako možemo spoznati da pojave u savremenom društvu kao što su kult heroja i antiheroja nisu bez svog dubokog utemeljenja u kolektivnoj svesti naroda.

KLJUČNE REČI: heroj / antiheroj / mitski junak / epski junak

UVOD: JUNACI KAO MITSKE FIGURE

Kada govorimo o junaku kao mitskoj figuri dosežemo do najranijih mitskih tvorevina u kojima susrećemo i pojam junaka, ali i preteču antijunaka, mitsku varalicu. Postoje božanski i demonski junački likovi, pa čak, po nekim teoretičarima (Božkin, 1934, prema: Meletinski, 1983: 109), junak se nalazi u prostoru između Boga i Đavola i neretko se koleba između njih.

Bog se po Botkinu pojavljuje različitim varijantama, sa jedne strane kao simbol jedinstva, najviših vrednosti, večnog reda, intelekta, ali i kao despot koji određuje čovekovu sudbinu. Arhetip đavola uvek prefi najvišim ljudskim vrednostima, ali često biva u senci velikih junačkih likova i dela. Zato se pojavljuje „sveti zločinac“ koji u sebi objedinjuje osećajnost i demonizam, i svojim usponom i padom demonstrira obrazac koji će vladati u budućnosti moderne kulture. Jer, junak ipak upućuje izazov božanskom poretku, budući nosilac promene. Kao najava ili nosilac radikalnih društvenih promena, on često doživljava socijalno poniženje ili izopštenje.

U arhaičnim mitologijama, nosioci ključnih promena su prapreci, demijurzi ili kulturni junaci, odnosno rodovski, bratstveni ili plemenski praroditelji. Oni ovladavaju prirodnim silama i pojavama, obavljaju stvaralačke i kulturne radnje, stvaraju i otkrivaju svet.¹ Kulturni junaci se često pojavljuju u dve varijante – kao pozitivni i negativni junaci. Postoje brojni primeri pozitivne i negativne varijante kulturnog junaka, neretko predstavljeni kao braća-blizanci. Takvi su, na primer, To-Kabinana i To-Karvuvu (To Purgo), bratstveni preci Melanežana-Gunantuna (Meletinski, 1983: 185). Kao prvi ljudi, oni su stvorili zemljište, životinje i etničke grupe. Međutim, njihovo stvaralaštvo se bitno razlikuje: Dok prvi od braće stvara sve ono što je pozitivno i korisno za ljude, drugi stvara ono negativno. „To Kabinana stvara ravan reljef i primorce, lepe žene, ribu tunja (koja tera sitnu ribu u ribarske mreže), bubanj za praznične igre, a To Karvuvu stvara planine i jaruge, planince Bajninge, koji govore papuanski, ajkulu (koja proždire druge ribe), bubanj za sahrane. To Karvuvu je „krivac za smrt [...], glad, ratove, rodoskrvnuće“ (Meletinski, 1983: 185).

Da bi ostvarili svoje ciljeve, junaci ponekad pribegavaju trikovima i služe se lukavstvom. Kulturni junak-trikster, kao prepredena mitološka varalica, pojavljuje se u mnogim mitovima. Jedan od tipičnih primera trikstera jeste junak Maui, obdaren izvanrednim magijskim moćima (mana) i pamću (lukavstvom), koji, pritom, ispoljava junaštvo spasavajući ljude od ljudoždera i čudovišta. Da bi uspeo u svojoj često plemenitoj nameri,

¹ „Vrlo je karakteristično da, iako su svi ti likovi najtešnje povezani sa mitskim vremenom [...] oni nastavljaju da žive u i u sadašnjosti ali ne na zemlji nego na nebu. Pred nama je začetak nebeske mitologije i naredna stepenica u procesu obogotvorenja“ (Meletinski, 1983: 182).

kao što je spasavanje ljudi od čudovišta,² on pribegava veštini i prepredenim trikovima. U jednoj verziji, trikster je obogotvoreni kulturni junak, kraljevski predak; sa druge strane, stvorena je i sakralizovana varijanta mitske varalice, posrednika između bogova i ljudi - vrač i prepredenjak. „U triksteru (negativnoj varijanti kulturnog junaka) Jung je video staru mitu - kopiju neraščlanjene ljudske svesti, koja tek što je napustila životinjski svet“, otelotvoljenje najnižih karakternih crta u čoveku (Meletinski, 1983: 70). Levi-Straus je skrenuo pažnju na „posredništvo“ Gavrana i Kojota kao bića koja se hrane strvinom i koja stoga ostvaruju vezu između travojeda i mesoždera, u kranjoj liniji između života i smrti. Gavran se kod severnoistočnih paleozijata pojavljuje kao medijator između *gore* i *dole* (zbog svojih šamanskih svojstava), neba i zemlje (nebeska i htionska ptica koja probija nebeski svod i čeprka po zemlji) zime i leta (kao ptica koja nije selica), suvog (kopna) i vlažnog (mora), slatke i slane vode (dobija slatku vodu od morskih gospodara), muškog i ženskog (pokušaji da promeni pol) (Meletinski, 1983: 189).

Severnoamerički kulturni junaci-demijurzi, sa reliktnim crtama totemskih predaka, centralne su mitološke figure. No, uporedo sa ozbiljnim stvaralačkim radnjama, njima se pokatkad pripisuju i lupeške podvale. Kulturni junak je istovremeno i trikster, mitski prepredenjak: Gavran, Vodena Lasica, Zec ili Kunić, Kojot, Pauk (Meletinski, 1983: 190). Lakrdijaš, varalica, ludak - osobine su koje junak tvorac nosi u sebi, a najverovatnije objašnjenje je da su novine koje je on unosio u svakodnevicu često izgledale u najmanju ruku čudno i čak se kosile sa propisanim redom i poretkom, pa je čovek imao potrebu da ih pripiše nečem neobičnom u karakteru junaka; sa druge strane, budući da se u praksi do neophodnih stvari za život često dolazilo nedopustivim sredstvima po kodeksu zajednice, to je njegovo delo u sebi nosilo i elemente prekršaja. „Severna Amerika pruža klasične primere varalice – tog dalekog prethodnika srednjovekovnih lakrdijaša, junaka pikarskih romana, koloritnih komičnih likova u književnosti renesanse. Mitski junaci se često služe prepredenošću i lukavstvom stoga što 'pamet' u prvobitnoj svesti nije odvojena od lukavstva i čarolija. Samo ukoliko u samoj mitskoj svesti nastaje shvatanje o različitosti lukavstva i

² Jedan od osnovnih zadataka i suštinsko svojstvo delatnosti mitskih junaka bila je zaštita ljudi.

pameti, prevare i plemenite iskrenosti, socijalne organizacije i haosa, utoliko se razvija figura mitske varalice kao dvojnika kulturnog junaka. Gavrana i njemu slični likovi folklora Indijanaca (i paleoazijata), za razliku od lupeških junaka okeanijskog mita, na primer, istog tog Mauija, ne pribegavaju naprosto lukavstvu, nego izvode trikove koji predstavljaju parodiju odgovarajućih ozbiljnih postupaka kulturnih junaka ili šamana, svetih rituala, njihovu lakrdijašku degradiranu verziju. U triksteru se ističu niski instikti (proždrljivost, pohotljivost) koji ga navode na asocijalne postupke, na primer, na rodoskrvnuće, prisvajanje porodičnih zaliha hrane. Ponekad Indijanci razlikuju Gavrana, Kojota, i njima slične kulturne junake-trikstere kao dva lica s jednim imenom, ali takvo razlikovanje nije opšte i verovatno je naknadno. Nije slučajno jedno od imena kunića – Gluskapa – Visaka što znači 'sa dvostrukim licem'" (Meletinski, 1983: 191).

Po mišljenju Meletinskog, dvostruki lik kulturnog junaka/demijurga-trikstera, emanira težnju za uređivanjem kosmosa i socijuma na jednoj strani, i još uvek postojeću dezorganizaciju i nesređeno stanje na drugoj. „Ovaj protivrečni spoj mogućan je stoga što je radnja u odnosnim pripovedno-mitološkim ciklusima smeštena u vreme pre uspostavljanja strogog svetskog poretka, tj. u mitsko vreme. Treba pri tome uzeti u obzir da je delatnost negativne varijante kulturnog junaka (tipa Karvuu u Melaneziji) ili trikstera tipa Gavrana takođe u suštini paradigmat-ska, budući da ona predodređuje negativne pojave i profane radnje koje se zbivaju u kasnijim vremenima" (Meletinski, 1983: 191).

U grčkoj mitologiji zadržao se klasičan obrazac kulturnog junaka, ali, što je vrlo karakteristično, izolovan od olimpijskog panteona i osnovnog mitološkog sistema. Heroji su bili zamišljeni kao starinski rodovsko-plemenski vođi, preci rodovskih zajednica, osnivači gradova. „Najmiliji su satirskoj drami oni heroji kojima kakva karakteristična osobina pripada u naročitoj meri, na primer Heraklu telesna snaga i proždrljivost, Sisifu prepednost, Odiseju dovitljivost i snalažljivost, pa onda kojekakve nakaze, na primer Polifem, Kiklop, koji je po Homerovu pričanju u Odiseji izeo nekoliko drugova Odisejevih, a on ga zato oslepeo, Kerikon razbojnik, koji je sve putnike primoravao da sa njim dele megdan, dokle ga nije savladao Tesej, Skiron, džin koji je svakog putnika primoravao da mu pere noge, pa ga zatim nogom gurnuo niza stenu, koga je ubio Herakle itd." (Đurić, 1962: 43).

Prometej pravi ljude od ilovače, izigravši bogove krade vatru za te ljude i biva kažnjen tako što mu na stenama Kavkaza na koje je priko- van orao kljuje jetru. Prometejev brat blizanac Epimetej je tipična ne- gativna varijanta kulturnog junaka, on je suprotan Prometeju - on ostavlja ljude bez sredstava za zaštitu (krzna, nokata i sl.), ženi se Pan- dorom koja nosi posudu sa zlom i bolestima. Pripovedač je možda že- leo da prikaže težinu prihvatanja promene i visinu cene koju je čovek morao da plati za napredak. Junak koji je imao snagu da unese novi- nu istovremeno je zajednici donosio bol koji je nastajao u procesu od- bacivanja starog (sigurnog) i prihvatanja novog (nepoznatog).

Motiv krađe vatre od prvobitnih čuvara veoma je raširen. Pribavljanje raznih predmeta od značaja za društvenu zajednicu često se postiže nedozvoljenim sredstvima. Zato shodni mitovi najpre propovedaju o nastajanju onoga što ranije nije postojalo ili što je bilo nepristupačno čoveku, ali i o dovijanju junaka da preuzmu ili otmu ta neophodna dobra od bogova ili drugih plemena. Aktivni junaci mitskog pripove- danja, tri asa – Odin, Tor i Loki, odlikuju se i određenim epskim karakte- ristikama: *telesnom viteškom snagom* uz koju idu ljutnja, atletski iz- gled i proždrljivost, razum i lukavstvo. Odinova pamet koja sinkretički obuhvata uzvišenu mudrost i nisku prepredenost i proročki dar i čarob- njačku moć, šira je od Lokijeva lukavstva i lupeštva, te su u tom smislu oni suprotstavljeni jedan drugom. Različitost epskih karaktera kao mit- skih tipova ispoljava se kao različitost između kulturnog junaka-tvorca u liku Odina i kulturnog div-junaka u liku Tora (upor. Prometej i Herakle i sl.), i kao različitost između pozitivnog kulturnog junaka i negativne va- rijante – varalice-trikstera (Odin i Loki, upor. Prometej i Epimetej).

Naravno, delatnost junaka se ne svodi samo na stvaranje kulturnih do- bara. Njihov je zadatak da dovedu do uređenja socijuma za normalan društveni život u skladu sa prirodnom sredinom. To podrazumeva kao pr- vo, egzogamiju, odnosno zabranu rodoskrvnuća. Interesantno je da kul- turni junaci često čine prekršaj egzogamije incestuozne vrste, što poseb- no važi za lakrdijaške dublere kulturnih junaka. Incest i druga socijalna odstupanja (npr. Gavranovo kršenje pravila raspodele plena, podele ra- da među polovima, njegova promena pola itd.) predstavljaju izvore haosa koji preči da poremeti već postignuti socijalni i prirodni red. Odgo- netka ovakvog ponašanja junaka leži možda u toj dvostrukoj prirodi koja

mora biti u kontaktu sa haosom i poznavati haos i njegove sile da bi mu se suprotstavila. Pravila običnog člana zajednice ne važe i za junaka koji ih stvara. Mitski prapreci se često nisu ponašali po pravilima: ona su se tek stvarala kao posledica njihove životne aktivnosti. „Haos se pretežno konkretizuje kao mrak ili noć, kao praznina ili ponor koji zjapi, kao voda ili neorganizovano uzajamno delovanje vode i vatre, kao amorfnost stanje materije u jajetu, kao i u vidu pojedinih demonskih, htonskih bića kao što su zmajevi-aždaje, drevni divovi i bobovi starijih pokolenja. Pretvaranje haosa u kosmos ispoljava se kao prelaz od tame ka svetlosti, od vode ka kopnu od praznine ka materiji, od bezobličnog ka uobličenom, od rušenja ka stvaranju [...] Sama majka zemlja ponekad ostaje povezana sa silama haosa, jer površina zemlje je oblast sređene kulture, ali se unutar zemlje nalazi carstvo mrtvih, žive razni demoni, osim toga ženskost se takođe ponekad dovodi u vezu sa elementom vode i sa haosom, obično se zamišlja u oblasti 'prirode', a ne kulture, naročito u uslovima jačanja patrijahalne ideologije" (Meletinski, 1983: 209).

Sile haosa se mogu pojavljivati u likovima raznih demonskih bića, a pobjeda nad njima je uslov kosmogenezе i održavanja kosmičkog poretka. Čudovišni mitski div-junaci bore se sa htonskim demonima i čudovištima zarad zaštite bratstva, plemena. Pripovedanje o njima ima svojstvo junačke narodne priče. Na granici mita i epa nalaze se takvi borci protiv čudovišta kao što su Herakle i Tezej u antičkoj mitologiji. Prometej, Epimetej, Hefest, Hermes i Herakle predstavljaju ceo skup tipoloških varijanti kulturnih junaka koji potiču iz najstarijih tradicija. Često u ruralnim mitovima pobjeđene sile haosa stalno iznova savlađuju bogovi ili junaci da bi sačuvali kosmos i kosmički poredak.

Pretvaranje haosa u kosmos odgovara izdvajanju kulture naspram prirode. Ali, svesno suprotstavljanje prirode i kulture, svojstvo je razvijenih mitologija. Mitovi o kulturnim junacima treba da objasne sociogenezu i kosmogenezu, jer ti likovi modeluju plemensku zajednicu. No, postepeno, 'biografija' kulturnog junaka sama stiče paradigmatički karakter, kao lanac kritičnih događaja u životu koji se vezuju za prelazne obrede: pri tome, inicijacija često zaklanja sve ostalo, te su s toga najvažniji deo sižea o junacima provere kojima se oni podvrgavaju. Junak i tu i uopšte u arhaičnom folkloru, može biti samo mitski lik, na šta često ukazuju njegovo čudesno rođenje, magijske sposobnosti itd.

HEROJSTVO – EVOLUCIJA I DIHOTOMIJA

Junak arhaičnih mitova prolazi kroz provere koje se ponekad tumače kao svojevrsne 'misterijske strasti' koje on mora da izdrži kako bi dosegao snagu ili mudrost (Meletinski, 1983: 232). Postizanjem zrelosti, on stiče snagu i moć koja kroz istaknutu erotičnost može preći u destrukciju koja se završava rodoskrvnućem i nasiljem. Rezultat inicijacije je neizvestan. Incestuozne radnje rezultiraju izopštenjem iz zajednice, sukobom sa ocem i, na kraju, smrću. Usled već konstatovane dvojnosti ličnosti junaka koji ima ambivalentnu moralnu prirodu, moć koju poseduje junak treba da bude pod kontrolom.

U junakovoj kontradiktornoj prirodi, koja je prisutna još u najranijem mitu, stoji ljudsko opštepsihološko saznanje da se dobro može kupiti samo po cenu neizbežnog zla. Zlo može izazivati dobro, dobro može uslovljavati zlo, a smrt i patnja su neophodne karike. Na jednoj strani, glavni podvizi kulturnog junaka niukoliko ne isključuju njegove 'rđave' postupke, njegovo kršenje socijalnih normi, sve do incesta; na drugoj strani, njegove izuzetne sposobnosti i mogućnost da čini dobro ljudima postižu se u okrutnim proverama za koje reč 'patnja' nije sasvim podesna s obzirom na opšti nepsihološki metod prikazivanja u mitologiji i folkloru. Krajnji slučaj je Prometej kojeg, prikovanog za planinu, razdire jastreb, naročito u Eshilovu tumačenju, gde su mu pridate crte mučenika i buntovnika.

U arhaičnim i drevnim društvima, kosmički model stvara osnovu simboličkog modela koji reguliše društveno ponašanje putem sakralizovanih i stereotipiziranih formi društvenog ponašanja. Na taj način se ostvaruje plemensko uređenje, život u gradovima, porodici, hramu, proizvodnom radu, u svim sferama kolektivnog i individualnog života. Drevne se kulture, po mišljenju Meletinskog, baš po tome razlikuju od kasnijih etapa istorijskog života, po toj univerzalnoj uređenosti u kojoj se iz istog kosmičko-mitološkog shvatanja rođenja sveta prenose simboli do strukturalne konfiguracije. Ideološka izdiferenciranost raznih savremenih ideoloških formi i shvatanja, uz koju su kvazimitolške klasifikacije neizbežno fragmentarne, subjektivne i nemaju totalno značenje i opseg, ima odraza i na razlike u doživljaju kulturnog junaka. Pozitivne ili negativne ocene junaka stvarane su na osnovu dela, a ne likova junaka. Uloge i ocene

junaka bile su podložne stalnoj promeni i preraspodeljivanju u toku pripovedanja na osnovu razvoja radnje i njegovog činjenja.

Pojava da se ista mitološka tema pojavljuje u nekoliko varijanti rešenja, postojala je i u arhaičnim mitovima. Ta rešenja ne samo da su data u različitim kodovima, nego su dijahrono heterogena. Kosmologija je sadržala etički činilac i on je dozvoljavao i povremene gubitke koji su bili samo posrtanje na putu apsolutnog obogaćenja kosmosa i zajednice. U ritualima kao i u istoriji društva postoje etape u kojima dolazi do likvidacije starog, i one dovode do stanja privremene 'nestrukturisanosti' - tada gubici prevazilaze tekovine i ispoljava se socijalni haos. U tom ritmu gubitaka i tekovina, ispoljava se ambivalentnost mita koji pretpostavlja postojanje loših i dobrih likova, ali i istu takvu dihotomiju u liku kulturnog junaka. Drevni mit je u sebi imao medijativnu funkciju koja je povezivala *gore* i *dole*, vatru i vodu, žensko i muško; sazrevanje junakovo kroz incestuoznu privlačnost predstavljali su potpuno kršenje reda, ali je kršenje tabua kroz kosmičke potrebe uvek bilo zauzdano kaznom, ili prelaskom na viši nivo društvenog razvoja. Junak je, u skladu sa univerzalnošću mita, morao imati u sebi višeslojnu strukturu koja bi odgovarala različitim kolektivnim potrebama. Kulturni junak bio je izuzetan, neobičan, onaj koji ne prihvata postojeće regule u potpunosti. Junak se odlikuje natprosečnim sposobnostima, ali one uključuju i određene nedopustive radnje, iako je cilj organizovanje društvenog života i borba protiv stanja haosa. Da bi se izborio sa onostranim i demonskim, junak mora imati znanja i sredstva približno njihovog kvaliteta. Da bi pokrenuo narod na rat, junak mora imati ratničku ljutinu; ako želi da ga zaštiti, on mora imati mudrost. Na primeru Odina možemo videti kako junak prapredak može imati ulogu u stvaranju razdora, iniciranja ratova među svojim, u remećenju mira u zajednici. To govori da je drevni čovek junaku pripisivao ona svojstva koja su bila u funkciji trenutka u kome je živio. Funkcija mita, pa i mita o junaku, bila je socijalno funkcionalna u smislu objašnjenja i tumačenja stvarnosti u procesu potčinjavanja sila haosa načelu organizovanja, a taj proces je bio praćen smenom nemira i blagostanja. U zavisnosti od perioda, kulturni junak je imao različita svojstva: bio je pronalazač, titan, demijurg, bogoborac, iscelitelj, šarlatan.

Za razliku od mitskog, u epskom sižeju junak sve više postaje običan čovek: „Osnovni stupnjevi procesa perobražavanja mita u narodnu priču su: deritalizacija i desakralizacija, slabljenje stroge vere u istinitost mitskih 'dogadaja', razvoj socijalnog izmišljanja, gubitak etnografske konkretnosti, zamenjivanje mitskih junaka običnim ljudima, mitskog vremena – basnoslovno – neodređenim, slabljenje i gubljenje etiološkičnosti, prenošenje pažnje sa kolektivnih sudbina na individualne i sa kosmičkih na socijalne, što je uslovalo pojavu novih sižeja i nekih strukturalnih ograničenja. Strogu vredostojnost zamenjuje nestroga verodostojnost, što, opet otvara put za slobodniji i dopušteniji izmišljaj, iako je ta 'sloboda', prilično ograničena okvirima same vrste i mitskim semantičkim nasleđem" (Meletinski, 1983: 267). Srazmerno kretanju mita ka narodnoj priči sužava se 'razmer' - interesovanje se prenosi na junakovu ličnu sudbinu. Junaci narodne priče više nisu polubogovi-demijurzi, ali zbog idealizacije mogu imati polubožanske roditelje, mogu zadržati reliktno totemske crte. Najčešće, junakovo poreklo ima socijalnu formu plemića, mada u procesu demitologizacije dolazi do interesantne pojave u kojoj junaci postaju sve češće obični ljudi, čak obespravljani pojedinci, čija osobenost postaje odbačenost i progon od strane socijalne zajednice. „Razna njegova obeležja (npr. 'neznalica', 'neopranac', 'mirni ludak', 'budala') otkrivaju duboko značenje na ritualno-mitološkom nivou, ali se svesno ističe baš njegova socijalna obespravljenost" (Meletinski, 1983: 270).

Junak narodne priče nema one magijske moći kojima po samoj svojoj prirodi raspolaže mitski junak. Mitske opozicije i konflikti sve više se ispoljavaju na socijalnoj ravni, izazivajući socijalne posledice. Ako prilikom pretvaranja mita u bajku mitski kosmos delimično zaklanja 'porodica', prilikom pretvaranja mita u junački ep u prvi plan se ističu odnosi plemena i arhaičnih država, koje su, po pravilu, istorijski postojale. Arhaični epovi nastaju iz priča o div-junacima, sve češće se umesto sa demonskim, onostranim, vodi borba sa neprijateljskim plemenom. Prošlost plemena opisuje se kao istorija 'pravih ljudi'. „Dva plemena koja se nalaze u neprestanom neprijateljstvu. Ova borba u terminima plemenskog neprijateljstva konkretizuje zaštitu kosmosa od sila haosa. [...] neprijatelji su pretežno htonski, tj. povezani sa podzemnim svetom, smrću, bolestima, a svoje pleme lokalizovano je na 'srednjoj zemlji' i uživa zaštitu nebeskih bogova" (Meletinski, 1983:271).

Pojavljuje se mit o 'herojskom dobu', junačkim plemenima iz davne prošlosti, davnašnjeg herojskog veka, kao kakav herojski uzor za naredna pokolenja. U vezi s tim važno je da se u likovima junaka najstarijih epskih poema i legendi jasno ispoljavaju reliktni crte prapretka ili kulturnog junaka. „Na taj način mitska podloga se zadržava i u klasičnim oblicima epa. Ali ti klasični oblici, koji su se razvili u uslovima jasne državne konsolidacije naroda – nosilaca epske tradicije, nesumnjivo čine važan korak ka demitologizaciji. Za razliku od arhaične epike, oni se oslanjaju na istorijska predanja, i pre svega, služe se njihovim 'jezikom' za pripovedanje o događajima iz daleke, ali ipak istorijske, tačnije kvaziistorijske, a ne mitske prošlosti. Osnovna različenost od arhaijske epike nije u stepenu verodostojnosti priče, nego baš u 'jeziku' pripovedanja, koje se služi etničkim, a ne kosmičkim odrednicama, koje operiše geografskim imenima, istorijskim imenima plemena i država, careva i vođa, ratova i seoba" (Meletinski, 1983:280). Više nije reč o stvaranju sveta, već o osvitu nacionalne istorije, izgradnji najstarijih državnih tvorevina. Čisto ratnička, ovozemaljska svojstva zamenjuju šamansku nadarenost za borbu protiv haosa; cilj postaje borba za odbranu plemena, države ili svoje 'vere' od 'osvajaca', 'nasilnika' ili 'tuđinaca'. Junak koji zamenjuje arhajskog je nacionalni junak – on više nije taj koji je 'po vrsti' nadmoćan u odnosu na obične ljude, nije božansko biće, već je nadmoćan u stepenu uveličanih vrlina, posebno snage i hrabrosti. On je oličenje onih osobina koje konkretni narod sanja, a što je narod ugroženiji, to više mašta o svom epskom junaku. Arhajski mit prelazi u ep o nacionalnoj istoriji: arhetipski okviri se pune specifičnim istorijskim i etničkim sadržajima. Arhaični mitski junak postaje epski junak sa specifičnim plemenskim i etničkim svojstvima.

Kod naroda sa nepovoljnim istorijskim okolnostima, legenda u kojoj je središnja tema junak-oslobodilac i spasitelj postaje 'ventil' za muku naroda: u njoj je glavni lik nepobedivi epski junak čiji se život i delo ne podvrgavaju kriterijumima istinitosti i stvarnosti. Taj junak je odraz snage, snalažljivosti i svih fizičkih i intelektualnih osobina koje narod i narodni pripovedač smatraju neophodnim za uspešno nadmetanje sa neprijateljem. Visok stepen idealizacije samo je odgovor na sve teže podnošenje mučne realnosti. Mitsko-folklorna svest u potpunosti se identifikuje sa svojim junakom ističući hrabrost kao kraljicu svih vrlina.

„Najviši oblik pojedinačnog ostvarivanja za folklorno-mitsku svest jeste *exemplum heroicum* (herojski primer)“ (Džadžić, 1994:121). Herojstvo se stavlja na vrh lestvice ljudskih vrednosti, a najodbojniji je odnos prema njegovoj suprotnosti, a to su kukavičluk i izdaja. Junak postaje najcenjenije zanimanje i nijedno drugo ne može dostići taj ugled u narodu. Veličanje takvog junaka koji je surov i sirov ali bezmerno hrabar, odlikuje narod koji se nalazi na varvarskom, pretkulturnom stanju. Junak epske poezije i epske kulture, kao i arhajska-mitski junak nosi u sebi moralnu ambivalenciju može biti nehuman, lukav, površan, brzopleo. Takve osobine se tolerišu, pa i očekuju od junaka, jer one mu omogućuju da izađe na kraj sa moćnim neprijateljem. Narod se identifikuje sa takvom, moralno šarolikom ličnošću junaka. Džadžić identifikaciju kao mogućnost za prevazilaženje društvene anksioznosti, najpre vidi u osobama koje su slične nama. Marko Kraljević je junak, ali je i nesavršen, jer je i plemenit i surov, bez kompromisa, ali spreman na lukavstvo, krši zadatu reč, dovija se na sve načine kada nema izlaza. On je u „koži svoga naroda“ i svojim primerom pokazuje kako se treba ponašati da bi se „živelo i preživelo“. Lažne zakletve, sitno i krupno lukavstvo, dvoličnosti, sve su to ponašanja u funkciji opstanaka u ropstvu.

Tu se možda nalazi koren nastanka etičkog profila našeg junaka koji je fleksibilan kada je moralna čistota u pitanju, zato što pokriće za određene smutne radnje ima u činjenici vođenja ispravne i neprekidne borbe protiv ropstva. Sigurno je da takva popustljivost u pogledu moralnih karakteristika narodnog junaka može biti zloupotrebljena - to je dobar put da se od običnog prestupnika napravi dični heroj, samo ako se uvije u plašt borbe protiv neprijatelja koji u mitološkoj, u osnovi bipolarnoj svesti, može biti svako ko nije kao i ostali. „Ako je Miloš Obilić paradigma herojske akcije tragičnih i jasnih linija, koja podrazumeva i primereno podnesenu smrt, Marko je paradigma dvostrukosti, sačinjena od vazalske jave, od olovne svakodnevnice pod torturom u ropstvu, ali i od sna koji stvara pomoćnu konstrukciju, fiktivnu liniju vodilju i koji kompenzira nedaće stvarnog života. [...] Potreba za junačkim simbolima javlja se kada je našem Ja neophodno snaženje, i kada valja mobilisati ne samo snage kojima svesno raspolazemo nego i one skrivene u dubinama nesvesnog. [...] mit o junaku ima slične razvojne faze kao i razvoj samosvesti jedinke. [...] samopotvrđivanje

naroda u civilizacijskom svetskom poretku, potvrđivanja njegovih stvaralačkih principa, aktuelizacijom u Maslovljevom smislu te reči, dakle sa 'zrelim životnim dobom' mit o junaku gubi dosta od svoga značaja. Otuda u neaktuelizovanim narodima apsolutizacija mita o junaku. Junak postaje svetinja kojom se potvrđuje naš identitet, legitimnost našeg prisustva na sceni istorije i civilizacije" (Džadžić, 1994:119-121).

Budući da je ključni problem ovog rada paradoks koji u sebi nosi pojam negativnog društvenog junaka, izloženi sažeti prikaz davne prošlosti čovečanstva iz koga datira još uvek aktuelan pojam junaka i negativnog junaka, bio je neophodan. Negativni junak je društveni subjekt koji se kreće od herojskog i pozitivnog, uzornog i svetlog, pa sve do kriminalne margine, tamnih predela društvenog prostora. Problem se uslošnjava kada se uzmu u obzir manipulativne mogućnosti koje imaju veliki ideološki potencijal u korišćenju fenomena društvenog junaka uopšte, a posebno kada se on pojavljuje konvertiran u negativnog društvenog junaka. Čini se da bi, ako se osvrnemo na savremenog filmskog i literarnog negativnog junaka ili antiheroja, mogli doći do nekih zanimljivih, možda i važnih saznanja. U literaturi i filmu, naime, antiheroj je centralni ili sporedni lik koji ima neke karakterne mane i definitivno sudbinu da bude označen kao zločinac, ali, uz to, on ima i dovoljno herojskih kvaliteta ili namera da stekne simpatije čitalaca i gledalaca. Antiheroji mogu biti nezgrapni, trapavi, odvratni, pasivni, veoma loši ili tupi - oni su uvek na jedan suštinski način felerični ili pali heroji. Stripovi takođe prikazuju antiheroje kao „heroje mraka“, koji naginju ka borbi na strani dobra, ali takođe nose tragične mane i nedostatke (koji datiraju iz grozne prošlosti). Često su sredstva koja koriste u toj borbi problematična, odnosno nedozvoljena sa moralne tačke gledišta. Koncept antiheroja potiče iz tendencije savremenih autora da prikažu zločince kao kompleksne, čak osetljive i saosećajne karaktere čija motivacija nije inherentno zla, a ponekad je čak i dobra. Sledstveno tome, granična linija između antiheroja i zločinca često nije jasna.

U tekstu: „Istražujući tamnu stranu: antiherojsko putovanje“,³ pisac Džejms Bonet osvetljava tamnu stranu antiherojskog puta – „mesta

³ Bonnet, James: "Exploring the Dark Side: The Anti-Hero's Journey",
Web-dokument (http://www.writersstore.com/article.php?articles_id=40).

gde se mračne sile kriju i žive i pleću njihove opake mreže i šeme". Dok mračne sile u stvarnom životu personifikuju ličnosti kao što su npr. Hitler i Džek Trbosek, otelotvorenja mračnog i zla u pričama, jesu slavni zlikovci i nitkovi poput Voldermorta, Hanibala Lektora i Darta Vadara. Harison Ford kao Indijana Džons, Džodi Foster u *Kad jaganjci utihnu* i Sigurni Viver u *Osmom putniku* su heroji: njihove akcije su pokrenute pod uticajem više prirode i karaktera. Na drugoj strani, likovi kao što su, na primer: Magbet ili Majkl Daglas u *Vol stritu*, jesu antiheroji, čije su akcije pokrenute nižim, elementarnijim motivima. Viša priroda povezuje heroja sa kreativnom energijom koja traži da prevaziđe negativna stanja i dosegne više nivoa bivstvovanja: oni su motivisani da do kraja budu kreativni, hrabri, pravični i da se žrtvuju za više ciljeve. Antiheroji su vezani nagonском stranom svoje prirode koja teži zadovoljenju potreba za zemaljskom radošću i uživanjem: pokreće ih energija libida i *Ida*, a koji su, kao izvor bazičnih instikata i htenja, principijelni otpor svakoj pozitivnoj promeni. Dok heroj uviđa probleme i preuzima odgovornost, antiheroj se prepušta materijalističkoj, pohlepnoj i tiranskoj strani svoje prirode, koja teži da poseduje bez granica i kontrole (npr. Majkl Korleone u *Kumu*, Komodus u *Gladijatoru*, itd.).

Lična žrtva je osnovna oznaka heroja. Dok su heroji pozitivni i nesebični, antiheroje karakteriše antisocijalna aktivnost. Između nitkova i antiheroja nema suštinske razlike: i jedni i drugi su uvek motivisani sebičnim porivima. Međutim, nitkovi mogu izrasti u antiheroje. To se dešava onda kada se ispoveda priča upravo o njima; onda kada se može videti prethodni proces kroz koji prolaze i iz koga izlaze kao zlikovci. Cilj koji vodi heroja jeste oslobađanje i zaštita entiteta kao što su porodica, nacija ili galaksija od tirana i zlikovaca koji su proizveli nesreću. Cilj antiheroja je da preuzme vladavinu nad entitetom (i identitetima) i iskoristi je za ispunjenje sopstvenih želja i potreba, da utoli žudnju za senzacijom, bogatstvom i teritorijom. Etape herojskog puta čine: separacija, inicijacija, integracija i ponovno rođenje. Aktivnosti heroja (npr. iz priča kao što su *Šindlerova lista*, *Armagedon*, *Hrabro srce*, itd.) čine te korake jasno vidljivim. Na svom putu, antiheroji prelaze iz povezanosti i privrženosti, preko regresije i alijenacije, u smrt (u pričama kao što su *Edip*, *Faust*, *Drakula*, *Prohujalo sa vihorom*, *Građanin Kejn*, *Park iz doba Jure*, itd.). Dešava se međutim i da heroj, nakon što obavi svoju uzvišenu misiju, bude transfor-

misan u antiheroja, kada se pokreću nove mračne sile, a herojski progres biva unazađen: inicijaciju tada smenjuje regresija, integraciju alijenacija, snagu slabost, požuda odmenjuje ljubav, polarizacija jedinstvo, tiranija herojstvo, a tamo gde je postojala herojska humanost, nastupa surovost. Ponekad se ciklus nastavlja: tako se, na primer, Dart Vadar koji postaje antiheroj u III delu *Zvezdanih ratova*, ponovo podiže kao Džedaj, mladi heroj koji je najpre udružen sa Silom, da bi joj se kasnije suprotstavio i pomogao uspostavljanje tiranije.

Alternacija heroj - antiheroj vrlo je prisutna: čini se da je smenjivanje različitih ciklusa, dobra i zla, suština procesa. Priče koje završavaju na gornjoj strani ciklusa, gde je dobro agresivno a zlo defanzivno, jesu one sa srećnim završetkom. Priče sa dna redovno završavaju tragično: smrt antiheroja uglavnom je povezana sa njegovim preterivanjem i nekontrolisanim pasijama. Beda antiheroja postaje nepodnošljiva, i oni bivaju uništeni, da bi neki novi heroj preuzeo 'slučaj' i krenuo dalje. Istina je, kako ukazuje Bonet, da antiherojima i nitkovima iz priča mnogo dugujemo, budući da su oni ti koji prave probleme koje heroji rešavaju, ali nas, pored toga, nagone da otkrijemo mračnu stranu i u sebi samima. Tako, bez Darta Vadara i Zlog imperatora ne bi bilo ni Zle imperije, niti potrebe spasavanja galaksije. Bez Hanibala Lektora i Bafalo Bila ne bi bilo problema za Klarisu da ga rešava, niti otkrivanja bazične borbe između dobra i zla. Bez negativnih junaka, bilo bi tek nekoliko priča da se ispriča, dok bi porivi koji su motivisali zločince iz realnog života, zauvek ostali tajna za nas.

HEROJ I ANTIHEROJ: ODLIKE

Da bi se bavili pojmom antiheroja potrebno je dati makar precizniji opis pojma heroja, koji nije tako relativan kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti. Tipične herojske vrline su samoodricanje, požrtvovanost, posvećenost ciljevima pravde, osećaj odgovornosti. Najvažnija i poslednja etapa u razvoju ličnosti ka sopstvenom, autonomnom *ja* jeste „herojski put“ ka ličnoj odgovornosti, požrtvovanosti i nesebičnosti. Ukoliko se ponovo vratimo u istoriju, u pisanju Dragiše Vasića o našim junacima iz Prvog svetskog rata, možemo naći osobine koje se zaista mogu pripisati heroju u pravom, pozitivnom smislu te reči. To su vera u

fizičku snagu, fizičko i psihičko zdravlje. Skromnost, vedrina, spokojstvo bez pohlepe. Nekoristoljubivost. Osećanje dužnosti i požrtvovanost. Odricanje od svega bez ljutnje i ozlojeđenosti. Svest o nužnosti trpljenja i bespoštednog mučenja da bi se spasilo. Velika duhovna snaga i izdržljivost. Dragovoljno uzdržavanje do potpunog samoodricanja. Odlučnost u svim okolnostima. Vera u život, nerazmišljanje o smrti i nepripremljenost na nju: junak tog vremena nije mnogo mislio o smrti i zato je se nije ni plašio. On nije kalkulisao rizik od nasilne smrti, nije računao na smrt kao cenu riskantnog života. „On nije bio onaj heroj da pogine, već heroj da živi, on je heroj optimist. [...] On nije voleo rat, niti mu je borba ikad bila mila stvar i prijatan posao, kao što se to često, bez razmišljanja hoće da kaže. Ljudi koji hoće da žive. A ljudi koji hoće da žive, znamo imaju mnogo šta da se pitaju u ratu, i da se na mnogo šta ljute u njemu" (Vasić, 1919:14-18). Junaci toga kova umorni su od praznih reči, literature, oni ne vole da im se govori da su junaci.

Govoreći o Eshilu kao najvećem umetniku helenskog doba, Miloš Đurić kaže: „Pevajući najslavniju pobjedu i najstrašnji poraz, Eshil nigde u pobjedom neprijateljstvu ne gazi princip čoveka, ali ne pada ni u bleštavu retoriku kad slavi junaštvo pojedinaca" (Đurić, 1962: 49) Antička drama, koja je ponikla iz herojskog mita imala je ulogu u etičkom i saznajnom usavršavanju pojedinca. On je kroz likove heroja, njihov rad, patnje i uspehe upoređivao svoju prirodu sa njihovom, pronalazio način da kroz njihovo iskustvo reši konflikte u sebi samom, sa društvom i državom. On je kroz tragediju otkrivao ljudske i prirodne tajne upoznavajući opake strane individualnog i društvenog života koje su prikazane i načine da se zlo pobedi. „Poimajući uzroke događaja i etičku pravdu kao posledicu dobra ili rđava delanja i uviđajući vezu između pojedinačnog tragičnog stradanja i opšteg etičkog poretka, koji se objavljuje u celokupnom sadržaju a naročito u završetku tragedije, gledalac dolazi do saznanja pravedne razmernosti između krivice i stradanja, i baš stiče punije poznavanje života i prečišćuje svoje shvatanje ljudskog života i ljudske sudbine, a u tome se sastoji ono etičko-saznajno zadovoljstvo koje izvire iz čuvstva što ih tragedija izaziva" (Đurić, 1962: 25).

U nekim društvenim okolnostima smisao pojma heroj prelazi u kult heroja koji može da se odnosi na suštinski praznu demagoški i ideološki proklamovanu figuru. Tada se antiheroj pojavljuje kao pobuna protiv

formalizovanih i u prvobitnom značenju izgubljenih vrednosti heroja kao moralnog i društvenog uzora. Prelaskom antiheroja, pobunjenika, otpadnika u negativnog junaka (koji pripada svetu tame), u potpunosti se završava ciklus. Okružen besmislenom smrću, junak romana *Kvaka 22* Džozefa Helera, prestaje da veruje u Boga (koji mirno sedi u raj). Institucije u čijim se čeljustima našao bile su stvorene da štite fakte smrti i nepravde, koje glavni lik (Josarin) u početku prihvata bezvoljno, pasivno, racionalistički, bez neke želje da ih menja. No, on se u jednom trenutku suprotstavlja mizeriji i bedi, ne želeći da pasivno preuzme odgovornost za takvo stanje. Jer, svaka žrtva postojećeg autoriteta je ujedno i krivac zbog toga što se nije odbranila od nametanja tog autoriteta, budući da je reč o moralno izvrnutom svetu. Zle sile su stvorile svet u kome ubistvo nije zločin već je to prkošenje regulacijama u vojnoj birokratiji. Da bi sačuvao svoj antiherojski gest kroz taj podzemni svet, Josarin se kao i mnogi tradicionalni heroji vraća svetu kao izgnanik, spreman da se suoči sa najoštrijom moralnom osudom. On biva pomilovan i može nekažnjeno da se vrati kući, ali ga to čini samo jednim od momaka; on mora da se poveže sa onima koji svoje zadatke odraduju bez pobune. Bitku za opstanak će dobiti ukoliko napusti svoje moralne principe, povezujući se sa onima koji su moćni. Mora da izabere između osobina koje obezbeđuju opstanak i pobune protiv autoriteta koja znači samouništenje. Promene u Josarinovim stavovima neobičan je u odnosu na njegov antiherojski karakter. On je pre jedan aktivistički heroj koji prkosi apsurdnosti univerzuma tražeći za sebe odbijanje da učestvuje u tim šemama zaluđenog sveta palih i uspešnih. Na taj način on svojim antiherojskim ponašanjem odbacuje formalnu, lažnu, licemernu ulogu proklamovanog heroja, koju su od njega očekivali nadređeni. Njegov je izbor za sebe, slobodan, vezan samo za poštovanje života, svog ili tuđeg, slobodan od izvrnute logike i izvrnutih vrednosti koje uništavaju život definisane Kvakom 22. Možda je lakše posmatrati Josarinov put od antiheroja do konvencionalnog heroja. Tokom celog romana on je agresivan i ratoboran antiheroj, njegov antiheroizam direktno izaziva vrednosti i ideale koji svet teži da sledi: dok je sve vreme on bio lažljivac, muvator, izbegavao svoje dužnosti u interesu samozaštite i lične koristi, na kraju romana odbija da izda svoje drugove zarad sticanja nekih pogodnosti za sebe i pri tome čini neočekivani akt pravog heroja. Ako se pojam heroja može zamagljivati

raznim ideološkim, mitološkim i relativističkim pristupima, njegova dela se mogu uvek prepoznati u aktu samoodricanja, požrtvovanja, solidarnosti i nesebičnog pružanja svih svojih potencijala bez očekivanja bilo kakve nagrade zauzvrat. Ako te osobine herojskog činjenja shvatimo kao pravu, junačku hrabrost, onda nije više ni važno kakve su ostale osobine koje heroja ili antiheroja krase.

U *Wikipedia, the free encyclopedia*,⁴ opisani su tipovi antiheroja. *Prvi tip* je antiheroj koji se oseća bespomoćno, koji ne veruje u konvencionalne vrednosti i često je nesposoban da se posveti bilo kom idealu, ali prihvata i često uživa u statusu outsajdera. *Drugi tip* antiheroja je lik koji konstantno prolazi iz jednog razočarenja u drugo uz povremene slučajne i nestalne uspehe. Ali on ipak opstaje i čak postiže herojsku formu i uspeh svojom upornošću i nepredavanjem u pokušaju da postigne cilj. Takvi karakteri često u sebi nose duboko usađeni optimizam da će jednog dana uspeti. Ali na kraju se i oni suočavaju sa ultimativnom sudbinom tradicionalnog nitkova, a to je neuspeh.⁵ *Treći tip* je individualac čiji su neki ciljevi tradicionalno herojski, ali koji se drži izreke da „ciljevi opravdavaju sredstva“.⁶

Dihotomija heroj - antiheroj očitava se i u kreaciji junaka - dvostruke ličnosti, uglavnom u stripu i na filmu. To je, preko dana, metiljavi slabić, obično trapavi naučnik ili činovnik, a noću ili u trenucima kada pređe u svoj *alter ego*, čudovišno hrabri, snalažljivi, beskrupulozni borac koji do pravednog rešenja u zaštiti slabijih često dolazi koristeći, u moralnom i

⁴ Web-dokument (<http://en.wikipedia.org/wiki/Antihero>).

⁵ Kao primer takvog antiheroja u literaturi se pojavljuje lik Velikog Getzbija. Getzbiju je jedini pravi cilj je bio da bude u ljubavi sa ženom koja je iznad njegovog socijalnog statusa, sa Dejzi. Na način koji Ficdžerald smatra nezakonitim on skuplja šanse da postane dostojan i prihvatljiv za ženidbu sa Dejzi. On ima s vremena na vreme ljubavnu aferu, epizodu sa njom, ali na kraju njegov karakter tone u iluzije koje se okreću protiv njega i mogu da ga unište. Ali kroz celo iskustvo, čak i kada kasnije Dejzin muž stavlja tačku na nedopustivu aferu, Getsbi i dalje ima nadu da će on jednog dana prevagnuti (<http://en.wikipedia.org/wiki/Antihero>).

⁶ Ovakvi karakteri su popularni u stripovima: npr., kada Met Murdok kao pravnik traži da se prestupnik izvede pred lice pravde. Ali kada pravni sistem zataji, on se maskira i kao Dardevil ostvaruje pravdu kroz nemilosrdnu osvetu (<http://en.wikipedia.org/wiki/Antihero>).

pravnom smislu, problematična sredstva. Za razliku od svog 'dnevnog' izdanja koje karakteriše sivilo, neupadljiv, konvencionalni izgled, 'ušto-gljenost', stidljivost i odsustvo bilo kakve privlačnosti, muževnosti i šarma, super-heroj u koga se transformiše je pre svega erotičan, zavodljiv, uspešan kod žena, fizički i seksualno nadmoćan. Obrasci mitološkog junaka očigledni su i u savremenim doživljajima junaka. Sve ono što smo uočili kao karakteristike arhaičnih herojskih figura pojavljuje se i u savremenoj stvarnosti - ambivalencija pozitivnih i negativnih osobina, karakteristike natprosečnog bilo da je reč o fizičkoj snazi i intelektu ili o neobičajenoj, krhkoj figuri gubitnika koji tek treba da se prikaže u svom herojskom činu.

Pojam junaka je usko povezan sa mitskim elementima koji žive u individualnoj i kolektivnoj svesti i podsvesti. Kao što smo više puta istakli, razočaranje u postojeće norme, pravdu, osećanje nemoći, uz neadekvatan stupanj psihološkog razvoja ličnosti pa i društva (neuspeli procesi separacije, individuacije), okreću pojedinca, a često i ceo narod ka mitskom i izmaštanom. Iskušenja krhkog ega i volje, u teškim društvenim okolnostima pre ili kasnije napuštaju teren pozitivnih vrednosti, odbacujući ih u neverici da se zlo može pobediti. Sledeći korak je prelazak u pasivno stanje trpljenja, a zatim potčinjavanje zlu i prihvatanje negativnog junaka kao vođe. Ukoliko kultura, tradicija, religija i pravni sistem nisu duboko utemeljeni i prihvaćeni u društvenoj sredini kroz njen istorijski razvoj, pozitivne vrednosti koje oni sadrže i nude, lakše se odbacuju. Time se otvara veliki prostor za negativne junake, koji se najčešće postavljaju iznad zakona, a dolaze s one strane zakona. Najdramatičniji je onaj momenat u kome antiheroji, kao nosioci promene i pobune protiv nedostataka postojećeg sistema, postaju pali heroji uzdignuti na nivo društvenog uzora, tj. postaju etablirani heroji. U njima više nema ambivalencije, balansiranja između prihvatanja i odbacivanja, oni više nisu odraz neuspele adaptacije u mediokritetsku sredinu, oni postaju društveno prihvaćeni i afirmisani negativni heroji. Svet zločina i nemoralnog kome pripadaju više se ne dovodi u pitanje, ne čini se tako loš, čak se na najrazličitijim nivoima promovise kao jedini način razmišljanja i delanja koji garantuje opstanak.

U intervjuu datom u dnevnim novinama, pod naslovom „Idoli sa kalasnjikovima“ (*Blic*, 2. novembar 2004), pripadnik generacije koja je rasla

uz Bouvija i Igija Popa, Vuk Vidor, doživljava savremeni svet u kojem „koncepti bunta više ne prolaze kroz filter mekane pop kulture, već postaju agresivni, doslovce krvavi, što se moglo videti u 'ikonografiji' skorijih balkanskih ratova“. Izložba po nazivom *If you're looking for trouble you came to the right place* (Ako tražite nevolju došli ste na pravo mesto), ukazuje na opštu pojavu identifikacije sa, zapravo, lažnim idolima, bilo da je reč o istorijskim, živim, savremenim ili zamišljenim likovima. On ukazuje da negativni junaci tehnosveta postaju sve brojniji, a da se Evropljani prepuštaju novim hobijima, kao što je *Live action role play* gde gomila preobučenih ljudi simulira kakvu bitku i uživljava se u nju bez ikakvog scenarija. Dok je, po njemu, početna tačka identifikacije mladih sa pop herojima bio upravo Elvis Prisli (a potom i mnogi drugi popularni muzičari koji su postojali idoli mlade generacije), danas je očigledan preokret u doživljavanju idola, arhetipova i modela, koji više ne prolaze kroz rok muziku, jer je i ona sama deo jedne velike komercijalne igre, utopila se u marketing. „Simboli, idoli, preuzeli su neke drugačije forme i prešli u druge sfere, promenili lice, i cela je ova priča zapravo o evoluciji tih modela. Znači idole smo nekada pronalazili u rok muzici, sada su u pitanju paravojnici, terorističke grupacije itd... Samo, postoji jedna sličnost: novi modeli ne samo da su vezani za sve te krvoločne elemente, kao novi heroji u uniformama i sa kalašnjikovim, već su podvrgnuti i glamurizaciji, kao što je i Elvis postao idol kroz glamurizaciju i to sve se pakuje posredstvom holivudske produkcije i proizvodnje video igrice“ (*ibid.*). Popularizacija negativnih junaka, po mišljenju ovog umetnika, nije karakteristična samo za našu sredinu. Ipak, kao neko ko gleda sa distance, on zapaža: „Kad čitate novine, gledate TV, opet se govori o organizovanom kriminalu, i očigledno je da su svi ti krimosi u Srbiji bili idoli. O njima se još uvek priča sa nekom strašću, strahopoštovanjem; to su, odjedanput, neki strašno važni likovi. Recimo, u Francuskoj to više ne bi bilo moguće, zato što je drugačija prošlost. Činjenica da mi jesmo laboratorija za takve stvari. [...] Dok je u razvijenom svetu divljenje usmereno ka simbolima koji predstavljaju materijalni uspeh, kod nas je prisutno mnogo veće uzbuđenje kada se pominju kriminalci i njihovi 'podvizi', stil života i sve što je vezano za njihovu životnu filozofiju. [...] Zna se ka se kaže za tango je potrebno dvoje, jedan plus jedan. Jasno je da su ti naši modeli, od rata pa naovamo, veoma uticali na društvo i uopšte ponašanje kod nas. Model dizelaša, model žestokog momka - to nije

došlo tek tako, toga nije bilo 80-ih godina, već je ovo iz andergrounda prešlo u meinstrim, kao što je i folk muzika prevalila sličan put. Prema tome teško je te pojave razdvojiti. Takođe, postoji paralela između socijalnog ponašanja repera iz crnačkih getoa i mladih koje vezujemo za ovdašnje takozvane dizelaške pokrete, ili pak onih u francuskom filmu 'Mržnja'. Ali, svi oni samo su posledica stanja u društvu, kao što je uostalom i sam rokenrol nastao kao posledica socijalne disfunkcionalnosti" (*Blic*, 2. novembar 2004).

ZAVRŠNI OSVRT

Uspon negativnog društvenog junaka po prirodi je stvari praćen određenim društvenim pretpostavkama. Ne dirajući ovde u njihov obim i hijerarhiju, moglo bi se ipak izneti uverenje da će se odbacivanje pozitivnih vrednosti i prihvatanje načela „prirodnog stanja“ (u kontekstu sveobuhvatne društvene krize) i snalaženja na temelju novih principa 'opstanka' pre odigrati u sredinama koje nisu temeljno usvojile i nisu se srodile sa sopstvenim pravnim, moralnim i društvenim poretkom. Preuzimanje 'pravde' u svoje ruke iz ruku legitimnih ustanova i priklanjanje alternativnim autoritetima, češće je u sredinama u kojima postoji tradicija nepoverenja prema ustanovama vlasti. S tim u vezi treba dodati i činjenicu da društva u kojima postoji izrazita 'hajdučka prošlost' postaju lako podložna mitskom obrascu „ispravnog kršitelja zakona“, koji se suprotstavlja korumpiranoj ili suštinski nepravičnoj vlasti i time vrlo brzo stiče ogromnu popularnost u narodu. Raširena je teza da je kriminalac–zločinac, kao negativan junak, posebno karakterističan za američku, australijsku i ovdašnju kulturu: tako, među velikim junacima istorije, literature, predanja i filma neretko su zločinci–odmetnici, koji su se okrenuli protiv postojećih legitimnih predstavnika vlasti. Ta teza je potkrepljena primerom Divljeg zapada i čuvenim junacima iz tog doba koji su po pravilu bili „s one strane“ zakona, zatim famoznih kriminalaca iz vremena ekonomske krize u SAD 30-ih godina XX veka, ali i brojnim, opštepoznatim primerima iz naše dalje i bliže istorije i predanja.

LITERATURA

- (1) MELETINSKI, M.E. (1983), *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
- (2) ĐURIĆ, M. (1962), *Patnja i mudrost*. Titograd: Grafički zavod.
- (3) DŽADŽIĆ, P. (1994), *Homo balcanicus, homo heroicus II*. Beograd: Prosveta.
- (4) VASIĆ, D. (1919), *Karater i mentalitet jednog pokoljenja*. Novi Sad. Ponovljeno u: Vasić, Dragiša. 1990. *Odabrana dela*. Beograd: Altera, Trag.

THE MITHYCAL AND EPIC PAST OF ANTIHERO

The article examines the social genesis and the meaning of the concepts of social hero and anti-hero. The content and function of occurrence of heroes and the process of heroization in times of crisis – during which period the phenomenon of rising of the negative social hero is usually being facilitated and expedited - are being especially analyzed. In order to determine more thoroughly the function and dynamics of bravery and its categories, we must consider the roots of social and psychological need for creating the heroic figures, which goes far into the mythic and epic history of mankind. Only in such a way we may realize that the phenomena in contemporary society such as cults of heroes and anti-heroes have deep foundations in the collective conscience of a nation.

KEY WORDS: hero / antihero / mythical hero / epic hero

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 165-184

Originalni naučni rad
UDK: 343.85:343.62(497.11)

KLJU NE TA KE NEOPHODNE SARADNJE I
USAGLAŠAVANJA KRIVI NOPRAVNE I GRA ANSKOPRAVNE
ZAŠTITE OD NASILJA U PORODICI U REPUBLICI SRBIJI
– Od neadekvatnog odgovora do efikasne zaštite –

Marija Luki
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Nasilje u porodici je nedavno prepoznato kao značajan društveni i pravni problem u Srbiji. Od 2002. godine značajne promene, u prvom redu na zakonodavnom planu su ostvarene, imajući za cilj formiranje efikasnog i adekvatnog odgovora države. Iako se može zaključiti da je osnovni legislativni okvir zaokružen, mnogi indikatori ukazuju da primena zakona i koordinacija ključnih institucija i izrečenih mera, za sada, izostaje. Porodičnim zakonom (2005) uvedene su privremene mere zaštite, a odredba nasilja u porodicu u novom Krivičnom zakoniku proširena je i na nepridržavanje izrečenih mera zaštite u građanskom postupku. Ove novine značajno unapređuju prvu zakonsku definiciju nasilja u porodicu iz Krivičnog zakona 2002. Ipak, podaci iz sprovedenih istraživanja ukazuju da se pritvor retko izriče, da stav žrtve nasilja u porodicu prema krivičnom gonjenju, odnosno izostajanje saradnje predstavlja i dalje veliki problem, kao i da postoji slaba, neadekvatna reakcija državnih organa. Istovremeno, odsustvo razlikovanja dela nasilja u porodicu, njegove specifične prirode, može voditi ka nepravičnom tretmanu pred državnim organima i ubrzati, odnosno intenzivirati samo nasilje.

Tekst se bavi nesrazmerom velikog broja zakonskih rešenja, kao potencijala koji stoje na raspolaganju, sa jedne strane, i praktičnim implikacijama, odnosno slabom i neujednačenom primenom, sa druge strane. Veoma važni koraci su već preduzeti kroz identifikovanje obima, prirode, učestalosti nasilja u porodici u Srbiji. Većina značajnih zakonskih promena su već ostvarene, ali realna i u krajnjem ishodu efikasna primena, jednak i fer tretman žrtava ostaju ključne barijere u formiranju funkcionalnog i efikasnog sistema zaštite od nasilja u porodici. Jedno od rešenja predstavlja saradnja između institucija, kao i integralni pristup sudskim procedurama i merama koje se izriču u svakom pojedinačnom slučaju.

KLJUČNE REČI: nasilje u porodici / partnersko nasilje / mere zaštite od nasilja / krivičnopravna i građansko pravna reakcija / efikasnost

UVOD

Nasilje u porodici, od pre nekoliko godina, prepoznato je kao ozbiljan društveni problem. Vremenom dobija značajniju pažnju državnih organa, posebno krivičnog gonjenja, sudova i ustanova socijalne zaštite. Polazeći od činjenica da su mehanizmi prevencije i suzbijanja nasilja u porodici do 2002. godine bili neadekvatni, kao i da se Srbija suočila sa, za širu javnost, šokantnim podacima o rasprostranjenosti i težini nasilja nad ženama, i posebno nasilja u porodici, usledilo je nekoliko značajnih promena. Izmene na planu zakonskih rešenja zauzimaju posebno mesto.

Marta 2002. godine nasilje u porodici je inkriminisano kao posebno krivično delo. Država je tako poslala poruku da se na ovaj oblik ponašanja mora reagovati najstrožim merama. U junu 2005. godine počelo se sa primenom novog Porodičnog zakona koji predviđa niz mera građanskopravne prirode. Početkom 2006. godine novi Krivični zakonik uneo je nekoliko značajnih promena. One se, u najvećoj meri, odnose na proširen obim sankcionisanog ponašanja.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – M. Lukić
„Ključne tačke neophodne saradnje i usaglašavanja krivičnopravne i
građanskopravne zaštite od nasilja u porodici u Republici Srbiji“, (str.165-184)*

Predmet ovog rada predstavljaju: prikaz normativnog okvira za zaštitu od nasilja u porodici Republike Srbije, kao i podaci dobijeni kvalitativnom analizom krivičnih predmeta nasilja u porodici iz nekoliko beogradskih sudova. Posebna pažnja posvećuje se uočenim problemima u primeni zakonskih odredbi. Kako je život uvek inventivniji od zakonodavca to su i izazovi praktičara neuporedivo veći. Cilj rada jeste da ukaže na neke od ključnih pitanja koje se javljaju u postupku zaštite i kažnjavanja za delo nasilja u porodici i ponudi neke od mogućih odgovora.

I NEKI OD PROBLEMA U PRIMENI KRIVI NOPRAVNIH MERA ZAŠTITE I KAŽNJAVANJA

Metodom „studije slučaja“ obuhvaćeno je 8 krivičnopravnih predmeta - pravosnažno okončanih postupaka iz nekoliko beogradskih sudova za delo nasilja u porodici. Podaci su analizirani u odnosu na efikasnost izabranih i mogućih, postojećih mera zaštite i kažnjavanja. Reč je o postupcima u kojima su žene (bračne ili vanbračne supruge) bile žrtve partnerskog nasilja u porodici.

Imajući u vidu kompleksnost ovog partnerskog odnosa (žene – žrtve nasilja i njenog partnera – nasilnika), limitiranih realnih mogućnosti za suštinsku promenu životnih uslova, kao i ambivaletnost državne reakcije, selekcija upravo ovih slučajeva se učinila opravdanom. Na ovom mestu treba istaći da izostajanje analize odnosa nasilnika prema deci i drugim članovima porodice, koji su takođe često žrtve nasilja, ne treba tumačiti kao marginalizaciju ovog pitanja. Upravo suprotno, i ove forme nasilja jesu jednako značajne. Ipak, priroda ovog nasilnog odnosa, kao i pozicija žrtava u odnosu na nasilnika bitno je drugačija.

Složenost i brojnost pitanja pokrenutih novim merama zaštite moraju biti proučena detaljno, izdvojeno iz zadatog okvira opšteg konteksta nasilja. Istovremeno, ključ uspeha i efikasnosti pojedinačnih reakcija državnih organa, kao i opšte politike prema nasilju u porodici, ležu u nužnom istraživanju i otkrivanju svih oblika porodičnog nasilja, kao i u izboru adekvatnih mera primerenih učiniocima nasilja i njegovim žrtvama. Takođe, neophodno je usaglašavati i pratiti mere izrečene kako u građanskopravnim, tako i u krivičnopravnim postupcima.

1. Pritvor ili/i udaljevanja iz stana

Pitanje opravdanosti i efekata koji mera pritvora ili zadržavanja u policiji, odnosno udaljenja iz stana može proizvesti biće još neko vreme aktuelno. Naime, novi Porodični zakon predvideo je, kao jednu od mera zaštite, privremeno udaljenje iz stana/kuće nasilnika bez obzira u čijem je vlasništvu nekretnina.¹

Zakonik o krivičnom postupku predviđa osnove za izricanje pritvora koje u dobroj meri korespondiraju sa tipičnim oblicima i karakteristikama nasilja u porodici. Naime, u čl. 174. tač. 3. stoji da se, ukoliko postoje osobite okolnosti koje ukazuju da će okrivljeni učiniti novo krivično delo, ili dovršiti pokušano krivično delo, odnosno da će učiniti krivično delo kojim preti, okrivljenom može izreći pritvor.²

Sa druge strane, mnoga istraživanja sprovedena u našoj zemlji ukazuju da se mera zadržavanja u policiji vrlo retko izriče.³ Takođe, istraživanje o reakciji državnih organa sprovedeno u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Leskovcu i Subotici, ukazuje da ovakav stav prate i sudovi. Prema podacima iz ovog istraživanja, pritvor je izrečen samo u 10 slučajeva i to u predmetima za dela ubistva ili ubistava u pokušaju, pre čemu se radilo o licima u partnerskom odnosu. U ostalih 45 postupaka u kojima se učinioci osuđeni za krivično delo iz oblasti nasilja u porodici, sud nije izrekao meru pritvora.⁴

Analiza komparativne legislative i prakse privremenog lišenja lica kojima se stavlja na teret da su izvršili delo nasilja u porodici, ukazuje na

¹ Čl. 198. Porodičnog zakona, Službeni glasnik, 18/05.

² *Zakonik o krivičnom postupku*, Sl. Glasnik, br. 46/06.

³ Lukić, M. i Jovanović, S (2001): *Drugo je porodica*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 80. U istraživanju koje je sproveo Ženski centar za istraživanje i edukaciju iz Niša tokom 2003. godine na teritoriji: Beograda, Niša, Leskovca, Novog Sada i Subotice, od ukupno 37 slučajeva u kojima je obavljen informativni razgovor sa nasilnikom, u 3 je izrečena mera zadržavanja. Izvor: Konstantinović-Vilić, S. i Petrušić, N. (2004): *Krivično delo nasilja u porodici – Pravna praksa u Republici Srbiji*, Ženski centar za istraživanje i edukaciju, Niš, str. 88.

⁴ Ibidem, str. 99.

podeljenost mišljenja. Pored opasnosti od recidiva i težih oblika nasilja u porodici nakon puštanja iz pritvora, kritike koje se upućuju ovoj meri zasnivaju se i na podacima da je sve manji broj žena koje traže policijsku pomoć i intervenciju.⁵ Smatra se da većina žena – žrtava ne želi da nasilnik bude pritvoren i kažnjen, već da nasilje prestane. Time se donekle opravdava i značajna rezervisanost policajaca da iskoriste svoje diskreciono pravo.

Dosadašnja istraživanja pružaju kontradiktorne podatke, pa se analize završavaju na osporavanju korišćene metodologije i nedoslednosti interpretacije rezultata. Kako grupe koje se bave podrškom ženama – žrtvama nasilja u porodici ukazuju, kada je policiji ostavljeno diskreciono pravo da odlučuje o pritvoru, tada se u mnogo manjem broju opredeljuju za ovu opciju. Obavezan pritvor predstavlja sredstvo kojim se vrši pritisak, pre svega na tužilaštvo, da donese formalnu odluku o pokretanju postupka. Time se značajno utiče na pokretanje čitavog lanca akcija krivičnopravnog sistema koji je i u slučajevima drugih oblika kriminala spor, neefikasan. Ove loše karakteristike reakcija organa gonjenja i sudova još više su manifestovane na primerima nasilja u porodici. Zbog toga se i zaključuje da se na pritvoru intervencija državnih organa ne sme zaustaviti, već da njime ona samo počinje.

Istraživanja su takođe pokazala da određivanje pritvora ne zavisi od težine nanesenih povreda⁶ ili procene stepena opasnosti dela nasilja u porodici. On u najvećoj meri zavisi od ličnog stava i percepcije službenih lica koja su došla da intervenišu. Ukoliko se nasilje dogodilo u prisustvu policajca, šanse za pritvor se višestruko povećavaju, a ukoliko žrtva i dalje živi sa nasilnikom ili je neverstvo bilo povod svađe/tuče pritvor redovno izostaje.

Analiza 8 predmeta iz beogradskih sudova, ukazuju da se u svim slučajevima radilo o višegodišnjem zlostavljanju u porodici. Samo u jednom

⁵ Buel, S. (1988): "Mandatory Arrest – Recent Developments", *Harvard Women's Journal*, Vol. 11. str.214.

⁶ Butzawa, E. i Butzawa, C. (1993): "The Scientific Evidence Is not Conclusive", *Current Controversies: Sage Publication*, London, str. 339-40.

slučaju, policija se opredelila za zadržavanje. U toku trajanja postupaka, sud se u dva slučaja odlučio za izricanje pritvora.

Na ovom mestu navedeni su neki od značajnih podataka iz analiziranih predmeta.

Najmanje, nasilje je trajalo 3 godine, što je ujedno i vreme trajanja same vanbračne zajednice. Najduže nasilje trajalo je 40 godina, koliko i sam brak.

J. D. (65 godina stara, domaćica, jedno dete sa okrivljenim staro 40 godina):

“...Od 1961. sam u braku sa J. P. (okrivljenim) i od samog početka braka moj suprug me je tukao i maltretirao, isterivao me je iz stana, pretio da će me ubiti... 1983. godine sam podnela zahtev za razvod braka, ali je na suđenju moj suprug molio da se ne razvedemo, da će prestati da me tuče i maltretira, pa sam ja odustala od razvoda. Nakon 6 meseci je ponovo počeo da me tuče. Ja sam se više puta obraćala lekaru radi pomoći. Prilažem uverenja iz 1964. , 1976 i 2003 godine...”

J. V. (40 godina, jedno dete sa okrivljenim staro 9 godina, pokrenula krivični postupak i brakorazvodnu parnicu):

„Zaključila sam brak sa V. S. 1996 godine. Naše neslaganje i svađe počeli su od zasnivanja bračne zajednice. Tukao me je i za vreme trudnoće, ali sam ćutala i nisam nikome ništa govorila. Kasnije, ovakvo ponašanje postalo je učestalije, on me je tukao i maltretirao... Mislim da kod kuće imam sačuvanu medicinsku dokumentaciju..”

Kritični događaj usledio je nekoliko meseci *nakon pokretanja postupka* za nasilje u porodici prema istom okrivljenom. Oštećena J.V. se obratila, tom prilikom, lekarima i policiji za pomoć. Policija joj je savetovala da podnese krivičnu prijavu uz podnošenje medicinske dokumentacije. Kako sve vreme trajanja prvobitno pokrenutog postupka, ona živi u stanu sa okrivljenim, svekrom i svekrvom, na glavnom pretresu izjavljuje: *„Ja tražim sudsku zaštitu jer pretnje ne prestaju. Meni nema opstanka sa njim, ja ću se iseliti iz stana.”*

Tom prilikom je svedočila o nizu napada nožem koji su usledili nakon drugog po redu prijavljenog nasilja.

Indikativno je da su se sve žrtve više puta obraćale policiji, medicinskim ustanovama i/ili centrima za socijalni rad radi zaštite pre i-ili u toku trajanja postupka. Neke su pokrenule i brakorazvodne parnice. U već opisanom slučaju, krivični postupak za dela nasilja u porodici sa istom oštećenom (žrtvom) bio je u toku. Nasilje je, u ovom predmetu, upravo pojačano nakon pokretanja ovog krivičnog postupka, i ista žrtva je pretrpela još jedno fizičko maltretiranje koje se završilo teškim telesnim povredama. Ovo je jedini slučaj u kojem se policija odlučila za zadržavanje. Istovremeno, reč je o jednom od dva postupka u kojem je sud izrekao pritvor radi sprečavanja daljeg nasilja. U drugom slučaju radilo o licu koje je do vođenja krivičnog postupka za nasilje u porodici bilo 12 puta osuđivano za raznovrsna krivična dela.

Žrtve su se često, pa i povodom događaja koji su inicirali pokretanje krivičnog postupka, sklanjale od nasilnika, ponekad i u prisustvu policije. Sklonište su nalazile kod prijatelja, rodbine ili u sigurnim kućama.

D. P. (33 godine, dvoje maloletne dece od 6 i 4 godine sa okrivljenim, u braku 6 godina):

„... Lupio mi je šamar i nastavili smo da se svađamo... Vukao me je za kosu po celom stanu, šutirao nogama po celom telu, a prethodno me je udarao u predelu glave otvorenom šakom. Tada me je izbacio iz stana u hodnik. Na sebi sam imala majicu bez rukava i donji veš. U hodniku me je uradio nogom u predelu grudi, lupio mi je nekoliko šamara. Onda se vratio u stan i zaključao vrata. Tada je izašao komšija iz stana preko puta i pozvao me je da uđem. Prvo nisam htela, ali sam na kraju ušla. Nakon toga je došao i komšijin brat, a ubrzo i optuženi, i tražio da izađem ih njihovog stana što ja nisam prihvatila. Ta dva momka su stala između nas dvoje. Optuženi mi je govorio da živa neću izaći iz zgrade, vređao me je govoreći da sam drolja, ali je ipak bio otišao. Onda su ta dva momka pozvala taksi, otpratili me do taksija i ja sam otišla do kuće svojih roditelja...”

U toku prikupljanja prvih informacija u policiji, opisujući nasilje, jedna od žrtava navodi da se u stan vraća u pratnji policije kako bi pokupila stvari:

I. B. (32 godine, dvoje dece sa okrivljenim od 7 i 10 godina, pokrenula brakorazvodni postupak)

„...Nakon batinanja suprug je odveo u spavaću sobu naredio joj da se skine želeći da je siluje, ali zbog polne nemoći od toga odustao pa joj pre pretio da će dovesti drugove i ljude sa ulice koji će je pred njim silovati.. Zatim joj je dozvolio da ode u kupatilo, da se opere, i dozvolio joj je da se obuče. Naterao je da pred decom kaže da je kriva i da ga je lagala, zatim je pretio da će ubiti i nju i njenog ljubavnika, a onda rekao da se gubi iz stana, a ako pride deci da će je ubiti... Nakon svega je otišla kod lekara i u policiju, a sklonila se kod prijatelja... Nekoliko nedelja nakon kritičnog događaja ona odlazi u policijskoj pratnji nazad po stvari jer se nadala da će je muž ipak pustiti unutra da uzme svoje stvari što se i dogodilo...” stoji u policijskom zapisniku.

A.A. (22 godine stara, dvoje dece od 2 i 1 godinu stare, vanbračna zajednica prekinuta u toku krivičnog postupka) na glavnom pretresu svedočeći o nizu događaja nasilja u porodici govori: „ ... Svaki put kad sam dobijala batine, ja sam to prijavljivala policiji. Međutim, oni su mi govorili da ga ostavim i da ne živim sa njim, drugačiju pomoć mi nisu pružali...”

Zapaža se da je reakcija policije, kasnije i suda, pre svega usmerena na delovanje žrtve, a ne napuštanje kuće ili pritvaranje nasilnika. Žrtvi se obično stavljaju u izgled mogućnosti da izađe iz stana i privremeno nađe sigurno mesto za život. Tendencije zakonodavca, imajući u vidu nove mere porodično pravne zaštite, imaju suprotan tok. Naime, Porodični zakon predviđa meru iseljenja iz stana u postupku zaštite od nasilja u porodici. Ova mera iako ograničenog trajanja, treba da se izriče što pre, već u toku trajanja parničnog postupka kao privremena mera. Porodični zakon određuje da se mera može izreći najduže u trajanju do jedne godine, ali i da se može neograničen broj puta odrediti prema istim licima. Važno je podvući da, bez obzira u čijem se vlasništvu nalazi nekretnina, nasilnik treba privremeno da se iseli.

Uočen je i problem iseljena iz stana nasilnika u situaciji kada porodica živi sa njegovim roditeljima. Iako bi, formalno bilo moguće i potrebno da se sin – nasilnik iseli iz stana, ostaje potpuno nerešeno pitanje ostanka žene – žrtve sa decom u zajednici sa tazbinom. Takođe, ne

treba zaboraviti da Zakonik o krivičnom postupku daje mogućnost organima gonjenja i sudu da zbog opasnosti od ponavljanja dela, ili činjena dela kojim se prei izreknu pritvor.

Mere krivično pravne zaštite treba sinhronizovano koristiti sa merama građanskopravne zaštite, posebno kada je reč o iseljenju iz stana. U ovom delu, treba obratiti pažnju na novu odredbu o kažnjavanju za nepridržavanje odluka izrečenih u građanskim postupcima, kada je reč o nasilju u porodici.⁷

Naime, u čl. 194. KZ RS stoji:

(1) Ko primenom nasilja, pretnjom da će napasti na život ili telo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

(2) Ako je pri izvršenju dela iz stava 1. ovog člana korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podobno da telo teško povredi ili zdravlje teško naruši, učinilac će se kazniti zatvorom od tri meseca do tri godine.

(3) Ako je usled dela iz stava 1. i 2. ovog člana nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili su učinjena prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.

(4) Ako je usled dela iz stava 1., 2. i 3. ovog člana nastupila smrt člana porodice, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do dvanaest godina.

(5) Ko prekrši mere zaštite od nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom od šest meseci.

Upravo bi ove mere mogle biti inicirati kreiranje efikasnije politike suzbijanja nasilja izvršenog u krugu porodice. Ukoliko se imaju u vidu navodi žrtava o prirodi i trajanju nasilja, zahtev za oštrijim odgovorom države postaje sasvim opravdan.

⁷ Čl. 194. *Krivični zakonik*, Sl. Glanik RS, br. 85/05.

2. Kolebljivost žrtve da svedo i nedoslednost javnog gonjenja

„Svedok je opomenut da je dužan da govori istinu i da ništa ne sme prećutati, te je upozoren da je davanje lažnog iskaza krivično delo. Upozoren je da nije dužan da odgovara na postavljena pitanja, ako je verovatno da bi time izložio sebe ili lica iz čl. 98 st. 1. ZKP-a teškoj sramoti, znatnoj materijalnoj šteti ili krivičnom gonjenju, a posebno upoznata sa čl. 98. ZKP-a da može biti oslobođena od dužnosti svedočenja, budući da je bračni drug osumnjičenog...” ...spisi iz istrage.

Nesaradnja žrtve sa državnim tužiocem predstavlja jedan od najvećih problema u vođenju krivičnog postupka. Naime, kako i ovo istraživanje pokazuje, a prethodna realizovana u Srbiji i van nje potvrđuju, žrtve često menjaju svoj stav prema nasilju, i još češće prema krivičnom gonjenju i kazni kojom se preći.

Najmanje dva su razloga nedoslednosti u stavu žrtve prema delu. Prvi je da je priroda nasilja u porodici ciklična, te da nakon perioda nasilja i sukoba, dolaze periodi pomirenja, obećanja da će se sa zlostavljanjem prestati itd. Istovremeno, mnoge žrtve su emotivno, ekonomski, egzistencijalno zavisne od nasilnika – svog partnera. One pre svega žele da nasilje prestane, a ne nužno i da se njihov partner, često otac njihove dece, kazni. Tako na primer, oštećena (stara 46 godina, ima dvoje dece od 14 i 17 godina, po zanimanju defektolog, u braku sa okrivljenim 19 godina, a tri godine trpi nasilje) u postupku odustaje od svedočenja. U toku trajanja krivičnog postupka, oštećena se razvela, a sudu uputila pismo u kojem iznosi i sledeće:

„Moje obraćanje sudu trebalo je da ima karakter upozorenja mom bivšem suprugu. .. U međuvremenu smo se razveli i deca i ja živimo u stanu bez trzavica, dok on živi sa svojim roditeljima. Ne zove i ne uznemirava... Mislim da bi ovaj proces, pre svega u interesu dece, trebalo prekinuti, jer verujem da je moj bivši suprug iz svega izveo najveću životnu pouku ... Ako bi ponovio isto, ne bih strahovala da ponovo pokrenem postupak, i ne odustanem dok ne dobije odgovarajuću kaznu...”

Tužilaštvo prihvata ovakav stav i odustaje od gonjenja, te se sudski postupak završava obustavom.

Razlozi i procesne posledice odustanka od svedočenja mnogostruke su. Žrtva je naime, najčešće jedini izvor podataka o samom delu. Međutim, za razliku od lica oštećenih drugim krivičnim delima koji žele pravdu, naknadu štete i restituciju,⁸ žrtva nasilja u porodici, pre svega, želi da nasilje prestane.⁹ Neretko ona odlučuje da ne učestvuje u postupku i na taj način dovodi u pitanje pokretanje ili vođenje krivičnog postupka. Istraživanje sprovedeno pre zakonskih izmena 2002. godine u 5 opštinskih beogradskih sudova o stavu državnih organa prema delima izvršenim u krugu porodice ukazuje na različit tretman ovih dela i dela učinjenih van porodice. Pred rezervisanosti predstavnika ovih organa da intervenišu u porodične odnose, oni su navodili da ozbiljnu prepreku efikasne intervencije predstavlja i nedoslednost i kolebljivost žrtve u postupku.¹⁰ Na žalost, ovakav stav se nije u velikoj meri do danas izmenio.¹¹

Imajući u vidu iskustva organa gonjanja kod nas i u svetu, treba posebno ukazati na moguću prepreku, procesne prirode. Reč je o obavezi pružanja pravne pouke o pravu žrtve nasilja u porodici (oštećene) da, kao osoba u braku sa nasilnikom, ne svedoči. Ova informacija, u toku postupka više puta predložena, izrečena bez prethodnog objašnjenja da je reč o, u izvesnom smislu, vrsti automatizma prema svim „privilegovanim“ svedocima, može delovati obeshrabrujuće na oštećenu.

Bilo bi neopravdano potpuno zanemariti stav oštećene u krivičnom postupku. Istovremeno, čini se da nema ni mesta zalagati se za jednak tretman svih svedoka u postupku, uključujući i žrtve nasilja u porodici kao oštećene, jer bi se time njena pozicija mogla ugroziti, odnosno proizvesti potpuno suprotan efekat – neprijavlivanje budućih dela. Sa tim u vezi neophodno je preispitati način, vreme, fazu postupka i formu saopštavanja prava da se ne svedoči.

⁸ McGuire, L. (1992): "Criminal Prosecution of Domestic Violence", Prepared for the Battered Women Justice Project, Minneapolis, Minnesota, str. 7.

⁹ Women, Law and Development (1996): *State Response to Domestic Violence*, Washington: Institute for Women, Law and Development str. 30-39.

¹⁰ Lukić, M. i Jovanović, S. (2001): *Drugo je porodica*, str. 88-120.

¹¹ Konstanfinović-Vilić, S. i Petrušić, N. (2004): *Krivično delo nasilja u porodici*, str. 70-75.

Nekoliko je mogućih pravaca razmišljanja:

Prvi je primorati žrtvu – svedoka da pruži iskaz u svim fazama postupka. Istovremeno bi bilo neophodno ostaviti pravo da uskrati one informacije, odnosno odgovore na pitanja kojima bi mogla sebe ili članove svoje porodice izložiti teškoj sramoti, krivičnom gonjenju i sl. Time bi svedok – oštećena dobila isti tretman kao i svedoci, tj. oštećeni drugim krivičnim delima. Prednost ovakvog pravila bilo bi obezbeđenje ključnih dokaza u svim fazama postupka. Ipak, očigledno je da ovakav stav može proizvesti negativne posledice: neprijavlivanje dela. U krajnjem, ovo rešenje bi moglo dovesti da žrtve ostaju bez zaštite, a nasilje biva nekažnjeno.

Druga mogućnost predstavlja postavljanje obaveznog pravnog zastupnika koji će pripremiti žrtvu za sve faze svedočenja, ukazati joj na pouku prava da ne svedoči, pružajući podršku za učestvovanje u postupku. Na problem nezaštićenosti žrtve u postupku ukazuju kako istraživači, tako i pravni praktičari. Sa druge strane, umesto pravnika – advokata, moglo bi se razmišljati o stručnjacima drugačijeg profila koji bi bili edukovani da pruže elementarne informacije o samom krivičnom postupku. Ipak, njihova primarna uloga prevazilazila bi sam sudski postupak i odnosila bi se na kontakt sa svim institucijama koje bi mogle pružiti potrebnu pomoć i podršku. Prednost ovog modela je obezbeđenje ne samo formalnog prava žrtve da ne svedoči, već njeno suštinsko razumevanje svoje pozicije u postupku pred sudom, ili drugim državnim organima i službama. Nedostaci ovakvog stanovišta predstavljaju ograničen, i često nedovoljan budžet za odbranu u krivičnim postupcima i za teža dela, kao i uključivanje, posredno ili neposredno, nepravnik u krivični postupak.

Na kraju ostaje mogućnost korišćenja iskaza datih u prethodnim fazama postupka, posebno ukoliko je žrtva imala pravnog zastupnika, uz druge valjano pribavljene dokaze. Time bi se omogućila verodostojna rekonstrukcija događaja i bez aktivnog učešća žrtve u glavnom krivičnom postupku. Ovo je upravo praksa nekih zemalja koje imaju duže iskustvo prevencije i suzbijanja nasilja u porodici kao ozbiljnog društvenog problema i oblika kriminalnog, odnosno sankcionisanog ponašanja. Prednost vođenja krivičnog postupka i sankcionisanje nasilničkog

ponašanja u porodici je očigledna. Protivnici ovakvog stanovišta tvrde da se time oduzima moć žrtvi koja je lišena uticaja na krivični postupak, i važnije posledice koje on može imati na njen život, te lične ili porodične odnose.

Ni jedno od ponuđenih stanovišta ne odgovara u potpunosti zahtevima za očekivane promene u postupanju organa krivičnog gonjenja. Istovremeno, neophodno je ukloniti sve prepreke sigurnog ulaska oštećene u krivični postupak. Ona obuhvata i promenu dosadašnje prakse pružanja pravne pouke bez jasnog obrazloženja žrtvama-svedocima partnerskog nasilja. Čini se da bi, kao prvi korak, bilo dobro pokušati kombinovati neke od ponuđenih izmena.

Analizom predmeta iz navedenog istraživanja uočen je i problem nedolaska javnog tužioca na glavne pretrese. Tako je u postupku protiv Đ. H. (starog 50 godina, u braku sa oštećenom 17 godina, imaju dvoje maloletne dece od 16 i 14 godina) u toku kojeg je oštećena odustajala od svedočenja u istrazi, ali pošto se nasilje ponovilo, proces je nastavljen, javni tužilac izostao dva puta za redom. Ovo je prolongiralo donošenje odluke za nekoliko meseci. Obzirom da se niko iz tužilaštva nije pojavio, a uredno su bili pozvani, sud je izveo dokaze i doneo odluku bez njihovog prisustva. Čini se da ove situacije pogoduju upravo učiniocima dela nasilja u porodici i slabe volju žrtve. Ovaj postupak se završio uslovnom osudom. U toku završne reči oštećena je tražila da je sud zaštiti od prinudnog iseljenja iz stana u kojem je živela sa okrivljenim i njegovim roditeljima. U tom trenutku, sama predlaže uslovnu kaznu. Iako je zahtev, u vreme izricanja presude bio pravno nemoguć i upućen nenadležnom sudu, on razotkriva suštinu razloga vođenja postupka za žrtve nasilja u porodici.

3. Izricanje adekvatne sankcije - vrsta i visina

Sve do donošenja novog Porodičnog zakona, istraživači i praktičari opravdano su ukazivali na nedostatke i nedovoljnost mehanizama krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici. Izricanje uslovnih osuda kada mere privremenog iseljenja iz stana, zabrana prilaska, ostvarenje kontakta sa žrtvom, neposredno ili preko trećih lica, nisu bile predviđene, u mnogim slučajevima potencijalno je moglo izazvati intenzivnije ili

teže nasilje. U analiziranim postupcima koji su upravo obuhvatali period do stupanja na snagu i početka primene Porodičnog zakona, kao i novih odredbi Krivičnog zakonika, najčešća sankcija bila je uslovna osuda. Iako se i u teoriji vode još uvek sporovi oko efikasne kaznene politike, te se ni jedna sankcija nije pokazala u potpunosti odgovarajuća za dela nasilja u porodici, uslovna osuda u prethodnom legislativnom kontekstu nije mogla biti adekvatan odgovor. Posebno imajući u vidu dužinu trajanja kao i težinu učinjenog nasilja.

T. G., star 33 godine, otac troje maloletne dece, radnik bez obrazovanja, od kojih dvoje od godinu i dve dana sa oštećenom, A. A stare 22 godine, nezaposlene, bez obrazovanja, je osuđen na 10 meseci kazne zatvora uslovno na 3 godine za delo nasilja u porodici. Osuđeni je u razgovoru sa policijom, što je u najvećoj meri ponovio u kasnijim fazama postupka, izjavio sledeće:

„Nakon večere je moja nevenčana supruga A. A. legla sa decom i uspavala se. Ja sam legao na drugi krevet i posle izvesnog vremena hteo sam da je pozovem radi seksualnih odnosa. Probudio sam je, ali je ona odbila. Zatim sam je povukao i tom prilikom pocepao majicu, nakon čega je ona počela da viče i negoduje. Tada sam joj udario šamar. Posle toga sam izašao napolje da natočim bokal vode. Kad sam se vratio u kuću zatekao sam ženu sa kuhinskim nožem u rukama. Ispočetak nisam obraćao pažnju dok nije krenula na mene i zakačila me nožem na ramenu. Dok sam ostavljao bokal sa vodom, ona je krenula ponovo sa nožem ka meni, i ja sam je tada udario nogom u ruku, od čega joj je ispao nož koji sam uzeo. Rekao sam joj: Hoćeš sad ja tebe da zokoljem? Nakon toga sam je udario rukom i ona je pala na krevet, a zatim sam je šutnuo nogom u telo i udario rukom, udario nekoliko šamara i rekao da mora da spava pored mene. Posle toga ona je ležala i pretila da će me ubiti. Ja sam ustao i iz fioke električnog šporeta uzeo neki gajtan, i njima sam je udario više puta po rukama i nogama. Nakon toga smo nastavili da ležimo u krevetu i tu smo se uspavali. Ja sam ujutru ustao i otišao na posao.

Sećam se da sam ženu tukao i pre oko mesec dana, ali uglavnom zbog problema koje stvara njena porodica.”

Izjava žrtve ne podudara se u delu koji se odnosi na fizičko nasilje. Ona je navodila, što je potvrđeno medicinskim veštačenjem, da je njen vanbračni partner davio od čega je počela da gubi svest. „*Stipao mi je vodu na glavu i došla sam svesti. Kasnije me je opet udarao rukama i nogama po celom telu i govorio da će da me bije cele noći. Nije mi dao da izađem iz kuće da ne bih zvala pomoć. Iskoristila sam momenat kad se on ujutro uspavao i otišla kod lekara da zatražim pomoć. Lekar je konstatovao povrede i dao mi lekarski nalaz...*”

Odlučujući o vrsti i visini kazne, sud nije našao da u ovom slučaju ima otežavajućih okolnosti. Od olakšavajućih su cenjene: dosadašnja neosuđivanost, činjenica da je u vreme vršenja krivičnog dela (tempore criminis) uračunljivost bila smanjena, ali ne i bitno, da je otac dvoje maloletne dece, o kojima se sam stara i izdržava, dok oštećena nije zainteresovana za njih. Imajući posebno roditeljstvo u vidu, kao i činjenicu da oštećena ne živi više sa okrivljenim sud smatra uslovnu osudu primerenom sankcijom.

Na ovom mestu vredno je osvrnuti se na roditeljstvo kao olakšavajuću okolnost. U konkretnom slučaju, oštećena je u istrazi navodila da je lošeg psihičkog zdravlja zbog svakodnevnog nasilja koje je trpela. Zbog svega se obraćala za pomoć Institutu za mentalno zdravlje gde se leči. Istovremeno, u spisima se nalazi podatak da je sklona suicidu, što sama takođe, potvrđuje. Kao jedan od razloga navodi činjenicu da ne može da viđa decu koju joj je nasilno, ne po prvi put, uzeo okrivljeni. Istovremeno, iz izveštaja centra za socijalni rad saznaje se da je ova porodica na evidenciji odeljenja za davanje materijalnog obezbeđenja u poslednje tri godine, i da je „*prema našim (centar za socijalni rad) saznanjima opterećena čestim sukobima. Okrivljeni je sklon konzumiranju alkohola, ljubomornim ispadima i fizičkim nasrtajima na suprugu. Vanbračna zajednica je prekidana u više navrata. Čak su i deca u dva navrata smeštena u ustanovu socijalne zaštite, ali su ih roditelji nakon nastavka zajednice preuzimali. Zajednica je početkom prošle godine prekinuta. Tada je majka, sa starijom devojčicom otišla kod svojih roditelja, a otac se brinuo o mlađem detetu. Ona nije dozvoljavala kontakt ocu sa starijim detetom, jer je tada obično dolazilo do sukoba sa njenom braćom i sva naša stručna nastojanja da urazumimo roditelje nisu urodila plodom. Majka se za mlađe dete uopšte nije interesovala. U martu mesecu ove godine otac je nasilnim putem*

odveo i stariju devojčicu kod sebe i od tada se neprekidno brine o obe. ... Napominjemo da se majka u proteklom periodu nije obraćala centru za socijalni rad, niti je pokazivala zainteresovanost da se stara o deci. ...Podacima kojima raspolažemo, otac je smestio decu u jasle, a vikendom ih dovodi kući. Možemo reći da se o deci korektno stara. Napominjemo da je majka u toku vanbračne zajednice u nekoliko navrata pokušavala samoubistvo.”

U svim predmetima oštećene i okrivljeni imali zajedničku decu. Česte su i manipulacije decom, ucene vezane za njih i korišćenje sile kako bi bila zadržana kod jednog od roditelja, uglavnom nasilnog. Deca su u svim slučajevima prisustvovala nasilju. Relevantno i dalje sporno pitanje ostaje procena sposobnosti drugog roditelja, koji trpi nasilje i koji, prema analiziranim predmetima, napušta stan na mah, bez odeće, novca itd. da se stara o deci neposredno nakon nasilja. U svim presudama kao olakšavajuća okolnost navedena je činjenica da je okrivljeni otac.

Veoma su interesantne pravne konstrukcije olakšavajućih i otežavajućih okolnosti. Naime u predmetu Ž. P. okrivljeni, diplomirani inženjer, star 34 godine, otac dvoje maloletne dece u braku sa oštećenom 6 godina koliko traje i nasilje osuđen što je *u periodu od jula do polovine decembra xx godine upotrebnom sile povređivao telesni integritet svoje supruge na taj način što je 3. jula xx otvorenom šakom udario u levu stranu glave, i kada je oštećena pala vukao je za kosu, šutirao nogama i udarao rukama. Dana 14. decembra 2003. godine udario joj je šamar, a dok je sedela na fotelji više puta udario otvorenom šakom po glavi, zatim iz kuhinje uzeo nož, čiju je oštricu oštećenoj prisionio uz grlo dok je drugom držao za vrat, čupao je za kosu i kada je ustala udario je u predelu oka, oborio na pod i dva puta snažno udario pesnicom u grudi, zbog čega je ona izgubila dah, rukama joj zatvorio nos i usta, a zatim sa stola uzeo kaiš sa metalnom šnalom rekavši joj: „sad ću da ti prospem zube”i dok je nožem sekao njenu garderobu iz plakara oštećena je uspela da pobjegne iz stana. Drugom opisanom događaju nasilja prisustvovala su maloletna deca od 4 i 6 godina.*

Okrivljeni je u završnoj reči izjavio da je imao više poverenja u sud i da se zahvaljuje na svemu što mu je priređeno (treba reći da je okrivljeni sve vreme trajanja postupka bio u pritvoru).

Sud u presudi navodi olakšavajuće okolnosti: *što je otac dvoje maloletne dece i što je u toku postupka izrazio žaljenje, zbog svega što se desilo, ali ne i žaljenje zbog svojih postupaka, iskreno kajanje i svest o sopstvenoj odgovornosti, ne dajući obećanje da to više neće činiti*. Otežavajuća okolnost na strani optuženog je što je ranije osuđivan, ali ne zbog istovrsnog krivičnog dela.

Sva dosadašnja istraživanja o reakciji državnih organa na nasilje u porodici ukazuju da je roditeljstvo jedna od najkontraverznijih činjenica koje se uzimaju prilikom donošenja odluke. Stanovište da se radi o neprimerenoj upotrebi ove okolnosti polazi od sledećih pretpostavki:

- ukoliko nisu izložene direktnom nasilju u porodici, deca su uvek njegove posredne žrtve;
- nije moguće biti dobar roditelj ukoliko se nasilje čini prema drugim članovima porodice, a ne prema deci;
- učenje nasilničkog ponašanja od nasilnika, kao i prihvatanje pasivne uloge žrtve-majke iz primarne porodice, jedan su od faktora nasilničkog ponašanja u sopstvenoj porodici.

Sa druge strane ne treba zanemariti i izostajanje ili izostavljanje otežavajućih okolnosti, sem ranije osuđivanosti. Dugotrajno ponavljanje-činjenje dela, nedostatak kajanja, izrazita surovost koja se mogla uočiti i u nekim od analiziranih predmeta, nisu bili obuhvaćeni okolnostima koje bi trebalo da utiču na visinu kazne u granicama zaprećenih.

Nove odredbe Krivičnog zakonika koje predviđaju kažnjavanje za kršenje mera izrečenih u građanskom postupku, trebalo bi zapravo da pooštire kaznenu politiku prema nasilju u porodici, čineći je efikasnijom. Da li će se efekti koji se očekuju biti ostvareni, ostaje da vidimo.

UMESTO ZAKLJU KA

Porodični zakon uneo je, do sada najšire promene u društveno reago-
vanje na nasilje u porodici. Zaštitu nasilja u porodici uživa veliki krug li-
ca, počevši od bračnih ili vanbračnih partnera (bivših i sadašnjih), krv-
nih srodnika, tazbine, lica u adoptivnom ili hraniteljskom odnosu, lica
koja su živela ili žive u istom domaćinstvu, kao i osobe koje su bile u
emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete i ka-
da nisu bili u zajednici. U odnosu na dosadašnju praksu krivičnih suda-
va, ove izmene bitno menjaju pojam porodice u smislu zaštite od nasi-
lja u porodici. Takođe, i jednako značajno, krug nedozvoljenih pona-
šanja je širi nego što je krivičnopravnim zakonskim okvirom predviđe-
no. Iako je donošenjem novog Krivičnog zakonika proširen krug sank-
cionisanih ponašanja na ona kojima se ugrožava spokojstvo i duševni
mir (što bi podrazumevalo i nekvalifikovane pretnje, odnosno psihičko
nasilje), Porodični zakon otišao je korak dalje. Naime, uključujući i
ograničavanje slobode ili komuniciranja, kao i vređanje, i svako drugo
drsko i zlonamerno ponašanje, Zakon skoro da obuhvata sve tipične
oblike nasilja u porodici.

Čini se da je neophodno, bez obzira na različit obim i vrstu zaštite, pri-
rodu i ciljeve izrečenih mera građanskopravne i krivičnopravne zaštite,
uspostaviti vezu između njih uvek kada je to potrebno i uskladiti izreče-
ne mere u oba postupka. Ukoliko bude izostala koordinacija organa
krivičnog gonjenja, centara za socijalni rad, drugih službi i ustanova,
kao i suda, efekti novih mera izostaće, a naponi zakonodavca, kao i
čitavog društva za sprovođenjem uspešne politike protiv nasilja u po-
rodici bez krajnjeg rezultata.

LITERATURA

- (1) BUEL, S. (1988): "Mandatory Arrest – Recent Developments", *Harvard Women's Journal*, Vol. 11.
- (2) BUTZAWA, E. I BUTZAWA, C. (1993): "The Scientific Evidence Is not Conclusive", *Current Controversies*, Sage Publication: London.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – M. Lukić
„Ključne tačke neophodne saradnje i usaglašavanja krivičnopravne i građanskopravne zaštite od nasilja u porodici u Republici Srbiji“, (str.165-184)

- (3) KONSTANTINOVIĆ-VILIĆ, S. I PETRUŠIĆ, N. (2004): *Krivično delo nasilja u porodici – Pravna praska u Republici Srbiji*, ženski centar za istraživanje i edukaciju, Niš.
- (4) LUKIĆ, M., JOVANOVIĆ. S. (2001) : *Drugo je porodica*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (5) MCGUIRE, L. (1992): "Criminal Prosecution of Domestic Violence", Prepared for the Battered Women Justice Project, Minneapolis, Minnesota.
- (6) WOMEN, LAW AND DEVELOPMENT (1996): "State Response to Domestic Violence", Washington: Institute for Women, Law and Development.

Zakoni

Porodični zakon, Sl. Glasnik br 18/05.

Krivični zakonik, Sl. Glasnik br. 85/05.

Zakonik o krivičnom postupku, Sl. Glasnik, br. 46/06.

KEY POINTS OF THE NECESSARY COOPERATION AND HARMONIZATION OF CRIMINAL-LAW AND CIVIL-LAW PROTECTION FROM FAMILY VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Family violence has been recently recognized as significant social and legal problem in Serbia. Since 2002, there were many changes, predominantly in legislative field, targeting effective and efficient state response toward it. Even though, it can be concluded that basic legal framework on domestic violence is built and encircled, there are many indicators showing that implementation lacks enforcement and coordination of the key institutions and measures. Serbia got orders for protection in Family Code in 2005, and provision for criminalizing the branch of measures in Criminal Code in the same year. These are important improvements made following the first legal definition of domestic violence as criminal offence had been integrated in the Criminal

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – M. Lukić

„Ključne tačke neophodne saradnje i usaglašavanja krivičnopravne i građanskopravne zaštite od nasilja u porodici u Republici Srbiji“, (str.165-184)

Code (2002). However, surveys show that detention, victim's attitude towards prosecution, and consequently, lack of cooperation, as well as weak and sporadic state response create ineffective system. At the same time, not distinguishing and recognizing the specific nature of the relation between women – victim and man – perpetrator of domestic violence can lead to unfair treatment and accelerated and intensified violence in family.

This article speaks about discrepancy of legislative provisions, potential opportunities that could be used, on one hand, and practical implementation and weak enforcement, on the other. The very important steps had been undertaken while identifying the scope, nature and frequencies of family violence in Serbian society. The major legislative changes happened, but the real, effective enforcement and equal and fair treatment of the victims remains the key obstacle for establishment of the functional and effective system of domestic violence protection. One of the solutions lies in cooperation between institutions, integrated approach of two different court procedures and measures undertaken in each of cases.

*KEY WORDS: families violence / partners violence / protection
measures against violence / crime law and civil law reaction / efficacy*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 185-193

Originalni naučni rad
UDK: 314.151.3-054.73
(=214.58)::159.9

O NEKIM PSIHOLOŠKIM PROBLEMIMA ROMA - RATNIH IZBEGLICA

Leposava Kron
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Opšte je mesto da su Romi kao etnička grupa socijalno hendikepirani, "nemoćni" i diskriminisani. Život u romskim mahalama (getoima) doprinosi njihovom osećanju neuklopljenosti, marginalizovanosti, izolacije i "drugacijeg života". Visoka nepismenost, nizak obrazovni nivo i visok stepen nezaposlenosti generišu i međusobno indukuju čuveni "začarani krug bede" u kome se Romi nalaze. Kao i većina siromašnih slojeva na dnu društvene i etničke hijerarhije i oni su "politički nevidljivi". Ratovi na prostorima ex-Jugoslavije, posebno rat za Kosovo i NATO bombardovanje u protekloj dekadi uvećali su postojeće probleme Roma i izazvali i neke nove koji pogađaju Rome - ratne izbeglice. Kao jedan od najžešćih stresova, rat ugrožava mentalno zdravlje populacije. Psihološki poremećaji provocirani ratom variraju od post-traumatskog stresnog poremećaja do reaktivnih psihoza.

KLJUČNE REČI: Romi / ratne izbeglice / psihološki problemi

1. KULTURNI IDENTITET VS. ASIMILACIJI : STANJE U ZEMLJAMA SREDNJE I ISTO NE EVROPE I NEKE PSIHOLOŠKE IMPLIKACIJE

U gotovo svim postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope karakteristično je uporno odbijanje da se Romi priznaju kao nacionalna manjina ili kao poštovanja vredna etnička grupa. Izuzetak predstavlja Uvod u Ustav Makedonije iz 1991. godine koji Makedoniju određuje kao "nacionalnu državu makedonskog naroda, koja zajemčuje... stalni saživot makedonskog naroda sa Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i ostalim narodnostima koji žive u Republici Makedoniji (Dimitrijević, 1999 : 146).

Činjenica je da se Romi nalaze na dnu društvene i etničke hijerarhije i da su, kao takvi, ne samo "politički nevidljivi" već i objekt diskriminacije i hostilnih osećanja većinskog stanovništva. Empirijski podaci proizašli iz nekolicine istraživanja u Srednjoj i Istočnoj Evropi pokazuju da se Romi nalaze na vodećem mestu kao objekt podozrivosti, hostilnog stava ili čak otvorene mržnje i visoke socijalne distance (Barany, 1992:40). Prema Liebichovom (1992: 32-39) istraživačkom izveštaju, Rome kao komšije ne prihvata 72% ispitanika u Poljskoj, u Mađarskoj ih odbacuje 76% uzorka, a u Češkoj i Slovačkoj čak 85% ispitanika.

Baranyevo istraživanje (1992:45) na reprezentativnom uzorku u Rumuniji pokazuje da 71% stanovništva ispoljava ekstremnu odbojnost prema Romima.

Smanjivanje statističkog značaja romske populacije postoji u svim zemljama Srednje i Istočne Evrope, pri čemu je rumunski primer drastičan. Prema popisu iz 1997. u Rumuniji je bilo samo 230 000 Roma, dok se procene romologa kreću od najniže aproksimacije oko 300 000 do fantastičnih pet miliona (Liebich, 1992:39).

Prema popisu stanovništva 1991. u Srbiji je bilo 140 237 Roma (ergo 4% populacije Srbije). Prema procenama romologa, koje najčešće preciznije korespondiraju sa stvarnošću, u Srbiji ima oko 450 000, dok romski lideri taj broj procenjuju čak na oko 880 000 (Mitrović et al., 1999). Ova činjenica je verovatno posledica sinergičkog delovanja više faktora socijalnog "nečinjenja" na emancipaciji i poboljšanju kvaliteta života

Roma koji se odvija u "začaranom krugu bede", što, psihološki, indukuje njihovu potrebu, na bihevioralnom planu, za asimilacijom i socijalnom mimikrijom.

Fakt da se mimikrija češće ispoljava kod Roma starosedelaca, starih Roma, kao i onih sa "stabilnim" zanimanjima upućuje na plauzibilnu pretpostavku da je takvo ponašanje Roma – reakcija na negativno iskustvo (Mitrović, 1990:29). U rascepu između potrebe za negovanjem kulturnog identiteta svog naciona i potrebe za srećnijim, zdravijim i produktivnijim životom, povoljnija socijalna percepcija i realno bolje šanse koje nudi mimikrija i asimilacija može uticati da se individua radije opredeli za drugu varijantu. Sa stanovišta vrednosti očuvanja kulturnog identiteta Roma eo ipso ovakvi izbori su, naravno, loši; međutim, sa pozicije čoveka pojedinca i njegove ego-percepcije i ego-idealna (kako on sebe vidi i kako bi želeo da ga drugi vide), takva odluka za njega lično može biti dobra. Ove dve perspektive mogu se, naravno, približiti ali su putevi izmirenja trnoviti i komplikovani i zahtevaju kao nužne ali ne i dovoljne uslove: uspostavljanje građanskog društva koje garantuju sva ljudska prava, ergo i ona kulturna, društvo u kojem je razvijena kultura nekonfliktne komunikacije i razumevanja i negovanja kulturnih specifičnosti različitih naciona kao i ekonomski zdravo društvo koje može da obezbedi zdravu egzistenciju svim svojim članovima.

2. KOSOVSKA KRIZA I DRAMA ROMSKOG IZBEGLIŠTVA : PSIHOLOŠKI ASPEKT PROBLEMA

Kao što je bez sumnje dobro poznato, danas se sa visokim stepenom pouzdanosti tvrdi da su Romi poreklom iz Indije, odakle su se masovnim seobama u više talasa selili ka Evropi (Mitrović et al., 1998).

Grčka reč askesis analogna je sanskritskim terminima tapas i sanjasa koje znače odricanje, naprezanje, napor, trpljenje (Pajin, 1988). Postoji nekoliko oblika spoljašnje i unutrašnje askeze. Prvi spoljni vid (op.cit.) jeste lutanje ili beskućništvo, odricanje od ustaljivanja u pogledu mesta boravka ili navika. Ovakav način života bio je naročito karakterističan za rani budizam, a Veljačić (1987) tvrdi da tehnički termin za njega – pabađa – ima isti koren kao srpska reč pobeći. U ovoj činjenici, i

ovoj istorijskoj uspomeni mogla bi se, možda, naći analogija sa romskom istorijskom sudbinom ne samo lutanja, već i drugih oblika askeze.

Gotovo da i nije potrebno posebno napominjati da romski asketizam i lutanja nisu isključivo njihovo kolektivno arhetipsko nasleđe. Ta bi se konstatacija, možda, mogla primeniti na mirna vremena, stabilne socijalne okolnosti i uređena društva – tada su i mnogobrojni problemi življenja Roma realno manji i modaliteti njihovog rešavanja jednostavniji. U uslovima ratova i tiranija, problemi Roma se usložnjavaju i pojavljuju u hiperboli, dok se, istovremeno, društvena senzitivnost u odnosu na te, kao i sve druge probleme, smanjuje.

U noći između 16. i 17. avgusta 1999. godine 105 Roma utopilo se u Jadranskom moru, u pokušaju da se dokopaju Italije, ergo mogućnosti srećnijeg života. Ovaj narod, vekovima naviknut na lutanja, stradao je kao u antičkoj tragediji, a da se na to nije osvrnuo gotovo niko. U štampi se pojavila vest da se 105 Roma utopilo i da je crnogorska policija pronašla njihove plutajuće leševe. U Republici je objavljen kratak tekst Olivije Rusovac pod naslovom Ovde - Cigani lete u more. Ova katastrofa, posledica krijumčarenja ljudi i trgovine smrću ostala je bez adekvatne moralne reakcije u intelektualnoj javnosti. Kada je 105 Roma progutalo more, sem romskih udruženja ćutali su svi.

U vremenu proteklih ratova nasilje je postalo deo psihopatologije svakodnevnog života. Život u Srbiji kao post-traumatskom društvu, za Rome i dalje funkcioniše po modelu patologije geta u kojem cveta svaki oblik kontrabande pa i šverc ljudima i trgovina smrću kao unosno preduzeće.

10. maja 2000. trinaestogodišnja Romkinja sadistički je pretučena, uz ubode nožem, i drogirana, na Novom Beogradu, na putu od škole do kuće, od strane grupe "skinhedsa". Ovaj akt nasilja, usledio je posle višemesečnih pretnji "skinhedsa". Vest je, inicijativom g. Dragoljuba Ac-kovića objavljena na Studiju B2-92. Devojčica, kako su utvrdili psiholozi, pati od "post-traumatskog stresnog sindroma". Otac žrtve je, uplakan, glasom vapijućeg u pustinji, zapitao: "Dokle, braćo, dokle? I mi smo ljudi." Kao i mnogo puta ranije adekvatna moralna reakcija javnosti je izostala.

Na nesreću, ovo nisu izolovani, egzotični primeri žalosnih događaja iz romskog života – to su paradigmatični primeri ne samo stradanja nevi-

nih već i ekstremno tragične dimenzije uslovljene činjenicom da ti ekscesi ostaju ne samo nekažnjeni već i bez gotovo ikakve etičke i intelektualne reakcije, pa čak i bez elementarne socijalne empatije.

Ignorisani zločini imaju moć lošeg primera, a loš primer, kako nas je naučio Frojd postaje zarazan po mehanizmu "zašto ono što je dopušteno drugima ne bi bilo dopušteno i meni". Tako se stiče alibi za fizičko i mentalno ugnjetavanje drugih, uništavanje materijalnih i duhovnih dobara, uključujući i ljudske živote. Kada se civilizacijske barijere sruše, nasilje nad ljudima prestaje da bude tabu (Kron, 2000b).

Romi na Kosovu živeli su veoma dugo među Albancima i Srbima bez naročitih trzavica i konflikata. Dve nedelje nakon povlačenja jugoslovenskih oružanih snaga sa Kosova (1999) među kosovskim Albancima munjevito su se širile glasine o masovnom učešću Roma u zločinima nad albanskim civilima što je izazvalo talas nasilja i odmazde nad Romima zbog njihovog navodnog učešća u zločinima i pljačkama na strani srpskih snaga tokom NATO intervencije (Anastasijević, 1999).

Romska manjina je tokom rata za Kosovo zaboravila na svoju poslovičnu neutralnog i priklonila se državnim institucijama; za uzvrat su od Srbije neki od njih dobili zaposlenje ili kakvu-takvu socijalnu sigurnost. Albanci su to, sa svoje strane, doživeli kao solidarnost Roma sa njihovim mučiteljima Srbima koji su nad njima (Albancima) godinama vršili represiju uspostavljajući sistem aparthejda. Masovna paljenja romskih kuća indukovala su talas izbeglištva preživelih. Zapostavljeni i diskriminirani i pre toga, suočivši se sa tragedijom koja je često uključivala i smrt najbližih, u ideji očuvanja gole egzistencije Romi-izbeglice dobili su i nove, ne samo biosocioekonomske probleme, već i čitav niz psiholoških pa i onih psihopatološkog reda.

Usled izloženosti seriji produženih traumatskih doživljaja prirodno je bilo očekivati da većina njih pati od post-traumatskog stresnog sindroma.

Prema dijagnostičkim kriterijumima Američke asocijacije psihijatara DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994) od tog sindroma pate osobe koje su iskusile, bile prisutne ili se konfrontirale sa događajima koji su uključili aktualnu ili preteću smrt, ili ozbiljnu povredu ili pretnju fizičkom integritetu, sopstvenom ili drugih. Post-traumatski stresni sindrom se može javiti i kao reakcija ličnosti na uključenost u intenzivan

strah, bespomoćnost ili torturu. Kod dece, ovakve situacije mogu imati za posledicu dezorganizovano ili agitirano ponašanje. Post-traumatski stresni sindrom se odnosi na posledice traumatskog događaja koji se ponovo doživljava u vidu stresnih ponavljanja događaja u mislima, koja uključuje žive slike, misli ili percepciju. Kod male dece, repetitivne igre mogu se odnositi na teme ili neke aspekte traume. Strašni i uznemirujući snovi u kojima se ponavljaju slike užasa veoma su čest simptom. Ponekad se mogu javiti i iluzije, halucinacije ili disocijativne "flashback" epizode. Klinički, Post-traumatski stresni sindrom izaziva privremenu ili trajnu nesposobnost uklapanja u socijalni život, profesionalne aktivnosti ili bilo koju važnu oblast funkcionisanja.

Mislim da su sledeći primeri iskaza Roma – ratnih izbeglica sa Kosova (Tomić, 1999) dovoljno ilustrativni da im nije potreban nikakav dodatni komentar:

- Video sam kako mi gori kuća, a ipak je svake noći sanjam neoštećenu, sa svim vratima i prozorima i sebe kako se vraćam kući (Rom koji je sa 10 članova porodice izbegao iz Kosovske Mitrovice; a potom se nalazio u izbegličkom centru u Rači Kragujevačkoj);
- Najteže je kada dođe noć, tada se strah ponovo javlja (student pedagogije koji je takođe izbeglica, volonterski radi sa decom i pomaže im da kroz igru zaborave strahote koje su preživela);
- Dok smo bežali, nismo mogli da poneseemo ni osnovne stvari za decu, garderobu, obuću i barem njihove igračke za kojima pate (Rom koji je takođe pobegao iz Kosovske Mitrovice sa 28 članova porodice i isto tako smešten u Rači).

U psihološkom smislu svaki čovek ima svoju tačku lomljenja jer sposobnosti adaptacije na stresove, patnju, frustracije, vanredne okolnosti i razorne uticaje nisu beskonačne.

3. RE NA KRAJU

Opšte je mesto da su Romi kao etnička grupa socijalno hendikepirani, "nemoćni" i diskriminirani. Život u romskim mahalama (getoima) doprinosi njihovom osećanju neuklopljenosti, marginalizovanosti, izolacije i "drugačijeg života". Visoka nepismenost, nizak obrazovni nivo i visok

stepen nezaposlenosti generišu i međusobno indukuju čuveni "začarani krug bede" u kome se Romi nalaze. Kao i većina siromašnih slojeva na dnu društvene i etničke hijerarhije i oni su "politički nevidljivi". Ratovi na prostorima ex-Jugoslavije, posebno rat za Kosovo i NATO bombardovanje u protekloj dekadi uvećali su postojeće probleme Roma i izazvali i neke nove koji pogađaju Rome - ratne izbeglice. Na žalost, dodatno komplikovanje romske situacije nije praćeno i porastom svesti o njihovim problemima kod intelektualne i šire javnosti u Jugoslaviji.

Fatalna zbivanja na teritoriji bivše Jugoslavije u protekloj dekadi (rat u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, rat za Kosovo i NATO bombardovanje) uticala su na porast svesti o potrebi razumevanja složenog problema nasilja i relativizacija ovog tabua u uslovima ratova i tiranija.

U vremenu ratova nasilje je postalo deo psihopatologije svakodnevnog života. Nasilje je, za neke ljude, postalo efikasan način za postizanje različitih ciljeva, velikih ili malih: nasiljem se može steći moć, politička ili lična, eliminisati realni ili imaginarni protivnik, nasiljem se može steći ili zadržati vlast i moć da se kontrolišu tuđi životi. Ciljevi ostvareni takvim nasiljem po pravilu generišu novo nasilje, i veće i teže, što ljude krvavih ruku uvodi u začarani krug destrukcije. Jednom srušene civilizacijske barijere, što je pretpostavka za vladavinu sile, teško je ponovo uspostaviti ali ne i sasvim nemoguće.

Les droits de l'homme, prava čoveka i slobodu pojedinca ne garantuje samo "pravna" država već i svest, prosvećenost i zrelost svih članova zajednice. Conditio sine qua non svake suštinske društvene promene jeste individualna promena u samom čoveku: u njegovom intelektualnom, moralnom i emotivnom stavu prema činjenicama socijalnog života. Društvene napetosti, politički razdori i sukobi u velikoj meri predstavljaju eksternalizaciju unutrašnjih konflikata pojedinca. Te unutrašnje napetosti čovek bi trebalo da razreši u sebi umesto što svoju neurotičnu ili psihotičnu podvojenost projektuje na socijalni plan. K.G. Jung je pisao o tome koliko individualna opsednutost "pogrešnim" emocijama može biti zarazna za mase. U nemogućnosti da se suoči sa sopstvenim Das Selbst (unutrašnjim ja) pojedinac pokušava da popravi druge ljude ili, u slučajevima ekstremne političke moći, da pokori svet. Bolesno društvo kao socijalno-psihološki fenomen predstavlja

posledicu sinergičkog delovanja bolesnih pojedinaca opsednutih potrebom da druge ljude "poprave" ili redefinišu u skladu sa sopstvenim idejama (nerealnim, nadrealnim, precenjenim ili sumanutim) kao i da takve ideje nametnu drugima na neke od mogućih ili istorijski već viđenih načina.

4. LITERATURA

- (1) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (1994) Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition. Washington, DC.
- (2) ANASTASIJEVIĆ, D. (1999) *Romi na Kosovu*. Helsinška povelja 18: 16-17.
- (3) BARANY, Z. (1992) Demographic changes bring mixed blessings for Gypsies. RFE/RL Research Reports. 20: 40-45.
- (4) DIMITRIJEVIĆ, V. (1999) *Kulturna prava nacionalnih manjina*. U: *Kulturna prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- (5) LIEBICH, A. (1992) Minorities in Eastern Europe: Obstacles to a reliable count. RFE/PL Research Repot. 20: 32-39.
- (6) KRON, L. (2000a) Fragment razgovora povodom knjige *Mali London, romsko naselje u Pančevu: problemi i moguća rešenja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja (neobjavljeno).
- (7) KRON, L. (2000b) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*, drugo izdanje. Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) MITROVIĆ, A. (1990) *Na dnu: Romi na granicama siromaštva*. Beograd: Naučna knjiga.
- (9) MITROVIĆ, A. et al. (1998) *Romi u Srbiji*. Beograd: Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) MITROVIĆ, A. et al. (1999) *Mali London, romsko naselje u Pančevu: Problemi i moguća rešenja*. Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (11) PAJIN, D. (1988) Askeza i ljubav. *Kulture istoka*. 17: 4-9.

- (12) RAKIĆ-VODINELIĆ, V. (1998) Pravni položaj Roma u SR Jugoslaviji. U: *Romi u Srbiji*. Beograd: Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) RUSOVAC, O. (1999) Ovde Cigani lete u – more. *Republika*. 221 : 9.
- (14) TOMIĆ, O. (1999) Pribežište. *Republika*. 221: 10.
- (15) VELJAČIĆ, I. (1987) Indijski izvori Pironove filozofije epohe. *Kulture istoka*. : 11.

ON SOME PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF RROMA – WAR REFUGEES

This is a common sense knowledge that Rroma people as ethnical group are socially handicapped, "hopeless" and discriminated. Life in Rroma enclaves (ghettos) generated their feeling of adaptableness, isolation and "different life". High level of illiteracy and high level of unemployment generated a famous "vicious circle of poverty". Like a majority of power class at the bottom of social and ethical hierarchy, they are "politically invisible". Wars in ex-Yugoslavia, especially the war for Kosovo and NATO bombing in the last decade of past century, enlarged already existing problems of Rroma people and induced some new which affected Rroma – war refugees. As one of the most powerful stresses, war dramatically jeopardizes mental health of the population. Psychological disorders provoked by war vary from anxious and panic attacks to severe post-traumatic stress disorders and reactive psychoses.

KEY WORDS: Rroma / war refugees / psychological problems

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 195-204

Originalni naučni rad
UDK: 343.294

REHABILITACIJA I PRAVNE POSLEDICE U KRIVI NOM PRAVU

Dragan Jovaševi
Pravni fakultet, Niš

Zoran M. Stevanovi
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Posle izdržane izrečene kazne, osuđeno lice se vraća u društvo i uključuje u redovan društveni život, ali ono još uvek nije u potpunosti izjednačeno sa ostalim građanima u pogledu obima i vrste prava koje mu stoje na raspolaganju. Do toga dovodi dejstvo određenih pravnih posledica osude koje se mogu sastojati: u ograničavanju sticanja određenih prava i u oduzimanju postojećih prava. Upravo u cilju umanjavanja ograničavajućeg dejstva ovakvih negativnih posledica sudske osude, sva savremena krivična zakonodavstva poznaju institut rehabilitacije određujući pri tome uslove, način i postupak za njenu primenu. Upravo ovaj rad govori o pojmu, karakteristikama i dejstvu primene rehabilitacije u novom krivičnom pravu Republike Srbije koje je stupilo na snagu 1. januara 2006. godine.

KLJUČNE REČI: krivično delo / zakon / sud / krivična sankcija / osuda / rehabilitacija / brisanje osude / pravne posledice

UVODNE NAPOMENE

Posle izvršenja pravnosnažno izrečene kazne, osuđeno lice se vraća u društvo i uključuje u slobodan društveni život (Jovašević, 2006). Ali sa vraćanjem u društvo ono ne postaje odmah u potpunosti i ravnopravan građanin sa ostalima. Dva su osnovna razloga koji uslovljavaju ovu neravnopravnost: a) dejstvo posledica koje povlači osuda i b) stav sredine koja takvo lice prima sa izvesnom dozom podozrenja, nepoverenja, bojaznosti, pa i mržnje. U kojoj će meri ta neravnopravnost biti izražena, zavisi od postojanja, vrste i broja pravnih posledica osude kao i njihovog obima i intenziteta dejstva, kao i od stava sredine prema vršenju pojedinih krivičnih dela, odnosno prema njihovim učiniocima (Jakovljević, 1981; Perović, 1976).

Navedene pravne i društvene posledice osude pogađaju osuđenika i psihološki i socijalno-ekonomski. Njihovo psihološko dejstvo se sastoji u tome što se kod osuđenih razvijaju osećanja: nepoverenja, poniženja i prezrenosti, pa zajedno s tim i osećanja manje vrednosti. S druge strane, pravne posledice mu ne omogućavaju da vrši pojedine poslove i da aktivno učestvuje u društvenim procesima, što mu stvara socijalne i ekonomske teškoće. Te negativne posledice usporavaju resocijalizaciju, a u izvesnim slučajevima mogu da imaju i negativno dejstvo na ponašanje bivšeg osuđenika. Da bi se otklonilo štetno dejstvo, javila se ideja o rehabilitaciji¹ kao kriminalno-političkoj meri za pružanje podsticaja osuđenom licu da se ubuduće primerno vlada i da bude lojalan i koristan građanin društvene zajednice. Kroz rehabilitaciju se ostvaruje ravnoteža interesa društva i interesa osuđenog lica (Jescheck i dr., 1982).

¹ Institut rehabilitacije se istorijski gledano sreće još u rimskom pravu pod nazivom „restitutio in integrum“ kada se osuđeno lice vraćalo u stanje koje je postojalo pre osude i tako mu je vraćan izgubljeni status. Francuski zakon iz 1670. godine „Ordonance criminelle“ za dobijanje rehabilitacije pored milosti suverena traži i izdržanu kaznu u potpunosti i ispunjenje građanskih obaveza. I Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine u čl. 90. govori o povraćaju prava i poništaju osude te oglašavanju osuđenog lica dostojnim da vrši izgubljena prava kao vidu rehabilitacije.

Rehabilitacija (Janković, 2001) se sastoji u ukidanju pravnih posledica osude i brisanju osude tako da se osuđeno lice smatra neosuđivanim (čl. 97. Krivičnog zakonika Republike Srbije – u daljem tekstu KZ RS). Sa nastupanjem rehabilitacije prestaju da dejstvuju pravne posledice i osuđeno lice stiče sva prava koja imaju i ostali građani. Njegovo delo se zaboravlja, a njegovo ime se briše iz kaznene evidencije. U službenim ispravama ne pominje se da je bilo osuđivano. Tako se stvara fikcija o neosuđivanosti osuđenog lica sa težnjom da se ono izjednači sa ostalim članovima društva (Živanović, 1937). No, rehabilitacijom se ne dira u prava trećih lica koja se zasnivaju na osudi. Razlikuju se dve vrste rehabilitacije (član 97. stav 2. KZ RS): zakonska i sudska (Jovašević, 2006).

VRSTE REHABILITACIJA

a) Zakonska rehabilitacija

Zakonska rehabilitacija nastupa po sili zakona, automatski sa protekom određenog vremena posle izdržane kazne pod uslovom da osuđeno lice za to vreme ne izvrši novo krivično delo (Jovašević, 2006). Sudska rehabilitacija nastupa sudskom odlukom koja se donosi na molbu osuđenog lica po proteku određenog vremena od izdržane kazne. Sudska rehabilitacija je fakultativna. Da li će sud doneti odluku o rehabilitaciji osuđenog lica ili neće, zavisi od njegove ocene vladanja učinioca krivičnog dela posle izlaska iz kaznene ustanove i od njegovog odnosa prema radu i društvenim vrednostima čime se može utvrditi da se on u dovoljnoj meri popravio, prevaspitao tako da neće vršiti nova krivična dela.

Neka inostrana zakonodavstva poznaju samo sudsku rehabilitaciju. Tako u čl. 76-81. Krivični zakonik Švajcarske konfederacije razlikuje sudsku rehabilitaciju u užem smislu – povraćaj osuđenog u uživanju određenih prava kojih je bio lišen kao sporedne kazne i sudsku rehabilitaciju u širem smislu – sudsko brisanje osude na kaznu ili mere bezbednosti iz kaznene evidencije (Kuznjecova i dr., 2000). U čl. 178-181. Krivični zakonik Italije poznaje sudsku rehabilitaciju osude za zločin ili prestup na kaznu zatvora ili novčanu kaznu ako je izdržana kazna ili oproštena pomilovanjem ili uslovnim otpustom po proteku roka od pet godina

na molbu osuđenog (Battaglini, 1949). No, u savremenom krivičnom pravu prisutne su i tendencije za proširenje primene ovog instituta kao što je slučaj u Portugaliji. Tako prema čl. 127. Krivični zakonik Portugala rehabilitacija obuhvata osudu za zločin ili prestup na kaznu zatvora koja povlači gubitak političkih prava ili gubitak vršenja službe, posla ili druge dužnosti, zabranu javnog pristupa sudu ili mere bezbednosti na molbu osuđenog po proteku šest godina za nepopravljivog delikventa, odnosno, posle jedne godine ako se radi o umišljenom ili nehatnom učiniocu krivičnog dela osuđenog na kaznu zatvora do šest meseci (Patacos, 1978).

Institut rehabilitacije (Manzini, 1954; Roux, 1927) je u krivičnom pravu Republike Srbije uređen odredbama člana 97-100. KZ RS (a ranije članom 91. stav 1. Osnovnog krivičnog zakona, odnosno, Krivičnog zakona SR Jugoslavije (Jovanović i dr., 2002)). Prema ovoj zakonskoj odredbi osuđena lica posle izdržane, oprostene ili zastarele kazne zatvora ili maloletničkog zatvora uživaju sva prava utvrđena ustavom, zakonom, drugim propisima i opštim aktima i mogu sticati sva prava osim onih koja su im ograničena usled izrečene mere bezbednosti ili nastupanja pravne posledice osude. Zakonska rehabilitacija nastupa i za lica na uslovnom otpustu ukoliko njihova prava nisu ograničena posebnim zakonskim odredbama o uslovnom otpustu (Perović, 1990). U čl. 118. Krivičnog zakonika Republike Crne Gore je određeno da se rehabilitacijom briše osuda, prestaju sve pravne posledice osude, a osuđeni se smatra neosuđivanim (Lazarević i dr., 2004).

U izvesnim slučajevima osuda može povlačiti pravne posledice, tako da osuđeno lice za određeno vreme ne može vršiti određena prava. Tada se rehabilitacija javlja kao sredstvo za vraćanje tih prava osuđenim licima pre nego što protekne rok njihovog dejstva. Tada se primenjuje sudska rehabilitacija. Prema članu 98. KZ R. Srbije zakonska rehabilitacija se daje samo licima ako su ispunjena dva kumulativno predviđena uslova: 1) licima koja pre osude na koju se odnosi rehabilitacija nisu bila osuđivana (primarni delikventi) ili koja se po samom slovu zakona smatraju neosuđivanim i 2) ako za određeno u zakoniku navedeno vreme ne učine novo krivično delo. Tako zakonska rehabilitacija nastaje (Jovašević, 2006) ako lice: a) koje je oglašeno krivim, a oslobođeno od kazne ili kome je izrečena sudska opomena - u roku od godi-

nu dana od pravosnažnosti presude odnosno rešenja ne učini novo krivično delo; b) kome je izrečena uslovna osuda - u vreme proveravanja i u roku od godinu dana po isteku roka proveravanja ne učini novo krivično delo; c) koje je osuđeno na novčanu kaznu, kaznu rada u javnom interesu ili kaznu oduzimanja vozačke dozvole ili kaznu zatvora do šest meseci - u roku do tri godine od dana kada je ta kazna izvršena, zastarela ili oprostena ne učini novo krivično delo; d) koje je osuđeno na kaznu zatvora preko šest meseci do jedne godine - u roku od pet godina od dana kada je izvršena, zastarela ili oprostena kazna ne učini novo krivično delo; e) koje je osuđeno na kaznu zatvora preko jedne do tri godine - u roku od deset godina od dana izvršene, zastarele ili oprostene kazne ne učini novo krivično delo. Zakonik je izričito odredio da zakonska rehabilitacija ne nastupa ako još uvek traje sporedna kazna ili mera bezbednosti.

b) Sudska rehabilitacija

Postoji i sudska rehabilitacija koja se daje odlukom suda na osnovu molbe osuđenog lica. Postoje dve vrste sudske rehabilitacije.

Prva vrsta sudske rehabilitacije je određena u članu 99. KZ RS. Ona se može (ali ne mora) dati osuđenom licu kome je izrečena kazna zatvora preko tri do pet godina pod uslovom da to lice u roku od deset godina od dana izvršene, zastarele ili oprostene kazne ne učini novo krivično delo. Međutim, i kada su ispunjeni ovi uslovi sud će dati rehabilitaciju samo ako utvrdi da je osuđeno lice svojim vladanjem to zaslužio i ako je prema svojim mogućnostima nadoknadilo štetu prouzrokovanu krivičnim delom, pri čemu je sud dužan da uzme u obzir i druge okolnosti koje su od značaja da davanje rehabilitacije, a posebno prirodu i značaj učinjenog dela. I sudska rehabilitacija se ne može dati ako još uvek traju sporedne kazne ili mere bezbednosti.

Druga vrsta sudske rehabilitacije je predviđena u članu 100. KZ RS. Ona se odnosi na mogućnost primene ovog instituta prema višestrukom povratniku. Naime, licu koje je više oputa osuđivano, sud može dati rehabilitaciju samo ako su ispunjeni zakonikom predviđeni uslovi u pogledu svakog pojedinačnog krivičnog dela (koji se odnose na protok zakonikom određenog vremena i neizvršenje novog krivičnog dela

u ostavljenom roku). Po proteku roka od tri godine od dana izvršene, zastarele ili oproštene kazne sud je ovlašćen da odluči o prestanku neke od pravnih posledica osude koje se odnose na zabranu sticanja određenih prava ukoliko ta posledica nije prestala usled primene rehabilitacije. Pri donošenju ove odluke sud uzima u obzir ponašanje osuđenog lica posle osude, kao i okolnosti da li je nadoknadio štetu prouzrokovanu krivičnim delom odnosno vratio imovinsku korist pribavljenu krivičnim delom kao i druge okolnosti koje ukazuju na opravdanost prestanka određene pravne posledice osude (Jakovljević, 1991).

PRAVNE POSLEDICE OSUDE

Pravne posledice osude² predstavljaju ograničavajuće ili zabranjujuće mere represivnog karaktera koje osuđenom licu otežavaju resocijalizaciju ali koje mogu da imaju i preventivni karakter. One se sastoje u prestanku ili gubitku određenih prava ili u zabrani sticanja određenih prava licima koja su osuđena za određena krivična dela ili na određenu kaznu. One ne mogu da nastupe kada je za krivično delo izrečena novčana kazna, uslovna osuda (ako ne bude opozvana) ili sudska opomena ili kada je učinilac oslobođen od kazne (član 94. KZ RS).

Razlikuju se dve vrste pravnih posledica osude prema njihovoj sadržini. Tako u Republici Srbiji, Krivični zakonik u članu 95. predviđa sledeće pravne posledice (Čejović, 1991): 1) pravne posledice osude koje se sastoje u prestanku ili gubitku određenih prava i 2) pravne posledice osude koje se sastoje u zabrani sticanja određenih prava. One se mogu predvideti samo zakonom (ne i drugim podzakonskim aktima) i

² U nekim inostranim zakonima se kao pravne posledice krivičnog dela smatraju i krivične sankcije kao i oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim delom (Treće poglavlje Krivičnog zakonika Nemačke – čl. 38-76a.). Takođe neki inostrani zakoni pored krivičnih sankcija sadrže i posebne odredbe o drugim "kaznenim merama" koje nisu sankcije, ali prate učinioca zbog izvršenog krivičnog dela. Tako čvajcarski krivični zakonik poznaje sledeće kaznene mere: 1) otkaz iz državne službe – čl. 51, 2) oduzimanje roditeljskog prava – čl. 53, 3) zabrana vršenja profesije – čl. 54, 4) proterivanje van zemlje – čl. 55, 5) zabrana posećivanja restorana – čl. 56, 6) preventivna zaloga – čl. 57, 7) konfiskacija imovine – čl. 58-59, 8) objavljivanje optužnog ili osuđujućeg akta – čl. 61.

nastupaju po sili zakona kojim su i propisane. Od pravnih posledica osude koje se odnose na prestanak ili gubitak određenih prava u našem krivičnom pravu smatraju se:

- 1) prestanak vršenja javnih funkcija,
- 2) prestanak radnog odnosa ili prestanak vršenja određenog poziva ili zanimanja,
- 3) gubitak određenih dozvola ili odobrenja koja se daju odlukom državnih organa ili organa lokalne samouprave.

Druga vrsta pravnih posledica osude se sastoje u zabrani sticanja određenih prava. To su:

- 1) zabrana sticanja određenih javnih funkcija,
- 2) zabrana sticanja određenog zvanja, poziva ili zanimanja ili unapređenja u službi,
- 3) zabrana sticanja čina vojnog starešine i
- 4) zabrana dobijanja određenih dozvola ili odobrenja koja se daju odlukom državnih organa ili organa lokalne samouprave (Marjanović, 1994).

U Republici Crnoj Gori Krivični zakonik u članu 122. određuje samo prestanak pravnih posledica osude koje se sastoje u zabrani sticanja određenog prava kada proteknu tri godine od izdržane, zastarele ili oproštene kazne, ako već nije prestala usled rehabilitacije. Drugu vrstu pravnih posledica osude ovaj zakonik ne poznaje. O prestanku pravnih posledica osude odlučuje sud pri čemu uzima u obzir ponašanje osuđenog posle osude, da li je naknadio štetu pričinjenu krivičnim delom i vratio imovinsku korist stečenu na ovaj način kao i druge okolnosti koje ukazuju na opravdanost prestanka pravne posledice osude.

Pravne posledice osude nastupaju danom pravosnažnosti presude. U slučaju da je posle pravosnažnosti presude na osnovu koje su nastupile određene pravne posledice osude, ta presuda izmenjena u postupku po vanrednom pravnom leku, tada se nastupanje i trajanje pravne posledice osude usklađuje sa novodonetom presudom. One pravne posledice koje se sastoje u zabrani sticanja određenih prava mogu se propisati da traju najduže deset godina. Vreme koje je osuđeno lice provelo na izdržavanju izrečene kazne, ne uračunava se u vreme trajanja pravne posledice osude. Rehabilitacijom prestaju i pravne posledice osude (Jovašević, 2003).

DAVANJE PODATAKA IZ KAZNE EVIDENCIJE

U cilju zaštite osuđenih lica i sprečavanja eventualnih zloupotreba, Krivični zakonik predviđa i vođenje kaznene evidencije, sadržinu ove evidencije kao i mogućnost saznavanja ovih podataka od strane određenih lica. Tako prema članu 102. KZ RS kaznena evidencija sadrži sledeće:lične podatke o učiniocu krivičnog dela; podatke o krivičnom delu za koje je osuđen; podatke o kazni, uslovnoj osudi, sudskoj opomeni, oslobođenju od kazne; oproštenoj kazni kao i podatke o pravnim posledicama osude. U ovu evidenciju se unose i kasnije izmene podataka sadržanih u njoj kao i podaci o izdržavanju kazne te o poništenju evidencije o pogrešnoj osudi.

Podaci iz kaznene evidencije se mogu dati samo sudu, javnom tužilaštvu ili organima unutrašnjih poslova i to u vezi sa krivičnim postupkom koji se vodi protiv lica koje je ranije bilo osuđeno; zatim nadležnim organima za izvršenje krivičnih sankcija i nadležnim organima koji učestvuju u postupku davanja amnestije, pomilovanja, rehabilitacije, o prestanku pravnih posledica osude, uslovnog otpusta kao i organima starateljstva kada je to potrebno radi vršenja poslova iz njihove nadležnosti (Jovašević, 2002).

Na obrazloženi zahtev ovi se podaci mogu dati i državnim organima, preduzećima, drugim organizacijama ili preduzetniku ako još traju određene pravne posledice osude ili mera bezbednosti i ako za to postoji opravdan interes zasnovan na zakonu. Pri tome se podaci iz kaznene evidencije mogu davati i građanima, tj. zainteresovanim licima kao dokazi o njihovoj osuđivanosti, odnosno neosuđivanosti ali samo ako su im oni potrebni radi ostvarivanja njihovih prava.

ZAKLJU AK

Donošenjem novog krivičnog zakonodavstva u Republici Srbiji, odnosno u Republici Crnoj Gori, na znatno drugačiji način je postavljen institut rehabilitacije kojim se sada omogućuje potpunije brisanje osude odnosno "poništenje" svih pravnih posledica osude koje uključuju niz štetnih posledica za osuđeno lice posle izdržane, zastarele ili oproštene kazne. U skladu sa novom postavkom pojma, prirode i značaja

rehabilitacije kojom je zamenjen institut „brisanja osude“, zapravo je vraćena stara koncepcija ovog instituta i preciznije, sadržinski kompletnije i kompaktnije postavljena primena ograničavajućih ili zabranjujućih mera označenih pod nazivom „pravne posledice osude“.

Na taj način je novo zakonodavstvo Srbije i Crne Gore preciznije, na novi način, odredilo i sadržinu kaznene evidencije. Ove novine se odnose posebno na podatke koji se naknadno unose posle pravosnažnosti odluke o izrečenoj vrsti i visini krivične sankcije i na dostupnost podataka iz kaznene evidencije odgovarajućim organima, organizacijama i pojedinim licima.

LITERATURA

- (1) ČEJOVIĆ, B. (2006): *Krivično pravo*, Opšti i posebni deo, Beograd.
- (2) ĐORĐEVIĆ, M., ĐORĐEVIĆ, Đ. (2005): *Krivično pravo*, Beograd.
- (3) Grupa autora (1995): *Komentar Krivičnog zakon SR Jugoslavije*, Beograd.
- (4) HORVATIĆ Ž. (2003): *Kazneno pravo*, Opći dio, Zagreb.
- (5) JAKOVLJEVIĆ, D. (1981): *Rehabilitacija u krivičnom pravu*, Beograd.
- (6) JOVANOVIĆ, LJ. (1995): *Krivično pravo*, Opšti deo, Beograd.
- (7) JOVAŠEVIĆ, D. (2006): *Krivični zakonik Republike Srbije sa komentarom*, Beograd.
- (8) JOVAŠEVIĆ, D. (2006): *Krivično pravo*, Opšti deo, Beograd.
- (9) JOVAŠEVIĆ, D. (2000): *Leksikon krivičnog prava*, Beograd.
- (10) LAZAREVIĆ, LJ., VUČKOVIĆ, B., VUČKOVIĆ, V. (2004): *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje.
- (11) LAZAREVIĆ, LJ. (2006): *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd.
- (12) MARJANOVIK, G. (1998): *Makedonsko krivično pravo*, Opšt del, Skoplje.
- (13) NOVOSELAC, P. (2004): *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb.
- (14) PEROVIĆ, M. (1990): *Pravne posledice osude i rehabilitacija*, Nikšić.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Jovašević, Z. Stevanović
„Rehabilitacija i pravne posledice u krivičnom pravu“, (str. 195-204)*

- (15) PETROVIĆ, B., JOVAŠEVIĆ, D. (2005): *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine*, Opći dio, Sarajevo.
- (16) STOJANOVIĆ, Z. (2001): *Krivično pravo*, Opšti deo, Beograd.

REHABILITATION AND JURIDICAL CONSEQUENCES IN CRIMINAL LAW

Condemned person, after the period spend in prison, cam back in the society and enters in everyday social life. But, he/she is not completely equalized with the rest of citizens in terms of extension and variety of rights to be in his/her dispositions. The reasons for this situation are some juridical consequences that can consist: in restriction of reaching some rights and; deprivation of existing rights. In order to minimize restricting activity of that negative consequences of the court condemnation all contemporary criminal codes have institution of rehabilitation, formulating at the same time conditions, mode, and activities for application of the institution of rehabilitation. This paper concerns notion, characteristics and action of application of rehabilitation in new Criminal code of Republic of Serbia that is in use from 1. January 2006.

*KEY WORDS: criminal act / law / court / criminal sanction
/ condemnation / rehabilitation / removing the condemnation
from evidence / juridical consequences*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 205-217

Originalni naučni rad
UDK: 343.85:343.91-053.6
371.113

"BEZBEDNA ŠKOLA" KAO VID PREVENCIJE PRESTUPNIŠTVA MLADIH

Zlatko Nikoli

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Termin "bezbedna škola" je poslednjih godina postao veoma korišćena kovanica u kriminološkim i školskim krugovima, što znači da je stanje u školama izmaklo redovnom i očekivanom redu i miru u tim obrazovnim ustanovama i da, umesto toga, dominiraju neka druga i sasvim neprihvatljiva ponašanja. Za sve to što se događa traže se krivci i uzroci, a problemi koji nas svakodnevno pritiskaju stvaraju utisak da je to samo kod nas tako. "Na sreću" nasilje u školama nije samo naš problem, već problem skoro svih savremenih društava, pa možemo da uporedimo, kopiramo ili inoviramo naša dosadašnja i strana iskustva, da uporedimo stanje i uočimo propuste. Članak se stoga bavi fenomenom nasilja u školi, uslovima i uzrocima za njegovo ispoljavanje, te, razume se, mogućnošću i oblicima prevencije ove pojave, smislom ili značenjem termina "bezbedna škola" i načinima kako se standardi za takvu školu dostižu.

KLJUČNE REČI: "bezbedna škola" / tranzicija / anomija / devijacije i devijanti / prevencija / oblici prevencije / školski menadžment / faktori uticaja

UVOD

Novinski članci u tzv. "Crnim hronikama" tabloidnih i ozbiljnijih listova prosto zasipaju svakodnevicu građana o nasilju u školama i oko škola, o narkomaniji koja se spustila na nivo zavisnika od čak 9 godina starosti, o ubistvima navijača pre ili posle neke utakmice, huliganskim ispadima maloletnika na utakmicama, o napadima maloletnika na nastavnike, krađama i spaljivanjima dnevnika, reketiranju učenika, silovanjima, snimanjima porno sekvenci i narezivanju diskova, SMS i MMS porukama i slikama pornografskog sadržaja i slično. Ljudi su zbuñnjeni i zabrinuti, jer je latentna opasnost da njihova deca ili deca njihovih bliskih rođaka i prijatelja ne "osvanu" u nekoj od tih poruka ili hronika, bilo kao žrtva ili kao napasnik. Službene vlasti, sa druge strane, nastoje i čine objektivno moguće i, najčešće, zakasnele poteze. Takvo reagovanje je, međutim, iz kategorije tzv. reaktivnog reagovanja, tj. prvo se nešto desi, a onda mi ili oni reagujemo, ali se sasvim malo radi na tzv. proaktivnom reagovanju ili, kako je to u kriminologiji poznato, preventivnom reagovanju.

Svaljivanje krivice za sve što nam se događa samo na tranzicione probleme zemlje i društva, uz prećutno očekivanje ili nadu da će sve to samo od sebe proći kada prođu razlozi očigledno ne prolazi više, jer smo svi postali nestrpljivi i uplašeni. Oni isti koji su možda trebali da se time više bave traže načina da se sami oni ne vide u tome, a, kao usput, pominju svoje zasluge za to što stanje nije i gore od postojećeg. Istovremeno, sami građani ne žele da vide da su i sami krivi zbog svog ne činjenja, odnosno da zbog "svojih problema": nezaposlenost, male plate, frustracije i drugo, nemaju vremena da se svojom decom više bave. Sa druge strane, ti isti tabloidi, ali i tzv. ozbiljnija štampa, krupnim naslovima skoro da slave "podvige" pojedinih "žestokih momaka", kako kriminalce nazivaju, bave se zatvorima i njihovim problemima i slično. Elektronski mediji, pak, ne propuštaju priliku da nam i slikom dočaraju te "podvige žestokih momaka" i to u udarnim terminima. Ujedno nam serviraju razne morbidne realiti šoue, provocirajući najprizemnije vojarističke i egzibiocionističke sklonosti gledalaca. Za takav "šou" su se, sa svoje strane, pobrinuli priučeni i estradni psiholozi, koristeći najelementarnije i unapred očekivane reakcije novcem namamljenih i u

“kući Velikog brata” depriviranih ljudi. Slika je, jednom rečju, morbidna, a ponašanja onih koje kritikujemo unapred su izazvana. Običnim ljudima, stoga, ne ostaje ništa drugo nego da žale za prošlim vremenima kada se znalo šta je šta i čije je šta, odnosno, kada su se postulati socijalne kontrole poštovali i primenjivali. Šta nam valja činiti u uslovima kada nam je kriminalna subkultura nametnula geslo mladima da pametni idu u život, a budale u školu? Da li je škola stvarno poligon za ispoljavanje frustracija roditelja i dece ili je i dalje uslov za socijalnu promociju pojedinca?

a) Prevencija i mogu nosti prevencije devijantnih ponašanja

Tranzicioni periodi u svakoj socijalnoj sredini izazivaju probleme, ma kakva ona bila i ma u kom pravcu se kretala. Sam pojam tranzicija ili prelazak iz jednog stanja i sistema vrednosti u drugi sistem podrazumeva da je neminovna, kao sociološka zakonitost, anomija društva, odnosno beznormnost datog društva. Naime, gubljenje “obrasca za ponašanje” koji je do juče vredeo i ka kome smo usmeravali i našu decu dovodi do frustracije zakonima i normama vernih građana, a to su, po pravilu, predstavnici najbrojnije tzv. srednje klase jedne socijalne zajednice. Anomija, doduše, nije karakteristika samo za društva u tranziciji, već i za građane koji žive u velikim urbanim sredinama i multietničkim zajednicama sa tzv “liberalnom ekonomijom”, jer na to utiče niz faktora, kao što su: slabljenje kulturnih, religioznih i običajnih normi, a pod pritiskom sve većeg uplitanja i administriranja države, kao sile iznad svih. Međutim, u zemljama u tranziciji, čak i kada su doneti novi zakoni, oni niti mogu niti moraju biti dobri, a još manje prihvaćeni za kratko vreme od svih, pa je najčešća pojava svojevrsni vakum između prethodnog i novog sistema, odnosno anomija. U tim i takvim uslovima, tada, vlada pravilo “ko se snađe”, a po pravilu se najbolje snalaze devijacijama i prestupima skloni građani. Oni, doduše, sebe ne vide tako i, budući da diktiraju ponašanje, norme, modu i kulturu življenja, proglašavaju i nameću nove norme i vrednosti, u kojima je to “snalaženje” i prilagođavanje promenama vrednost po sebi. Psihološki gledano oni su u pravu, jer je prilagođavanje odlika sposobnih, ali se zanemarujuju kulturnih, religioznih, običajnih i zakonskih normi zbog prilagođavanja u svim socijalnim sredinama smatra devijantnim do kriminalnog ponašanja. Primenjivanje zakona u anomičnim urbanim sredinama je, prema

tome, supstitucija oslabljenih ili uništenih običajnih, religioznih i kulturnih normi pojedinaca i grupa, a ta supstitucija u tranzicionim društvima ne postoji, niti je moguća za kratko vreme. Otuda, "dečje bolesti" tranzicionih društava moraju da postoje, a stepen ugroženosti samog društva i dužina trajanja tranzicionog perioda zavisi od niza osobenosti svakog društva i kulture posebno.

Bujanje kriminaliteta kod nas u svim vidovima, od devedesetih godina prošlog veka naovamo, dakle u anomičnim uslovima, nije moglo da ne ostavi tragove i na ponašanje i vrednosni sistem mladih, pa je tako postalo veoma važno ili "In" da te vide i budeš viđen, a statusni simbol tri "P" = Pajero, plavuša, pištolj. Ekonomske sankcije su, sa svoje strane, samo uvećale problem i omogućile "poznatim momcima" da nam budu bliži nego što bi bili, jer su nas svojom "snalažljivošću" snabdevali svim onim što nam je trebalo, a što su nam sankcijama uskratili: benzin i nafta, deterdženti, namirnice, lekovi i drugo. Ti "momci" su pak brzo shvatili, zbog snalažljivosti, da veću i bržu dobit donosi ono što je pod većom kontrolom države, kao što je oružje i droga. Ali, za nošenje i pokazivanje oružja i, posebno, konzumiranje narkotika više nije bilo adekvatno uobičajeno večernje vreme izlazaka u provod i povratka kući, već cela noć ili "gluvo doba". Za snabdevače je sasvim nevažno da li neko od tih mladih mora ili treba da ide u školu, na fakultet ili posao i u kakvom izdanju, jer u život idu pametni, a budale u školu, kako smo već naveli. Tako su izlasci od 11 sati uveče, kada su se "matori" u svoje vreme vraćali kući, postalo "In", a povratak ko kada stigne. Škola, posao i dešavanja u tom okruženju su postali omraženi i, vremenom, bezvredni, jer je inflacija činila svoje od naših plata, a "artikli" za provod koje su u novim uslovima i vremenu nudili vlasnici raznih kafića sve skuplji. Na nezgodno okruženje, kakvi su nastavnici i profesori ili poslovođe i šefovi, bunovan i isfrustriran uvek reaguje nezgodno, a vremenom takvo ponašanje postaje i pravilo. Broj "nezgodnih" se uvećavao vremenom, pa su i nastavnici i poslovođe morali da se prilagođavaju, a rezultat je izgled naših škola sa polupanim ili izrezbarenim nameštajem, iščupanim instalacijama i ukrašene grafitima, tuče u dvorištu i na časovima, napadi na nastavnike, silovanja, reketiranje mladih i slabijih i slično, a fabrike i radna mesta su i inače sve više zatvarana zbog raznih razloga. Ko je pogrešio i šta tu može da se uradi?

Traženje krivca za anomične pojave najmanje doprinosi njihovom suzbijanju, jer sagledavanje uzroka, kako je napred analizirano, ne znači ni potpunu istinu niti moguće dobro rešenje. Stoga je nužno da se u redukcivanju neželjenih pojava, a posebno kod mladih, vratimo oprobanim receptima iz našeg i tuđih iskustava, budući da sam problem nije sasvim nepoznat kriminološkoj praksi. Naime, prevencija prestupništva mladih je ono što nam se samo po sebi nameće kao moguće rešenje, jer pod tim ne podrazumevamo samo reaktivno, već i proaktivno reagovanje. Do sada se, nažalost, reagovalo uglavnom reaktivno, odnosno, prvo problem pa ga mi kao rešavamo grđenjem roditelja i dece na roditeljskim sastancima, lošim ocenama iz vladanja, ispisivanjem iz jedne škole i upisivanjem u drugu i slično. Savest direktora škole, razrednog starešine i stručnog tima (pedagog i psiholog) je time umirena, jer su, zaboga, uradili sve što je u njihovoj moći, a zapravo su samo sklonili "đubre ispod tepiha" ili ga ubacili u tuđe dvorište. Međutim, drugi klinici u nekom drugom razredu iste škole, iz drugih porodica, a iz iste sredine pate od istog ili sličnog, pa nastavnici i deca imaju iste takve probleme sa problem decom za koje su verovali da su rešeni. Ali, njihov problem je sada u njima samima, a ne u lošoj deci koja se "takva rađaju", jer je kod gašenja požara osnovno pravilo da ono što je počelo da gori mora da izgori, ali treba sprečiti da se požar proširi, što oni očigledno nisu shvatili. Nužno je, prema tome, da se školski autoriteti: direktor, razredne starešine i stručni tim posvete, osim reaktivnom, i proaktivnom reagovanju, dakle, i onom što se još nije desilo, a može ili će se možda desiti. To drugim rečima znači da prevencija neželjenih pojava u jednoj školi od nediscipline u hodnicima, dvorištu i na časovima, do bežanja sa časova, tuča, reketiranja dece, uništavanja školskog nameštaja, učila, fasada, prozora i drugog mora da podrazumeva paralelnu situacionu prevenciju, prevenciju usmerenu na prestupnike i prevenciju žrtava. Na taj način se, zapravo, objedinjuje proaktivno i reaktivno reagovanje, kao uslov za bezbednu školu, a da li je ona takva dovoljno je videti dvorište i fasadu škole, te stanje učila i nameštaja u njoj, da bi se o direktoru, nastavnicima i stručnom timu, odnosno njihovom radu, donela adekvatna ocena. Prevencija neželjenih pojava je u jednoj školi, međutim, ne samo poželjna, već i moguća, uprkos činjenice da je savremena škola svojevrsni poligon za ispoljavanje svih neuspeha socijalizacije dece u porodici, ali i u školi. Kako to postići da bi neka škola bila u rangu tzv. "bezbedne škole"?

b) Smisao "bezbedne škole"

Svaki roditelj, bez obzira na socijalno poreklo, obrazovni nivo i sopstveno ponašanje, svojoj deci želi "sve najbolje", a prema svom viđenju uspeha pojedinca u društvu, odnosno, prema svom vrednosnom sistemu. Pri tome nema razlike u željama da njihova deca budu uspešna, dopadljiva, prihvatljiva i prihvaćena od drugih, jer su to osnovni postulati socijalizacije ljudi, pa i najokoreliji kriminalac želi svojoj deci isto što i zakonu i normama verni građani jedne zajednice. Međutim, svesni ili uplašeni da sami oni možda nisu najsposobniji da svojoj deci obezbede takvu socijalnu promociju kakvu žele, roditelji svih socijalnih i drugih slojeva svesno i podsvesno očekuju od škole nadomestak njihovih eventualnih neuspeha ili potvrdu uspeha u socijalizaciji njihove dece i u tome mogu biti i nekritični. Otuda su za školu i polazak dece u školu vezane mnoge frustracije i strahovi svih roditelja i dece, pa od onoga što ih tamo sačeka u mnogome zavisi i njihov potonji odnos prema školi i njenim poslenicima. Nisu, naime, i ne mogu svi roditelji dece u jednoj školi da budu svesni stvarnih mogućnosti škole u socijalizaciji dece, a na to dodatno utiču i njihova lična iskustva iz vremena uspešnog ili neuspešnog školovanja. Roditelji, prema tome, ne moraju da znaju da dete racionalno prihvata pouke svog učitelja, ali samo manipulativno i bez obaveze posebne unutrašnje zauzetosti i motiva da se po tome upravlja, pa da mu je zbog toga lakše da se distancira od pouka učitelja nego od pouka svoje majke, jer ih nije internalizovalo¹. Ali, ako se tome doda i nezainteresovanost nastavnika i rukovodstva škole, njihovo slabo ili nikakvo znanje o problemima socijalizacije dece i uloge škole kao agensa u tom procesu, loše okruženje koje sve više čini kriminogena sredina i kriminogeni "biznis", onda su očekivanja i jedne i druge strane "izneverena", razočarenje obostrano, a odnosi u školi katastrofalni. U takvim uslovima pojam "bezbedne škole" stvarno može biti samo pod navodnicama, uz uzajamno optuživanja roditelja i nastavnika, a na štetu svih i dece najviše. Bezbedna škola, prema tome, podrazumeva za obe strane siguran razvoj i obrazovanje sve dece, bez privilegija, eksploatacije, šikaniranja ili omalovažavanje stvar-

¹ Prema, Bergant, M.: *Teme iz pedagoške sociologije*, PKZ, Zagreb, 1974. str. 34.

nih napora i rezultata rada. Ona kao takva, istovremeno, socijalizuje i roditelje i decu, jer se i jedni i drugi navikavaju, bolno ili manje bolno, na jednake šanse i prava drugih, na pohvale i pokude, nagrade i kazne i, kao najvažnije, supstituciju jednog autoriteta drugim autoritetom, tj. zamenu autoriteta roditelja autoritetom nastavnika. Da li će to biti uspešno ili manje uspešno zavisi pak od mnogih faktora, ali ipak najviše od same škole, odnosno od direktora i nastavnika kojima on rukovodi. Otuda, školski menadžment nije ni bezazlena ni besmislena stavka u životu i radu jedne škole, jer od direktora zavisi i treba da zavisi sve što se u njoj dešava i treba da se desi.

Bezbedna škola, prema svemu što o tome znamo i želimo, podrazumeva zadovoljstvo i roditelja i dece sa onim što se u njoj dešava, sa jedne strane, ali i nastavnika i saradnika, sa druge strane. Takav status jedne škole, međutim, nije moguć ukoliko bilo koja od strana nema volje i razumevanje za interakciju odnosa i relacija, odnosno, zajedničkih napora da se to postigne. Škola, otuda, mora da se pozabavi i onim što nije samo njena zakonska obaveza: organizacija nastave, ocenjivanje, ekskurzije i drugo, već animiranjem samih roditelja i svog okruženja za zajednički napor u ostvarivanju tih zakonskih obaveza. Nije svejedno, stoga, da li su samo svi časovi održani i nastavnici redovni, ako su školsko dvorište i hodnici škole poligon za različita neprimerena ponašanja, a nastavnici za to sebe ne smatraju odgovornim ni zaduženim. Linija manjeg otpora nastavnika da se povlače i da su nezainteresovani za događanja u školi, jer su nam deca, zaboga, sve manje vaspitana u porodici i da nije na nastavnicima da se time bave ne stoji, jer u isto vreme i roditelji smatraju da su dali decu u školu i da je ona odgovorna za to. Ta negativna i javna ocenjivanja roditeljskog vaspitanja od strane nastavnika, odnosno, nevaspitanja, sa jedne strane i isto takvo javno grđenje nastavnika od strane roditelja da su "lujke" i da je pravo čudo ko im dade diplome, samo doprinosi povećanju vakuma u vaspitanju dece i nedostatku autoriteta jednih i drugih. Događanja u učionicama, hodnicima i školskim dvorištima su, međutim, dozlogrdila i najliberalnijim "vaspitačima" dece, pa je unazad nekoliko godina počelo sa iznajmljivanjem privatnih obezbeđenja i, nešto kasnije, službenim policajcima u školskim dvorištima i oko škola, te video nadzorom hodnika i dvorišta škole. Rezultati nisu izostali, jer povećana kontrola uvek donosi rezultate,

kako je to poznato u primeni sredstava metode sprečavanja i prisiljavanja. Ali, školsko obezbeđenje, privatno ili službeno, nije i ne može biti supstitucija za sve uloge u sistemu bezbedne škole, budući da bilo kakvo obezbeđenje ne nadograđuje autoritet nastavnika i roditelja. Tako, bežanje sa časova i ponašanja učenika na samim časovima nikada i nikako ne može biti predmet rada obezbeđenja škole, već, upravo, nastavnika i roditelja. Ukoliko bude suprotno, što tehnički nije neizvodljivo, onda bi škola pre ličila na VP dom ili neki zatvor, a ne na školu. Uloga roditelja i nastavnika, ali i uže socijalne sredine, prema tome, ne može biti supstituisana službenim ili privatnim obezbeđenjima u stvaranju uslova bezbedne škole.

v) Stvaranje "bezbedne škole"

Stvaranje bezbedne škole je, prema svemu, kompleksan i ni malo lak zadatak rukovodstva škole i đачkih roditelja, jer ona ne podrazumeva uniformni izgled i ponašanje sve dece, kao u nekim vojnim ili crkvenim obrazovnim ustanovama, već slobodno ispoljavanje individualiteta dece u jednakim uslovima za sve. Ti jednaki uslovi za sve pak podrazumevaju bezbedan dolazak do škole i odlazak iz nje, bezbedan boravak u školskim objektima (dvorište, hodnici, toaleti, kabineti, fiskulturna sala i sl.), bezbedno ispoljavanje svoje volje i odnosa prema školskim obavezama (eliminisanje dominantnih grupa loših đaka da odluče da li neko sme ili ne sme da odgovara, da se slobodno javlja za odgovore, da ne budu prisiljavani da beže sa časova iz "solidarnosti", jer ovi nisu za kontrolne vežbe ili domaće zadatke i slično), eliminisanje reketiranja mladih i slabijih, redukciju i javno žigosanje neprikladnih podsmeha i zadirkivanja slabije umno razvijenih ili fizički hendikepiranih itd. Jednom rečju, bezbedna škola se odlikuje duhom solidarnosti i slobode ispoljavanja individualnosti i sposobnosti svakog učenika i nastavnika u njoj, koja je ograničena jedino isto takvim pravima i slobodama drugih. A da bi se došlo do takvog duha i atmosfere u jednoj školi nužno je obezbediti:

1. Prevenciju usmerenu na situaciju, odnosno, obezbeđivanje uslova bezbednog okruženja škole, što znači: a) rešene saobraćajne pristupe školi kroz obezbeđene prelaze ulica, organizovani prevoz đaka i slično;

b) rešeno snabdevanje đaka školskim priborom i potrepštinama, školskom kuhinjom ili kioscima sa tačno određenim artiklima; v) bezbedan školski prostor, kao što su dvorišta i otvoreni sportski objekti, uz angažovanje privatnog ili službenog obezbeđenja, dežurstava roditelja, volontera ili nevladinih organizacija, video nadzor i osvetljenje školskog prostora; g) bezbednost đaka i održavanje reda i mira za vreme školskog odmora, gubljenja časova, čuvanje školskog nameštaja i učila, uz angažovanje dežurnih nastavnika, razrednih starešina i organizacije samih učenika; d) bezbednost ukupnog dešavanja u školi uz pomoć transparentnosti ili slobode izjašnjavanja roditelja, nastavnika i učenika kroz organizovane oblike komunikacije u školi (školski odbor, nastavničko i razredno veće, učeničke organizacije i saveti, stručni timovi i dr.).

Sinhronizovana aktivnost svih ovih faktora će, već po unutrašnjoj zakonitosti svog funkcionisanja, eliminisati neke faktore ometanja ostvarivanja njihovih zadataka, kao što su: neprikladni i neadekvatni saobraćajni uslovi dolaska dece do škole, neadekvatnu kontrolu od strane policije, komunalnih inspekcija i drugih službi zaduženih za izdavanje dozvola i kontrolu objekata snabdevanja učenika u krugu od najmanje 500 metara, zatvaranje neprikladnih objekata za "zabavu" kao što su igraonice sa poker aparatima i sličnim, internet kafei, kladionice i dr. Školsko okruženje, prema tome, mora da se prilagodi potrebama škole, a ne "urbanističkim slobodama", "slobodnoj ekonomiji" i "slobodi za sve" u mogućnostima zarade, jer, ako je samo do zarade, slična zarada može da se ostvari i eksploatacijom dece, trgovinom "belim robljem", reketiranjem dece i pljačkanjem okolnih prodavnica i slično. Zbog toga, tamo gde su zatečeni drugačiji uslovi postoji uvek mogućnost revizije urbanističkog i saobraćajnog okruženja, a cena se može uvek uporediti radi dokazivanja šta je isplativije;

2. Prevenciju usmerenu na prestupnike, budući da nema škole bez devijanata i prestupnika i uz najbolje organizovanu situacionu prevenciju, što znači: rano otkrivanje ili detekciju dece sa problemima u adaptaciji, ponašanju i učenju, plan rada sa njima na osnovu lične i socijalne anamneze, genograma i drugog, te angažovanje svih relevantnih faktora uticaja na mogući razvoj i korekciju ponašanja deteta i roditelja. Plan rada podrazumeva obuhvat i roditelja i dece devijante u nastojanju da se prvim pomogne u poboljšanju njihove umešnosti u vaspitanju dece, a

drugima da se pruže dodatne pouke o vrlinama dobrog građanina iz aktuelnog vrednosnog sistema. Ovaj plan takođe podrazumeva i rad sa nastavnicima, odnosno razrednim starešinom, ako za to ima potrebe. Osnovni cilj je da se kod mladih devijanata preusmeri njihov neprihvatljiv način ispoljavanja svoje individualnosti, odnosno da im se umesto prestupničkog stila življenja ponudi kroz radno angažovanje, sportske i drugih aktivnosti zadovoljenje njihovih potreba na društveno prihvatljiv način, jer, u osnovi, i oni i njihovi roditelji to žele ali ne umeju. Individualna ili grupna savetovanja roditelja i dece sa pedagogom ili psihologom škole su, saglasno tome, nužna i potrebna, kako bi se, eventualno, predupredilo produbljivanje krize devijanta i njegovo “prerastanje” u delinkventa, a time i nužno uključivanje organa socijalnog staranja²;

3. Prevenciju usmerenu na žrtve, budući da su žrtve devijantnih ispoljavanja pojedinaca, najčešće, upravo đaci iste škole. Otuda, nije moguće da se postigne zadovoljavajući uspeh samo situacionom prevencijom i prevencijom prestupa identifikovanih devijanata, ako tzv. predisponirane žrtve ne budu obuhvaćene na neki od načina prevencije žrtava, kao što su: upozorenje roditeljima i deci na latentnu opasnost da budu žrtve huligana, da izbegavaju nošenje i pokazivanje skupocenih predmeta, da izbegavaju određena manje kontrolisana mesta u školi, određene objekte i mesta za “zabavu” u blizini škole, kontakte sa nepoznatima i prihvatanje ponuda u bilo kom vidu i slično. Drugim rečima, prevencija usmerena na potencijalne žrtve u školi objedinjuje i upotpunjuje napore i situacione prevencije i prevencije devijantnih ponašanja identifikovanih devijanata, pa stoga sva tri pravca delovanja teku paralelno, odnosno, istovremeno.

Sve navedeno ima za cilj, zapravo, ne da se “oštro” kažnjavaju prestupnici, već da do neželjenih pojava ne dolazi u većoj i nepodnošljivoj meri, jer idealnih školskih sredina nema, odnosno, cilj je otklanjanje uzroka i uslova za ispoljavanje nasilja u školama. Ovakva složena aktivnost svih faktora uticaja na život i rad jedne škole, međutim, zahteva plan i program rada na nivou cele države, uz pokriće stvarnog autoriteta, kakav je ministar i ministarstvo prosvete. To utoliko pre što je

² Vidi opširnije u: Nikolić, Z.: *Metodika rada savetovališta za roditelje i decu*, IKSI, Beograd, 2006. str. 20 - 29.

to sistem jedinstven i ciljevi isti, a takmičarski duh između škola za dostizanje kriterijuma "bezbedne škole", propisanih od patronata, čini sve napore motivisanijim. Medijska pokrivenost uspeha jedne ili grupe škola, simboli "bezbedne škole" (plakete, zastave, logo i sl.), nagrade uspešnim školama i poslenicima u njoj, uz nematerijalni prestiž do koga sve to dovodi, predstavlja dalji doprinos motivaciji i publicitetu za takvu akciju.

Preventivni rad u školama bi obuhvatao, prema našem iskustvu i uvida u neke takve programe razvijenijih zemalja, uglavnom sledeće aktivnosti:

a) Situaciono:

- uključivanje lokalnih organa vlasti, roditelja volontera za "komšijski nadzor", nevladinih organizacija, asocijacija lokalnih biznismena i dr.;
- sređivanje i obeležavanje prelaza za školu, "ležeće policajce", redovnu pozoričku patrolu, školske policajce, privatno obezbeđenje i dr.;
- uređenje dvorišta, osvetljenje, video nadzor;
- organizovano dežurstvo nastavnika i učenika u dvorištu i hodnicima na svim spratovima.

b) Prema prestupnicima:

- predavanja za roditelje i decu;
- predavanja za roditelje dece žrtava nasilja;
- stalno savetovalište za roditelje i decu identifikovane devijante;
- pomoć žrtvama nasilja u okviru stalnog savetovališta.

v) Postintegrativne mere:

- prijateljsko povezivanje devijantnog sa nedevijantnim maloletnikom u cilju prevencije recidivizma;
- javni društveno korisni radovi na održavanju objekata škole, travnjaka, igrališta i slično;
- duhovno (religiozno) obrazovanje devijanta, ako za to ima interesa;
- uključivanje organa starateljstva i njihovih savetovališta;
- trening kampovi za preživljavanje, izleti i ekskurzije za ciljne grupe i slično.

Sve navedene aktivnosti iz programa prevencije prestupništva i nasilja u školama imaju, doduše, više u vidu škole u urbanim sredinama, jer su

one više ugrožene. Naime, pored anomije društva u tranziciji koja pogađa sve škole, škole u urbanim sredinama pogađa i stalna anomija takvih sredina, izazvana otuđenjem ili alijenacijom ljudi u velikim gradovima. Otuda će redukcija nekih aktivnosti u ruralnim sredinama biti sasvim normalna, jer je stepen socijalne kontrole u njima još uvek na zavidnom nivou, za razliku od gradskih sredina. Dokolica i problemi koje ona uzrokuje u ponašanju maloletnika je, naime, gradska "izmišljotina", jer seoski dečak ili devojčica nema istu "sreću" da na ulici ili drugom javnom mestu ne bude primećen od poznanika, rođaka ili roditelja, kao gradski dečak ili devojčica. Ujedno, seoski dečak je i mnogo zapošljeniji, pa nema vremena za dokolicu i njeno "ubijanje" bazanjem ili surfovanjem kroz internet sajtove, "gluvarenjem" na ulicama ili trgovima i slično. Isto tako, njegovo bežanje sa časova, loše vladanje, ekscesi i druge devijacije ne mogu ostati nezapažene i nesankcionisane na bilo koji od nepisanih načina, dok je isto takvo ili gore ponašanje u velikim gradovima čak "In", pa se eufemistički to i naziva mangupiranjem. Sadržaji predavanja i savetovanja roditelja i dece, stoga, moraju biti primereni i odmereni prema lokalnim kulturnim, religioznim i običajnim normama i vrednosnom sistemu, iako je cilj generalno isti za sve škole i sve sredine - prevencija devijacija i suzbijanje nasilja u školama, odnosno, "bezbedna škola".

LITERATURA

- (1) BERGAANT, M. (1974): Teme iz pedagoške sociologije, PKZ, Zagreb.
- (2) VAN DIJK, J.; DE WAARD, J. (1991): A Two-Dimensional Typology of Crime Preventions Project, *Criminal Justice Abstracts*.
- (3) NIKOLIĆ, Z. (2006): *Metodika rada savetovaništva za roditelje i decu*, IKSI, Beograd.
- (4) PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ, Z. (1966): *Problemi savremene teorije ličnosti*, Kultura Beograd, 1966.

„SAFE SCHOOL“
AS A WAY OF PREVENTION JUVENILE OFFENCES

A phrase “Safe school” has become a very often-used term in criminological and school circles, which means that conditions in schools are far away from what should be considered as regular or normal state in these educational institutions, and that instead other, completely unacceptable conditions and situations are dominant. We are looking for causes and those to blame for what is happening, and, daily problems make it seem like we are the only ones dealing with such situations. “Luckily”, violence in schools is a common problem in most modern societies, so it is possible for us copy or innovate our earlier and foreign experiences, to put a comparison between the conditions here and there and discover errors and omissions. This article is therefore analysing the phenomenon of school violence, the conditions and causes for its manifestation, and, of course, the possibilities and forms of prevention of this problem, the meaning of the “Safe school” phrase and the ways to achieve standards for this kind of schools.

*KEY WORDS: “Safe school” / transition / anomy /
deviations and deviants / prevention / form of prevention /
school management / influential factors*

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disketi ili via email: bebakron@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave abstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343

ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of
Criminological and Sociological Research /
glavni i odgovorni urednik Leosava Kron. –
God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd :
Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja, 1972- (Beograd : Čigoja
štampa). – 24 cm

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBBIS.SR-ID 5474306